

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Şahin DOĞAN

RUS KAYNAKLARINA GÖRE REVAN HANLIĞI'NIN RUSYA'YA BAĞLANMASI ve
ERMENİ EYALETİ'NİN KURULMASI

Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2012

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Şahin DOĞAN

RUS KAYNAKLARINA GÖRE REVAN HANLIĞI'NIN RUSYA'YA BAĞLANMASI ve
ERMENİ EYALETİ'NİN KURULMASI

Danışman
Yrd.Doç.Dr. Haluk KORTEK

Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2012

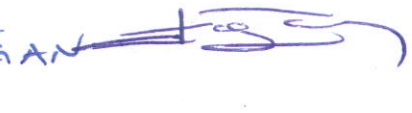
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Şahin DOĞAN'ın, bu çalışması jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. İsmail KURTLEPHE

Üye (Danışmanı) : Yrd. Doç. Dr. S. Haluk KÖRTEL

Üye : Prof. Dr. Ahmet EYİCİL

Üye : Prof. Dr. Orhan DOĞAN

Üye : Yrd. Doç. Dr. Aydın BEDEN

Tez Konusu: "Rus Kaynaklarına Göre Revan Harlığı'nın Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaleti'nin Kurulması"

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi 30/11/2012

Mezuniyet Tarihi :.../...../2012

Doç. Dr. Zekeriya KARADAVUT
Müdür

.....

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
ÖNSÖZ	viii
KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

REVAN HANLIĞI'NIN RUSYA'YA BAĞLANMASI

1.1. 1826–1828 Rus–İran Savaşının Başlaması	12
1.2. Nahçıvan'ın Ele Geçirilmesi	30
1.3. Abbas Abad'ın Ele Geçirilmesi	32
1.4. Aşarak Savaşı	34
1.5. Serdar Abad'ın Ele Geçirilmesi	38
1.6. Revan Kalesi'nin Ele Geçirilmesi	40
1.7. Türkmençay Antlaşması	53

İKİNCİ BÖLÜM

RUS İDARESİNDE ERMENİ EYALETİNİN KURULMASI

2.1. Paskeviç Dönemi (1827–1831): Erivan Geçici İdaresinin Kurulması	57
2.2. Rozen Dönemi (1831–1837): 1833 Değişiklikleri	78
2.3. Yevgeniy Aleksandroviç Golovin Dönemi (1837–1842): 1840 Değişiklikleri ve Ermeni Eyaleti'nin Kaldırılması	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ EYALETİ'NİN SOSYO–EKONOMİK YAPISI

3.1. Ermeni Eyaleti'nin Nüfusunda Yaşanan Değişimler: Ermenilerin Göç Ettirilmeleri	105
3.1.1. İran'dan (Azerbaycan'dan) Göç Ettirilen Ermeniler	107
3.1.2. Osmanlı Devleti'nden Göç Ettirilen Ermeniler	119
3.2. Ermeni Eyaleti'nde Şehirler ve Sosyo–Ekonomik Yapıları	129
3.2.1. Erivan Vilâyeti	129

3.2.2. Nahçıvan Vilâyeti	134
3.2.3. Ordubad	138
3.3. Ermeni Eyaleti'nin Sosyo–Ekonomik Açıdan Genel Değerlendirmesi	140
SONUÇ	160
KAYNAKÇA KISALTMALARI	164
KAYNAKÇA	165
EKLER	173
ÖZGEÇMİŞ	189

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1.1 1826 yılında İran'a Karşı Askerî Harekette Bulunan Rus Kafkas Kolordusu	24
Tablo 2.1 Ermeni Eyaleti Topraklarının İran İdaresindeki İdari Yapısı	59
Tablo 2.2 Ermeni Eyaleti'nin İdari Taksimatı (1828-1832)	71
Tablo 2.3 Ermeni Eyaleti İdari Yapısı ve Memurların Aldıkları Maaşlar (1833 yılı)	82
Tablo 2.4 Ermeni Eyaleti'nin 1837 yılı İdari Taksimatı	89
Tablo 2.5 1849 Yıllığına Göre Erivan Guberniyasına Bağlı Yerleşim Yerleri	100
Tablo 3.1 Erzurum ve Civarından Rusya'ya Göç Etmek İsteyen Katolik Ermeniler	123
Tablo 3.2 1830 Yılıının Ekim Ayına Kadar Doğu Anadolu'dan Göç Eden Ermenilerin Geldikleri Yerlere Göre Listesi	126
Tablo 3.3 1830 Yılıının Ekim Ayına Kadar Doğu Anadolu'dan Göç Eden Ermenilerin Geldikleri Yerlere Göre Listesi (II)	127
Tablo 3.4 1852 yılıllığına Göre Erivan'da Bulunan İleri Gelenlerin Sayıları	131
Tablo 3.5: 1852 Yıllığına Göre Erivan Şehrinde Halkın Elinde Bulunan Hayvanlar	133
Tablo 3.6 Osmanlı ve İran Paralarının Ruble Değerleri	137
Tablo 3.7 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan İran Göçmeni Ermeniler	142
Tablo 3.8 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Osmanlı Göçmeni Ermeniler	142
Tablo 3.9 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Kazak Aşiretleri ve Nüfusları	143
Tablo 3.10 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Ayrımlu Aşiretleri ve Nüfusları	143
Tablo 3.11 Şahdililer ve Sadaraklılar Aşiretleri Nüfusu	144
Tablo 3.12 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Kengerli Aşireti Nüfusu	144
Tablo 3.13 Ermeni Eyaleti'nde Çingenelerin Nüfusu	145
Tablo 3.14 Ermeni Eyaleti'nde Şehirde Yaşayan Halkın Nüfusu	146
Tablo 3.15 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Yerleşik ve Yarı Göçebe Köylülerin Nüfusu	147
Tablo 3.16 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Gregoryan Halkın Nüfusu	148
Tablo 3.17 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Müslüman Halkın Nüfusu	149
Tablo 3.18 Ermeni Eyaleti Nüfus Yoğunluğu (1831,1873)	149
Tablo 3.19 Güney Kafkasya'da (1835) Nüfus ve Nüfus Yoğunluğu	150
Tablo 3.20 1834 Ermeni Eyaleti Nüfus İstatistiği	151
Tablo 3.21 Güney Kafkasya'da (1835) Yıllık Hazine Gelirleri	152

Tablo 3.22 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Halkın Elinde Bulunan Hayvanlar	152
Tablo 3.23 Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Erivan Vilayeti-1 1829-1832 istatistiği)	154
Tablo 3.24 Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Erivan Vilayeti-2 1829-1832 istatistiği)	155
Tablo 3.25 Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Nahçıvan Vilayeti 1829-1832 istatistiği)	156
Tablo 3.26 Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Ordubad Okrugü Vilayeti 1829-1832 istatistiği)	157
Tablo 3.27 Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Göçebe Aşiretler 1829-1832 istatistiği)	158
Tablo 3.28 Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Genel Toplam 1829-1832 istatistiği)	159

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.b.	: Adı geçen belge, belgeler
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale, madde
a.g.t.	: Adı geçen tez
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren, Çevirmen
Edit.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan, Hazırlayanlar
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
İzd.	: İzdatelstvo
M.	: Miladi
Nr.	: Numara
s.	: Sayfa
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sa.	: Sayı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.	: Tom
T.A.	: Türk Ansiklopedisi
T.B.M.M. ZC.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
Terc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Üniv.	: Üniversitesi
vd.	: ve devamı ve diğerleri
Yay.	: Yayınları
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan, Yayına Hazırlayanlar

ÖZET

Güney Kafkasya, tarih boyunca çeşitli devletlerin hâkimiyet kurmaya çalıştığı önemli bir stratejik bölge olmuştur. Nitekim bu bölge 19. yy'da da İran, Rusya, Osmanlı Devleti ve aynı zamanda Avrupalı devletlerin de hâkimiyet kurma mücadelelerinin yaşandığı bir bölge oldu. Bu mücadele neticesinde, 19. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya, İran ve Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlar sonucunda bölgeyi bilfiil kendisine bağlamayı başardı [Gülistan (1813) , Türkmençay(1828) ve Edirne (1829) Antlaşmaları]. Bu tarihî süreç içerisinde, Güney Kafkasya'da ortaya çıkan önemli gelişmelerden biri de Çarlık Rusya'nın Revan Hanlığı'nı kendi idaresine bağlayarak bu bölgede bir Ermeni Eyaleti oluşturmasıdır. İşte, bu doktora tezi ile Rus kaynaklarının ışığında Revan Hanlığı'nın Rusya'ya bağlanması, Rusya'nın Revan, Nahçıvan hanlıkları ile Ordubad'ı birleştirilerek bir Ermeni Eyaleti haline dönüştürmesi süreci ile Rusya'nın bunu gerçekleştirirken izlediği siyasî, sosyo-ekonomik ve demografik politikalar incelenmektedir.

SUMMARY

South Caucasus, throughout history was an important strategic region which in various states has been trying to establish dominance. Indeed, 19th a century this region had been a region that is experiencing the struggles to establish dominance of Iran, Russia, Ottoman Empire and European states. As a result of this struggle, at the beginning of the 19th century Russia, as a result of wars with Iran and the Ottoman Empire, was able to actually connect to this region [Treaty of Gulistan(1813), Turkmenchay (1828) and Edirne (1829)]. In this historical process one of the important developments occurring in the South Caucasus was the connecting Revan Khanate to the Russia and the forming the Armenian province in this region by Russia. Here, in this thesis in the light of Russian sources are discussed that connecting of Erevan Khanate to Russia, establishing of an Armenian Province on the territories of Revan, Nakhichevan khanates and Ordubad Okrug; and when realizing it political, socio-economic and demographic policies are followed by Russia.

ÖNSÖZ

Kafkasya bölgesi, coğrafi konumu itibariyle Orta Asya'ya bir giriş kapısı olması, Orta Asya açısından bölgenin, Batı pazarlarına açılan bir geçit olması; Orta Asya ile birlikte değerlendirildiğinde bölgenin önemli petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olması; Rusya açısından, Akdeniz ve Basra Körfezi'ne uzanan bir bağlantı hattı olması gibi birçok nedenden ötürü Dünya'nın en önemli jeopolitik bölgelerinden birisidir. Nitekim, Jeopolitik konumu ve doğal kaynakları ile dünyanın en stratejik bölgelerinden biri olan Güney Kafkasya, tarih içinde komşu ülkelerin yanı sıra sürekli olarak İngiltere ve Fransa gibi bölge dışı devletlerin de baskısına maruz kalmıştır. Günümüzde de bölgeye duyulan ilgi gün geçtikçe artmaktadır.

Diğer bir ifadeyle Kafkasya, Karadeniz ve Hazar ekseninde yoğunlaşan güç mücadelesinin bugün merkezini oluşturuyor. Zira Kafkasya bölgesi yüzyıllardır bir mücadeleye sahne olduğu gibi soğuk savaş döneminde ağırlıklı olarak Sovyetler Birliği'nin nüfuz alanı içinde olan bölge, SSCB sonrası jeopolitik anlamda yeni bir rekabet alanı olarak karşımıza çıkıyor.

Türkiye'nin sınır komşusu olan Güney Kafkasya Türkiye açısından da vazgeçilmeyecek derecede bir öneme sahip olup, bölgede cereyan eden olaylar Türkiye ve Türk dünyasını doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. Kafkasya, Türkiye ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü durumunda olup, Anadolu coğrafyasının bir uzantısı ve tamamlayıcısıdır. Türkiye'nin güvenliği, ekonomik geleceği, hiç kuşkusuz bu coğrafyaya dönük politikası ile doğrudan ilintilidir. Dolayısıyla, bölgenin istikrarı ve güvenliği Türkiye açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Ülkemiz bulunduğu konum itibariyle dünyanın en hareketli bölgelerinden olan Ortadoğu gibi Kafkaslar bölgesinin de bir parçası durumunda olup Osmanlı Devleti, bu bölgeleri uzun yıllar hâkimiyeti altında yönetmeyi başarmıştır. Kafkaslarda ve Ortadoğu'da yaşanan sınırsal ve demografik sorunlar da son çeyrek asırdır gittikçe daha fazla gündeme gelmekte, önemi artmaktadır. Öyle gözüküyor ki bu sorunlar daha uzun bir süre artarak gündemde kalacaktır.

Günümüzde, bölgesel etnik ve dinsel unsurların uluslararası politikadaki yeri ve rolü giderek öne çıkmaktadır. Bölgesel ve küresel güvenliği ve istikrarı tehdit eden en önemli unsurlardan biri, sınır ve etnik–dinsel görünümü belirgin bölge içi çatışmalardır. Dünyada çoğu devletin sorunu olan etnik ve dinsel uyuşmazlıklar, bu durumu ile bölgesel olmaktan çıkarak uluslararası bir boyut kazanmıştır. Özellikle, demokrasiden yoksun ve siyasal bilinçlenme düzeyinin düşük olduğu bölgelerde, çatışma boyutunu alan bu uyuşmazlıklar,

çoğu zaman sadece bulunduğu coğrafya ile sınırlı kalmamakta, diğer devletleri, bölgeyi ve giderek de uluslararası politikanın genelini etkilemektedir.

Bu çerçevede, Güney Kafkasya, sınır ve etnik–dinsel uyuşmazlıklardan en fazla etkilenen bölgelerden biridir. Rusya, Türkiye ve İran gibi bölgenin etkin devletlerini birbirine bağlayan bu bölge, ayrıca yukarıda belirtildiği gibi önemli enerji kaynaklarına sahip olan Güney Kafkasya’da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında hala halledilememiş olan meseleler Türk dış politikasının da gündeminde çok önemli bir yere sahiptir.

Bu siyasi oyunlarda devletler en etkili araç olarak bölgedeki etnik, dinsel ve dilsel grupları kullanmaktadırlar. Bölgenin çok kültürlülüğünü ve tarihsel süreçten kalan sorunlarını kullanan devletler, var olan bölge dengesini bozma ve kendi lehlerine yeni bir denge oluşturma çabasına girmişlerdir. Fakat bölge dengesinin bozulması sadece bölge istikrarının ve barışının bozulması ile sonuçlanmamış, bu olumsuzluk etkilerini bölge dışına da taşımıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi tarihin bütün dönemlerinde olduğu gibi günümüzde de büyük bir jeopolitik öneme sahip olan Kafkaslar ile ilgili bilimsel araştırmalar bugün de büyük bir önem arz etmektedir. Özellikle bu bölgenin, sınır komşumuz olması, bölgeyle derin tarihsel ilişkilerimizin olması ve ayrıca bölgede yaşayan halkların önemli bir bölümünün Türk veya Müslüman olmaları ülkemiz için bölgeyle ilgili yapılacak olan araştırmaların önemini daha da artırmaktadır.

Bir taraftan bölge tarihinin belli bir döneminin aydınlatılması diğer taraftan günümüzde yaşanan sorunların tarihsel derinliğinin algılanması ve bölge dışı ülkelerin siyasetlerinin ortaya konulması büyük bir önem arz etmektedir.

Güney Kafkasya’nın tarihi, büyük devletlerin kesişme alanında bulunan diğer jeopolitik bölgelerin tarihleriyle benzerlik gösterir. Zira hareketli bir coğrafya üzerinde bulunan bu toprakların tarihi, bir iktidar mücadelesi ve savaşlar tarihidir. Bu bölgenin sorunlarını, sosyo-politik durumunu anlayabilmek, ancak bölgede yaşanan çatışmaları, bölünmüşlüğü ve buna bağlı olarak gelişen toplumsal yapıyı anlamakla mümkündür. Güney Kafkasya’nın bu özel jeopolitik durumunu, özellikle 17. yüzyıldan sonra Rusya, İran ve Osmanlı Devleti arasındaki nüfuz mücadelesini, ayrıca Avrupalı devletlerin politikalarını konu edinen araştırmalar bölgenin günümüzde karşı karşıya kaldığı sorunları anlamamızda ve çözüm üretmemizde de yardımcı olacaktır.

Nitekim bu bölge yakınçağda da İran, Rusya ve Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet kurma mücadelelerinin yaşandığı bir alandır. Bu mücadele neticesinde, 19. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya, İran ve Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşların neticesinde bölgeyi bilfiil kendisine bağlamayı başarmıştır (Gülüstan, Türkmençay ve Edirne Antlaşmaları). Zira Nadir Şah’ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan’da ortaya çıkan Hanlıklar Dönemi’nde, hanlıklar

kendi aralarında siyasî birlik oluşturamadığından birer birer Rusya'ya teslim olmak durumunda kalmışlardır. Bu tarihî süreç içerisinde, Güney Kafkasya'da ortaya çıkan önemli gelişmelerden biri de Çarlık Rusya'nın Revan Hanlığı'nı kendi idaresine bağlayarak bu bölgede bir Ermeni Eyaleti oluşturmasıdır. Zira, 1829 yılında Rus idaresinde kurulmuş olan bu Ermeni Eyaleti günümüzde varlığını sürdüren ve Güney Kafkasya'da yer alan Ermenistan Devleti'nin temelini teşkil etmiştir. Zira, Türkmençay Antlaşması'nın bölge üzerindeki sonuçları hala güncelliğini korumaktadır. Nitekim bu antlaşmayla, Azerbaycan Türkleri ikiye bölündüğü gibi Rusya'nın, Türkmençay ve Edirne antlaşmalarına koydurduğu maddeye dayanarak, Revan Hanlığı toprakları başta olmak üzere bölgeye, İran'dan, Osmanlı Devleti'nden ve kendi topraklarında yaşayan Ermenileri göç ettirmesi neticesinde bölgede çoğunlukta bulunan Türkler nüfus olarak azınlığa düşmüş ve böylece bölgenin demografik ve siyasî yapısı önemli bir sekteye uğramıştır. Bu sürecin sosyal ve siyasî boyutlarının ortaya konması ise Güney Kafkasya günümüzde yaşanan sorunlarının tarihsel boyutunun anlaşılmasında büyük bir öneme sahiptir.

İşte, söz konusu doktora tezi ile Rus kaynaklarının ışığında Rusya'nın Revan Hanlığı'nı kendisine bağlanması, Rusya'nın bu bölgeyi bir Ermeni Eyaleti haline dönüştürmesinin nedenleri ve Rusya'nın bunu gerçekleştirirken izlediği siyasî, Sosyo-ekonomik ve demografik politikalar ortaya konması amaçlanmaktadır.

Söz konusu tez, Revan Hanlığı'nın Çarlık Rusya'ya bağlandığı 1827 yılı ile Rusya'da önemli idarî değişimlerin yaşandığı 1840 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır

Araştırmanın dayandığı kaynaklar, Rus Belge Külliyyatları, bölgeye ilişkin salnameler, Rus kanunnameleri ve Rusça monografilerdir. Tezin Giriş kısmında, bölge ve Azerbaycan hanlıkları hakkında genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölüm'de, 1826-1828 Rus-İran savaşının başlaması ve Revan Hanlığı'nın Rusya'ya bağlanması konusu işlenmiştir. İkinci Bölüm'de Rusya'nın Revan, Nahçıvan hanlıkları ile Ordubad toprakları üzerinde Ermeni Eyaletini kurması süreci mülkî ve siyasî açılardan ele alınarak anlatılmıştır. Üçüncü Bölüm'de eyaletin söz konusu dönemdeki sosyo-ekonomik yapısı, demografik değişimler ve toplumsal yapısı ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur.

Böyle bir çalışmanın hazırlanmasında birçok kişinin katkısı bulunmaktadır. Güncelliğini koruyan bu çalışmaya beni yönlendiren, Sayın Hocam Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE'ye teşekkür ediyorum. Tez çalışmamın her safhasında görüş ve önerileriyle bana rehberlik yapan, değerli danışman hocam Yard. Doç. Dr. Haluk KORTELE'e içten teşekkür ederim.

Ayrıca görüş ve fikirleri ile konunun şekillenmesine yardımcı olan ve çalışmalarımı her zaman destekleyen hocam Prof. Dr. Orhan DOĞAN'a da ayrıca teşekkür ediyorum.

Şahin DOĞAN
Antalya,2012

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

Belge Külliyatları

a. SAOİAN (sobraniye aktov otnoşhisa k obazreniyu istorii armyanskogo naroda)

Moskova’da bulunan Doğu Dilleri Lazarev Enstitüsü tarafından I. Cildi 1833; II. Cildi 1838; III. Cildi 1838 yıllarında olmak üzere basılmış olan belge külliyatıdır. Ünlü bir Ermeni ailenin Moskova’da kurmuş olduğu bu enstitü Ermeni milletine ilişkin mevcut belgeleri (Kanunnameler, nizamnameler, resmi yazışmalar, salnameler, gazete haberleri vb.) derleyerek üç cilt halinde yayınlamıştır. Sözkonusu külliyat Ermeni milletine ilişkin oldukça değerli belge ve bilgileri içermektedir.

b. AKAK (Aktı Sobranniye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Kommissiyeyu)

AKAK, Kafkas araştırmalarının en önemli isimlerinden biri olan Adolf Petroviç Berje’nin (1828–1886) başkanlığında kurulan bir komisyonun derlediği 12 ciltlik bir külliyattır. Bu külliyatta Kafkas tarihine ilişkin çok değerli belgeler derlenerek 1. cilti 1866 yılında son cilti ise 1904 yılında olmak üzere Tiflis’te yayımlanmıştır. Külliyatta Gürcüce, Ermenice, Rusça, Farsça, Azerice ve Türkçe belgeler mevcut olup bütün bu belgeler Rusça çevirisi ile verilmiştir. Külliyatın her cildi bölgeyi yöneten bir Rus valisi dönemine ait belgeleri içermektedir: 1. Cilt: 1398–1799 K. F. Knorring (1762–1802); 2. Cilt: Knez P. D. Tsianov (1802–1806); 3. Cilt: İ. V. Gudoviç (1806–1809); 4. Cilt A.P. Tormasov (1809–1811); 5. Cilt N.F. Rtişev (1811–1816); 6. Cilt 1. Bölüm, A.P. Yermolov (1816–1827), 6. Cilt 2. Bölüm, A.P. Yermolov (1816–1827); 7. Cilt İ.F. Paskeviç (1827–1831); 8. Cilt G. V. Rozen (1831–1837); 9. Cilt Y. A. Golovin (1837–1842), A.İ. Neydgard (1842–1844); 10. Cilt M.S. Vorontsov (1844–1854); 11. Cilt N.N. Muravyev (1854–1856); 12. Cilt A.İ. Baryatinskiy (1856–1862).

c. REPPVAR (Razvitie Yerivana posli prisoyedineneiye vostoçnoy Armenii k Rossii)

REPPVAR, T. H. Akopyan tarafından derlenerek 1978 yılında Erivan’da yayımlanmış belge külliyatıdır. Külliyat Erivan’a ilişkin 1801–1917 yıllarına ait belgeleri ihtiva etmektedir. Belgeler, Erivan’ın askerî, siyasî, İktisadî, sosyal ve demografik tarihine ışık tutan önemli belgelerdir.

d. PVAR (prisoyedineniye vostochnoy armanii k rosii)

Ermenistan Bilimler Akademisi'nin Ts. P. Agayan'ın editörlüğünde I. Cildi 1972, II. Cildi 1978 yıllarında olmak üzere Erivan'da neşrettiği belgeler külliyyatıdır. I. Cilt 1801–1813, II. Cilt ise 1814–1830 yılları arasındaki belgeleri ihtiva etmektedir. Belgeler Güney Kafkasya'nın Rusya'ya bağlanmasına ilişkin çok önemli bilgiler içermektedir.

e. KPRSA (Kolonialnoye politika rossiyskogo tsarizma v Azerbaycana 20- 60 –x gg.)

KPRSA, i. P. Petruşevskiy'in editörlüğünde 2 cilt halinde 1936 yılında St. Petersburg'da yayımlanmış belgeler külliyyatıdır. Külliyyatın I. Cildi 1827–1843, II. Cildi ise 1843-1868 yıllarına ilişkin belgeler derlenmiştir. Söz konusu belgeler Rusya'nın Güney Kafkasya'yı kolonleştirme sürecini gözler önüne seren ve çok önemli siyasî, İktisadî ve toplumsal yapıya ilişkin belgeleri içermektedir.

Resmî Yayınlar

a. Rus Kanunnameleri

Rus Kanunnamelerinin I. Külliyyatı 1–45 cilt 1830 yılına kadar olan kanunları, II. Külliyyat 1–55 cilt olmak üzere 1830–1884 yılları arasındaki kanunları ihtiva etmektedir. Rus Kanunnamelerinde bölge ile ilgili askerî, siyasî, toplumsal vb. konulara ilişkin Rus devletinin almış olduğu bütün resmi kararlar neşredilmiştir. Bu nedenle kanunnameler külliyyatı Rus devlet politikasının anlaşılmasında çok önemli bir kaynak olma özelliğine sahiptir.

b. Salnameler/Yıllıklar/İstatistikler

Salnameler/ yıllıklar, bir bölgeye ilişkin siyasi, idari, ekonomik ve toplumsal verilerin kayda alındığı çok önemli kaynaklardır. Kafkasya için hazırlanan yıllıklar da bölgenin idari taksimatı, memur listeleri, tarihi ve coğrafyası, eski eserleri, ticari ve ekonomik faaliyetleri, nüfusu, okulları vb. hakkında bilgiler verirler. Çalışmamızda bu nitelikteki eserlerden aşağıda belirtilenler kullanılmıştır.

Kavkazskiy Kalendar na 1850 god, Tipografiya Kantselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis, 1849.

Kavkazskiy Kalendar na 1852 god, Tipografiya Kantselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis, 1851.

İ. Şopen, **İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy-Oblasti v Epohu yeya Prisoyedineniya K Rossiskoy-İmperii**, Tipografiya İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sanktpeterburg, 1852.

Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom (V Statistiçeskom, etnografiçeskom, topografiçeskom i finansovom otnoşeniyah), Çast III, Sanktpeterburg, 1836.

Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom (V Statistiçeskom, etnografiçeskom, topografiçeskom i finansovom otnoşeniyah), Çast IV, Sanktpeterburg, 1836.

Orest Yevetskiy, **Statistiçeskoye Opisanije Zakavkazskogo Kraya**, Tipografiya Ştaba Otdelnago Korpusa Vnutrenniy Straji, Sanktpeterburg, 1835.

Araştırma Eserleri Hakkında

Genel olarak Güney Kafkasya hakkında ve bu bölgede bulunan Revan Hanlığı'nın Rusya'ya bağlanması ve bir Ermeni Eyaleti'nin kurulması konusuna ilişkin oldukça geniş bir Rusça literatür mevcuttur. Bu kaynakların önemli bir bölümünü 19. yy. Rus tarihçileri tarafından yazılmış olan eserler oluşturmaktadır ki bunların bazıları bölgedeki gelişmelere bizzat tanıklık etmiş kişilerdir. Güney Kafkasya'nın Rusya'ya bağlanması ve bu bölgede bir Ermeni Eyaleti'nin kurulması Ermeniler açısından oldukça önemli bir tarihi gelişme olduğu gibi bölge içinde çok önemli bir değişim ve dönüşüm sürecinin başlangıcı olmuştur. Dolayısıyla böylesine önemli bir tarihi süreç Rus Dekabristler ve tarihçiler tarafından da önemle üzerinde durulmuş ve bu kişilerin çeşitli eserlerine konu işlenmiştir. 19. yy. Rus resmi tarihçiliği doğal olarak bölgenin Rusya'ya bağlanmasını olumlu bir tarihi süreç olarak değerlendirirken, bu tarih anlayışlarını desteklemek için özellikle Doğu Hristiyanlarının Osmanlı ve İran gibi Müslüman devletlerin yönetimi altında ezildiğini kanıtlamaya yönelik bir çaba içerisinde oldukları açık bir şekilde görülmektedir. Ancak bu eserleri oldukça değerli kılan unsur ise bu eserlerde söz konusu tarihi sürecin detayları ile anlatılmasıdır.

Bu eserler içerisinde askerî tarihçi V. Potto'nun "Kavkazkaya Voyna v Otdelnih Oçerkah, Epizodah, Legandah i Biografiyah" adlı eseri önemli bir yere sahiptir. Ayrıca N. Dubrovin "İstoriya Voynı i Vladiçestva Russkih na Kavkaze, SPB, 1886" ; Sergey Glinko, **Opisanije Pereseleniya Armyan Adderbicanskih v Predeli Rossii**, Tipografiya Lazarevıh İnituta Vostoçnih Yazıkov, Moskva, 1831.; V. N. İvanenko, **Grajdanskoye Upravleniye Zakavkazem ot Prisoyedineniya Gruzii do Namestniçestva Velikago Knyaza Mihaila Nikolayeviça (İstoriçeskiy Oçerk)**, Tiflis, 1901.; M. Ahov, **Rossiya i Armyane**, S.-Peterburg, 1897 vd. de dönemin tarihini aydınlatan önemli eserlerdir.

Konuya Sovyet döneminde de ilgi olduğunu görüyoruz, ancak bu dönemde Rus tarihçilerden ziyade Sovyet Ermeni tarihçilerin çalışmaları oldukça ön plana çıkmaktadır. Fakat bu çalışmalar genel olarak Ermenofil bakış açısıyla ve belli bir ideoloji ile ele alındığı söylenebilir. Fakat bu çalışmalar da bilimsel bir süzgeçten geçtikten sonra konun aydınlatılmasında somut vakalar açısından yarar sağladığının belirtilmesi gerekir. Bu tür eserler içerisinde Ts. P. Agayan, **Rol Rosii v İstoriçeskih Sudbah Armyanskogo Naroda** (K 150-Letiyu prisoyedineniya Vostoçnoy Armenii k Rossii), İzd.: Nauka, Moskva, 1978. ; V. G. Tunyan, **Vostoçnaya Armeniya v Sostave Rossii**, İzd.: Ayastan, Yerevan, 1989.; **Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii K Rossii i Ego İstoriçeskoye Znaçeniye** (Sbornik Statey), İzdatelstvo Yerevanskogo Universiteta, Yerevan, 1978.; İ. M. Gazaryan, **K İstorii Obrazovaniya Armyanskoy Oblasti (1828 g.)**, Avtoreferat Dissertatsii na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Yerevan, 1953. vd. eserler örnek gösterilebilir.

GİRİŞ

Eschylus ve Herodot zamanından beri kullanılan Kafkasya veya Kafkas Dağları adı, Önceleri Hazar Denizi ile Karadeniz arasında, batı-kuzeybatı yönünden doğu-güneydoğu yönüne doğru uzanan dağ zincirini tanımlamak için kullanılırken, günümüzde ise Kafkasya adı, Astrahan Eyaleti'nin güneyi ve Don'dan başlayarak Türk ve İran sınırlarına kadar uzanan toprakları içine alan bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır¹. Biri asıl büyük sıra dağlar, diğeri onun kuzey kesimi, üçüncüsü de güney kesimi olmak üzere üç kesimden oluşmaktadır. Büyük sıra dağların kuzey kesimi Kuzey Kafkasya, güney kesimi ise Güney Kafkasya olarak adlandırılmaktadır². Ancak şunu belirtmeliyiz ki günümüzde bilimsel literatürde dahi tamamen yerleşmiş olan bölgenin bu şekildeki coğrafi taksimatı (Güney ve Kuzey), bölgenin tarihî, etnik sosyolojik ve kültürel gerçeklerine uymamaktadır. Zira, bilimsel anlamda Kafkasya denildiğinde günümüzde kuzey Kafkasya olarak adlandırılan bölge ve bu bölgeyle tarihî, etnik, sosyolojik ve kültürel bağı olan Gürcistan'a bağlı Abhazya ve Güney Osetya anlaşılmalıdır. Dolayısıyla bu bölgeyi, tarihî, etnik, sosyolojik ve kültürel açıdan ele alındığında Kuzey ve Güney değil, *Kafkasya ve Kafkas Ötesi* şeklinde adlandırmak gerekir. Nitekim, Rusların bu bölgeye verdikleri *Zakavkaz*, İngilizlerin verdikleri *Transcaucasus*, Osmanlı ve Arapların verdikleri *Mavera-i Kafkasya* adları Kafkas Ötesi anlamındadır³.

Kafkasya bölgesinin coğrafi yapısı; bölgeyi saran denizler, iklim, akarsular, bitki ve hayvan yetiştirme kabiliyeti gibi özellikleri, bölgede yaşayan insanların sosyo-ekonomik tarihleri üzerinde oldukça etkili olmuştur. Ayrıca, bölgenin coğrafi özellikleri, Kafkasyalıların diğer milletlerle olan siyasi ve sosyo-ekonomik ilişkilerinde de büyük bir öneme sahiptir. Nitekim, Kafkasya coğrafi özellikleri itibarıyla, bir taraftan dünyanın ilk etnik hareketlerine ve ilk etnolojik oluşumlara sahne olurken⁴ diğer taraftan dünyanın birçok bölgesinden gelen insanların buraya sığınmaları tamamen Kafkasların coğrafi konumu ve fiziksel yapısından kaynaklanmaktadır. İstilalara uğrayan halk, savunmanın daha kolay olduğu ve izlenebilmenin daha zor olduğu dağlara sığınarak daha önce buraya gelenlerle karışıp yaşamlarını devam

---

¹ John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, (Çev. Sedat Özden), Kayıhan Yay., İstanbul, 1995, s.19.; M.Ö. 6-5. yüzyılda yaşamış olan Yunan bilim adamı Eschylus'un eserinde, ilk defa Kafkas adına *Kavkosos* şeklinde rastlanmıştır. Yunan tarihçisi Herodot'un *Istoriya* adlı eserinde de Kafkas adı zikredilmiştir. Antik Yunan tarihçilerinden Eratosfen ise *Kafkasa Azeridi* yerine sadece *Kaspio* adını kullanmıştır; Bkz.: Muharrem Yıldız, **Dünden Bugüne Kafkasya**, Hazine Yay., İzmir, 2006, s.23.

² Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, **Kafkas Tarihi**, C. I, (Osmanlıcadan Türkçeleştiren: Fahri Huvaj), Ankara, 2002, s. 12.

³ Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yay., İstanbul, 2009, s.11–12. Günümüzde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin bulunduğu bu bölgenin *Güney Kafkasya* şeklinde adlandırılması o kadar yerleşmiştir ki biz de bu çalışmamızda bu adı kullanmak durumunda kaldık.

⁴ Mahmut Bi, **Kafkas Tarihi**, C. I, Selenge Yay., İstanbul, 2007, s. 18.

ettirmişlerdir⁵. Bölgenin yüksek dağlardan teşekkül etmiş olması ve bu dağlar arasındaki çukur bölgeler ile vadilerle parçalanmış olması, eski çağlardan beri burada birbirinden farklı insan topluluklarının belirmesine neden olurken, çok sayıda dil ve lehçenin meydana gelmesine de yol açmıştır⁶.

Birçok tarihçiye göre yaklaşık 400 bin yıl önce, Kafkas dağlarının güney yamaçlarında ve daha sonra kuzeybatı Kafkasya’da türeyen insan ırkının öncelikle yakın çevreye, Trans Kafkasya’ya, doğuya ve kuzeye yayılmış olduğunu doğrulayan bulgular, günümüzdeki Krasnador topraklarının sınırları içerisinde, Karadeniz kıyıları boyunca ve Kafkasya bölgesinin diğer birçok yerinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunmuştur. Nitekim, doğuda Hazar Denizi ile batıda Azak ve Karadeniz arasında uzanan bu geniş ve bereketli topraklar üzerinde türeyen beyaz ırkın ilk temsilcisi, *Kasiyen*’e izafeten *Kovkas=Kasların ülkesi* diye adlandırılmıştır.

Kafkasya’nın coğrafi olarak kuzey sınırı, Azak Denizi’ne akan Don nehri ile Hazar Denizi’ne dökülen Volga (İdil) nehrinin bozkırda birbirlerine yaklaştıklarında meydana getirdikleri dirseğe kadar olan bölgeyi kapsamaktadır⁷. Günümüzde Rusya’ya bağlı özerk cumhuriyetlerin⁸ yer aldığı Kuzey Kafkasya, doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Kuma nehri, güneyde Kür nehri ve batıda Çeçenistan ile çevrili olan *Dağıstan*, Aktaş nehri ile Dağıstan’dan ayrılan, kuzeyde Terek nehri ve batıda Kaçkalın engebeleriyle çevrili bulunan *Çeçenistan*, Kafkas dağlarının kuzeyinde, batıda Kuban, doğuda Terek nehirleriyle çevrili olan, kuzeyde Kuma nehrinin kaynaklarına kadar uzanan, Çeçenistan ile Çerkezistan arasındaki *Kabarday*, batıda Karadeniz, kuzeyde Kuban nehri, Doğuda Kafkas Dağları ve Kabarday bölgesiyle çevrili olan, güneyde İngur nehri ile Gürcistan’dan ayrılan, *Çerkezistan* olmak üzere dört bölgeye ayrılmaktadır⁹.

Kafkasya’nın güney sınırı ise, günümüzde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin bulunduğu bölge ile birlikte, Anadolu’da yer alan Ağrı, Kars ve Artvin şehirlerini; İran’da Tebriz şehrine kadar uzanan toprakları içine alan geniş bir coğrafi sahayı kapsamaktadır¹⁰. Kuzey sınırı Kafkas Dağları, güney sınırı Aras nehri, doğu sınırı Hazar Denizi, batı sınırı Karadeniz olan bugünkü Azerbaycan, Gürcistan, ve Ermenistan’ın yer aldığı Güney Kafkasya’nın batısı, çeşitli bölgelere ayrılan Gürcistan, doğusu ise Azerbaycan

⁵ Baddeley, **a.g.e.**, s.23.

⁶ “*Kafkasya*”, **Türk Ansiklopedisi**, C. XXI, MEB, Ankara, 1971, s. 109–110.

⁷ Mahmut Bi, **Kafkas Tarihi**, 1. C., Selenge Yay., İstanbul, 2007, s. 19.

⁸ Bu özerk cumhuriyetler şunlardır: Dağıstan, Çeçenistan ve İnguş Cumhuriyetleri, Kuzey Osetya, Kabartay ve Balkar cumhuriyeti, Adıgey Cumhuriyeti, Karaçay–Çerkez Cumhuriyeti. Bu özerk cumhuriyetler hakkında geniş bilgi için Bkz.: Yıldız, **a.g.e.**, s. 27–29.; Ayrıca bu özerk cumhuriyetlerde yaşayan halkların istatistikî bilgileri için Bkz.: **Narodı Rossii**, Nauçnoye İzd.: Bolşaya Rossiyskaya Ensiklopediya, Moskva, 1994, s. 433–451.

⁹ M. Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yay., İstanbul, 2005, s. 16.

¹⁰ Bi, **a.g.e.**, s. 19.

ve Ermenistan'ı içine alan *Arran*'dır¹¹. Arran, eski Yunan ve Romalıların Kafkaslarda *Albania* dedikleri bölgeye Arapların verdiği isimdir. Ayrıca bu bölgeye Al-Ran da denilmiştir. Bu bölge için Türkler ve İranlılar *Aran* adını kullanırken Ermeni kaynaklarında ise bölgenin adı *Avank* olarak geçmektedir¹².

Arran ismi çok defa al-Ran şeklinde de yazılmıştır, bu isim eski Yunan ve Romalıların *Albania* dedikleri bölgenin, Arapçalaştırılmış ismidir. Marquart'ın düşüncesine göre, bu isim Farsça *Aran*'dan gelmektedir; nitekim bu bölgede yaşayan Türkler bugün de *Aran* şeklinde telaffuz etmektedirler. Eski yunanlılar ve Romalıları zamanın da *Albania* ismi, güneyde, Gence vilâyeti ile Kür nehrinin kuzeyinde olan ve Alazan nehrine kadar uzanan ülkeye verilmiştir. Araplar ve Türkler zamanında Arran, Kür ile Aras arasında bulunan topraklar, şimdiki Gence ve Karabağ vilâyetlerinden ibaret bir bölge sayılmıştır. Yakut ve Hamd Allah Kazvini, Arran'dan Aras ile Kür arasındaki vilâyet olarak bahsederler. Buna göre Nahçıvan ile Gence arasındaki dağlık alan, Arran'a dâhil olmayıp ona komşu Sisecan isminde, ayrı bir Ermeni vilâyeti olarak gösterilmiştir. Hudud al-alam, Şamhur'un kuzeyinde, Kür nehri üzerinde bulunan Hunan kalesini, Arran'ın Gürcistan sınırı üzerinde göstermektedir ki, bu kale Ermeni kaynaklarında Hunarakat denilen kale olması gerekir. *Albania*'nın Kür nehri kuzeyindeki alanları da ihtiva ettiği eski zamanda, bu vilâyetin merkezi Kabala (Erm. Kavalak) şehri idi ki, harebesi Şamahi (Nuha)'nın güney-batısında Turiyan-Çay (Karasu)'ın iki kolunun birleştiği yerde bulunmaktadır. Baylakan (Ermeni kaynaklarında Phaitakara) şehri ise -harabeleri bugün aşağı Aras'ın sol sahiline yakın Miller istasyonu yanında bulunmaktadır-, Arran'a değil Azerbaycan'a dâhil bulunuyordu. VI. yy.'da Sasanilerden I. Kubaz Hunlara karşı kuvvetli bir müstahkem mevki olmak üzere Partav, yani Barza'a şehrini imar etti ve bundan sonra şehir, Arran'ın merkezi haline geldi ve Kabala gölgede kaldı. Barza'a da ayrı bir Arran sülalesi hâkim olmuştu. Zira burada İran valisi Mihran'ın evlatları, VI. yy.'dan itibaren, Mihran yahut Mihrakan isminde, ayrı bir sülale teşkil etti, fakat ülke Sasanilerden ziyade Hazarların bir vilâyeti olmuştur¹³.

Araplar Arran'ı halife Osman zamanında (644-656) fethettiler, sonra burası Hazarlar tarafından tekrar ele geçirildiyse de daha sonra yine Arapların eline geçti. İlk Arap hâkimiyeti esnasında da Arran adı Derbend ve Şamahi'den başlayıp, güneyde Aras kıyılarına kadar uzanan geniş bölgeye verilmişti ve Tiflis de Arran'a dâhildi. İbn Havkal haritasında, Kür nehrinin şimali ve cenubu olmak üzere ikiye ayırdığı Arran için "Arranayn" (iki Arran) tabirini de kullanmaktadır. Arran'ın bu şekilde geniş vilâyet olarak tanınması X. Asırdan sonra devam etmiştir. X. yy.'lın sonlarına doğru ise Kür nehrinin kuzeyi artık Arran'a dâhil

¹¹ Bilge, a.g.e., s. 15.

¹² "Arran" **Türk Ansiklopedisi**, C. III, MEB, Ankara, 1971, s. 392.

¹³ A. Zeki Velidi Togan, "Arran", **İ. A.**, C. I, MEB, İstanbul, 1993, s. 596-598.

değildi. Barza'a Araplar zamanında, yalnız Arran'ın değil, bütün Ermeni vilâyetinin idare merkezi oldu ve 944 senesine kadar öyle kaldı. Eski Arran (Albania)'da yaşayan halk ari olmayıp, Yasefi kavimler grubuna dâhil buldukları zannolunan ve muhtelif kollara ayrılan Arran kavmi yaşamıştır. Arran kavmi, medeniyet itibari ile Ön Asya'daki Hıristiyanların tesiri altında kalmış ve daha ilk zamanlarda Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Sasani hâkimiyeti devrinde de İran din ve medeniyetinin tesirine uğramıştır¹⁴.

Tarihi Azerbaycan toprakları ise kuzeyde Büyük Kafkas dağları, güneyde Merkezi İran ile batıda ise Gürcistan ile sınırdadır. Azerbaycan'ın tarihi toprakları Aras nehri ile kuzey ve güney Azerbaycan'a bölünür. Sonraları ise Ermenistan diye adlandırılmış olan topraklar bütün Azerbaycan'ın değil Nahçıvan ile birlikte Kuzey Azerbaycan'ın Batı bölümünü teşkil etmektedir. Kuzey Azerbaycan'ın batısının bir bölümünde sonradan Ermenistan adlı bir devletin yaratılması metodoloji açısından bu probleme farklı bir açıdan bakılmasını zorunlu kılmaktadır. Kuzey Azerbaycan'ın daha sonraları Ermenistan olarak adlandırılan bölümü "Batı Azerbaycan" şeklinde ayrılmaktadır.

Albaniya devrinde (M.Ö. IV–VIII) Ermenistan topraklarının büyük bir bölümü Azerbaycan toprakları içerisinde bulunmaktaydı. Ermeniler Batı Azerbaycan topraklarına komşu olan bölgelere en erken M.Ö. II. yüzyıldan sonra nüfuz etmişlerdi. Bu devirde Ermenistan arazisi Armeniya'ya dâhil edilmiştir. Armeniya 387 yılında yapılan Sasani–Bizans antlaşmasından sonra devlet özelliğini yitirmiştir. Batı Azerbaycan ise Sasani Devleti (III–VII. Yüzyıllar) sınırları içerisinde kalmıştır. Ermeniler 301 yılında Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Ermeni Gregoryan Kilisesi siyasi hayatta da aktif bir rol oynamış ve Ermeni Kilisesinin merkezleri başka bölgelere de yerleşmiştir.

Arap hilafetinin bölgeyi ele geçirmesi sürecinde Batı Azerbaycan da Araplara tabi olmuştur. Bu dönemde Ermeni Grigoryan kilisesi 704 yılında Abla kilisesini kendisine bağlamıştır. Araplar halifeliğin Güney Kafkasya'da ele geçirmiş oldukları bütün toprakları "Ermeniye" adıyla adlandırılan tek bir idare altında birleştirmişlerdir. Arapların bu siyaseti Ermenilerin Güney Kafkasya'daki varlıklarının pekişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Arap halifeliğinin zayıflaması ile Bagratiler Krallığı (886–1045) ortaya çıktı. Bu krallığın merkezi ise Ani idi. Yani Batı Azerbaycan'ın sınırında idi¹⁵.

Tarihi süreç içinde Azerbaycan'da birçok kavim hâkimiyet kurmuş olmakla birlikte daha M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren bazı Türk kavimleri tarafından (Sakalar, Bulgarlar, Hazarlar, Ağaçeriler, Sabirler) keşfedilen Azerbaycan, ilerleyen yüzyıllarda pek çok Türk boyunun uğrak yerine ve yine bu *boylardan* birçoğunun ebedi yurdu haline gelmiştir. Müstakil

¹⁴ Togan, *a.g.m.*, s. 596–598.

¹⁵ Fuad Aliyev, Urfan Hesenov, **İre van Hanlığı**, Şerq–Qerb, Bakı, 2007, s. 9–10.

hanlıklar döneminin başlangıcına kadar devam eden bu tarihi süreç sonunda Azerbaycan, tam anlamıyla bir Türk ülkesi olmuştur. Ancak bu ülke çoğu zaman çevresindeki güçlü devletlerin müdahalesine maruz kalıyor ve onların hâkimiyeti altına giriyordu. Hâkim devlet, Azerbaycan vilâyetlerini kendi emrindeki görevlilerle idare etmek istiyor, fakat bunda pek başarılı olamıyordu. Çünkü yerli halk, inancı ve kültürü gereği aşiret reisinin, boy beyinin ya da han olarak kabul ettiği önderin dışında kimseye itaat etmek istemiyordu¹⁶.

Selçukluların seferleri Batı Azerbaycan tarihinde büyük bir öneme sahip olmuştur. XI–XIV. yüzyıllarda bu bölgede Selçukluların hâkimiyeti kurulmuştur. Selçukluların bölgede hâkim olmasından sonra bu toprakların Ermeniyeye dâhil edilmesi de son bulmuştur. Kitab-ı Dede Korkut'ta bu topraklar "Oğuz Eli" adıyla isimlendirilmiştir.

Oğuz Eli XIII–XIV. Yüzyıllarda Moğolların egemenliği altında kalmıştır. Revan kentinin rolü de XIII. Yüzyılın ortalarından sonra artmaya başlamıştır.

Kızıl Orda Hükümdarı Toktamış ve Timurleng (1370–1405) arasında yapılan savaş neticesinde Batı Azerbaycan toprakları Timurleng'e bağlanmıştır.

Azerbaycan Karakoyunlu Devleti (1410–1468) kurulduktan sonra da 1411 yılında Batı Azerbaycan bu devletin sınırlarına dâhil edildi. Karakoyunlular devrinde Revan şehri önemli bir mülki merkeze çevrilmiştir. 1441 yılında Ermeni Grigoryan Kilisesinin merkezi de Revan şehri yakınlarındaki Eçmiyadzin'e taşınmıştır. Ermeni din adamları Revan civarındaki toprakları satın almaya başlamış ve mülklerini artırmışlardır. Karakoyunlulardan sonra Akkoyunlular Devleti (1468–1501) Batı Azerbaycan topraklarının sahibi olmuştur. Azerbaycan Safevi Devleti 1501 yılında Akkoyunlu Devleti'ne son vermiştir. 1502 yılında da Batı Azerbaycan ele geçirilir. Safevilerin mülki idare sistemine göre ülkede beylerbeylikleri oluşturulmuştur. Oluşturulan bu beylerbeyliklerinden biri de merkezi Revan şehri olan Çukurset Beylerbeyliği idi. Çukurset Beylerbeyliği Ermenistan– Batı Azerbaycan'ın ilk umumi coğrafi adı olarak görülebilir. Batı Azerbaycan topraklarının büyük bir bölümünün bir beylerbeyliğinde birleştirilmiş olması bölgenin tarihi açısından önemli bir rol oynamıştır. Beylerbeyliği'nin ilk dönemlerinde Div Sultan Rumlu ve Hüseyin Sultan Rumlu Beylerbeyi olmuşlardır. Safeviler ile Osmanlı arasındaki 1514–1555 yıllarındaki savaşlarda beylerbeyliği büyük zarar görmüştür. Osmanlı Devleti 1554 yılında Revan'ı ele geçirmekle birlikte kısa bir süre sonra şehri terk etmiştir. 1555 Amasya Antlaşmasından sonra Batı Azerbaycan toprakları Safevilerin egemenliği altında kaldı¹⁷.

Revan şehrinin Osmanlı topraklarına dâhil edilmesi III. Murad zamanında 1583 yılında gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti ile Sefevîler arasında yapılan 21 Mart 1590 tarihli İstanbul

¹⁶ Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", **Türkler**, C. 7, (Ed. Hasan Celâl Güzel vd.), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.15–21.

¹⁷ Aliyev; Hesenov, **a.g.e.**, s.10–11.

Antlaşması ile pek çok Safevî şehriyle birlikte Revan da Osmanlı yönetimine bırakılmıştır¹⁸. Böylece 1578–1590 yıllarında yapılan savaşlarda Çukursat Beylerbeyliği Osmanlı Devleti'ne geçti. Osmanlı devrinde Çukurset Beylerbeyliği Revan¹⁹ Eyaleti adıyla isimlendirildi. Osmanlı döneminde Revan adının bütün eyalete verilmesiyle de Batı Azerbaycan yeni bir coğrafi isme kavuşmuş oldu Osmanlıların Revan şehri adı ile eyaleti adlandırmalarından sonra (Revan Hanlığı, Revan Guberniyası) ise bu bölgenin 1918 yılına kadar bu şekilde adlandırılmasına devam edilecektir²⁰.

Osmanlı Devleti'nin Avusturya savaşları ve Anadolu'daki iç isyanlarla uğraşmasını fırsat bilen Safevîler Revan'ı 8 Haziran 1604 yılında işgal etmişlerdir. I. Ahmed ve II. Osman dönemlerinde Revan'ın fethi için girmişlerde bulunulduysa da başarılı olunamamıştır.

Revan'ı fethetmek için harekete geçen IV. Murad 8 Ağustos 1635 tarihinde bir kez daha Revan Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil etti. Fakat kısa bir süre sonra Revan, Nisan 1636'da yeniden Safevîlerin eline geçti. Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında 17 Mayıs 1639 yılında yapılan barış antlaşmasıyla Revan, Safevîlere bırakılmıştır. 1720'li yıllarda Safevî Devleti'ndeki iç karışıklıklardan yararlanılarak, İran'daki pek çok yer gibi Revan'nın da fethine karar verilmişti. III. Ahmed döneminde Revan 7 Ekim 1724 tarihinde Osmanlı ordusunun kaleye girmesiyle bir kez daha Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. On bir yıl Osmanlı yönetiminde kalan Revan 1735 yılı yazında Nadir Han tarafından kuşatıldı. Gence ve Tiflis muhafızlarının aksine, Revan muhafızı kaleyi teslim etmedi ve müdafaaya başladı. Fakat daha sonra yapılan 3 Ekim 1735 tarihli antlaşmaya binaen Revan Safevîlere terk edildi. Osmanlı yönetimi ile Nadir Şah arasında yapılan 4 Eylül 1746 tarihli antlaşma ile Revan'ın İran'a terki kabul edildi. Bu tarihten sonra Revan bir daha Osmanlı hâkimiyetine girmemiştir²¹.

Böylece Safeviler Devleti'nin son dönemlerinde nüfuzu gittikçe artan Nadir Şah Osmanlılara galip gelerek Revan Eyaletini Safevilere daha sonra ise şahlığı döneminde (1736–1747) kendisine bağlamış oldu. Nadir Şah döneminde ise bölgede daha farklı bir mülki idare taksimatı uygulanmıştır. Nitekim Nadir Şah, Şirvan, Karabağ, Azerbaycan ve Çukurset beylerbeyliklerini lağv edip, merkezi Tebriz olan Azerbaycan Vilâyetini kurdu²². Ancak, Nadir Şah'ın iktidarının son yıllarına doğru İran hükümetinin Azerbaycan halkı üzerinde oluşturduğu ekonomik ve siyasi baskıların giderek ağırlaşması üzerine çeşitli isyanlar

¹⁸ Raif İvecan, **Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724–1746)**, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2007, s.2. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

¹⁹ Osmanlı kaynaklarında Revan olarak geçen şehrin adı, İrevan, Erivan, Hrastan ve Yerevan adlarıyla da anılmıştır.

²⁰ Aliyev;Hesenov, **a.g.e.**, s.11-12.

²¹ Raif İvecan, **a.g.e.**, s. 2–3.

²² Aliyev; Hesenov, **a.g.e.**,s.13.

başlayacak ve Dağıstan'ın güneyinde ve Azerbaycan'ın kuzeyinde İran'a karşı gerçekleşen bu isyanlar, Nadir Şah'ın kuvvetlerinin yıpranmasına ve kendisinin de ruhi dengesini kaybetmesine sebep olacaktır. Vilâyetlerdeki memurları iş göremiyor, emirlerine itibar olunmuyordu. Bu itaatsizlikten son derece rahatsız olan Şah, cezalandırmak üzere isyan eden Azerbaycan ve Dağıstan vilâyetleri üzerine yürüyor, ancak askerî girişimlerinden de olumlu sonuç alamıyor, bu durumda söz konusu vilâyetlerde hâkimiyeti iyice sarsılıyordu. Bütün bu olumsuz gelişmeler sonunda maneviyatı iyice sarsılan Nadir Şah, son günlerinde akli dengesini de yitirdiğinden uygulattığı çeşitli tehcir olaylarıyla zulmünü daha da arttıracaktır.

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın ortalarına doğru İran'ın zayıflaması ve Rusya'nın da başka meselelerle uğraşıyor olması üzerine Azerbaycan'da müstakil hanlıklar oluşurken, bu oluşumları aynen kabullenmiş ve hanlar üzerinde nüfuzunu oluşturmaya ve onları kendi yanına çekmeye çok özen göstermiştir²³.

Bölgede yaşayan Ermeniler ise XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın başlarında Rusya ile yakınlaşmaya ve Rusya'nın aracılığı ile bir Ermeni Devleti yaratmaya çalışıyorlardı. I. Petro'nun Hazar topraklarını işgal etmesi Ermenilerin bu niyetini daha da pekiştirmişti²⁴.

Nitekim, Rusya'nın XVII. Yüzyılın ikinci yarısında büyük bir devlet olarak Avrupa'nın siyasi hayatına girmesi, Ermeniler açısından bir dönüm noktası olmuştur. Zira, bu dönemden sonra Ermeni ileri gelenleri bağımsız bir Ermenistan kurma düşüncesini Rusya ile birlikte başarabileceklerini düşünmeye başlamışlardır. Bu dönemde Gandza Katilokosu Petros ve Eçmiyadzin Patriği Akop IV Cugayetsi'nin Çar Aleksey Mihaylov'a gönderilmeleri bu dönüşümün bir işaretidir. Ermeni bağımsızlık hareketlerinin başlaması açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil eden Rusya ile siyasi ilişkilerin başlangıcı ise İsrail Ori ile başlar. İsrail Ori, Batılı devletlerin yardımından ümit kestikten sonra Ermenistan'ın bağımsızlığının sağlamanın sadece Rusya'nın yardımı ile olabileceği fikrine inanmıştır. İsrail Ori'nin 1701 yılında Rusya'ya gelerek Çar Petro ve diğer Rus devlet adamları ile anlaşmalar yapması ve dönemin uluslar arası ilişkilerin vaziyeti Ori'nin Doğu'da oldukça önemli ekonomik ve siyasi çıkarları olan Rusya'nın yakın bir Hıristiyan devlet olarak Ermenilerin kadim hayalleri olan bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulacağına inanmasını sağlamıştır. Ondan sonra gelen Ermeni bağımsızlık hareketini devam ettiren kuşaklar, özellikle İosif Emin, Movses Bagramyan, Şaamir Şaamiryan, İosif Argutyanyan, İvan Lazaryan, Movses Sarafyan, Nerses

²³ Çakmak, *a.g.m.*, s.15–21.

²⁴ Aliyev; Hesenov, *a.g.e.*,s.12.

Aşaraketsi, vd. İsrayel Ori'nin yolunu takip ettiler ve onlar da bağımsız bir Ermenistan'ın ancak Rusya'nın yardımı ile mümkün olabileceği düşüncesini savundular²⁵.

Nitekim, I. Petro'nun Derbent seferi öncesinde Karabağ melikleri Çar'ı ziyaret ederek Rus ordusu yaklaşır yaklaşmaz kendi birliklerini Nahçıvan'da toplayacaklarını ve Çar'ın bayrağını alarak 24 saat içerisinde Müslümanları kovacaklarını, 15 gün içerisinde de bütün bölgeyi ele geçirebileceklerini söylüyorlardı. Onlara göre Erivan'ı almak ise kolaydı zira Erivan'da çok sayıda Ermeni vardı ve barut deposu ve diğer askerî mühimmat onların elindeydi. Çar'ın sefere çıktığı sırada ise Karabağ meliklerinin komutasındaki 20.000 Ermeni ve Vahtang komutasındaki 30.000 Gürcü gücü Gence'de Çar'ın emrini bekliyorlardı. Ancak Ermenilerin beklediği gerçekleşmedi ve I. Petro Derbent seferini yarıda bırakarak geriye döndü. Fakat Ermenilere siyasi gözle bakan ilk Rus Çarı olan Petro bundan sonra Ermenileri Rusya'nın yanına çekerek onların Rusya sınırlarında ticaretle uğraşmasını sağlamaya çalışacaktır. 1760 yılında da Hindistan'da milyoner olmuş Emin Osipov adındaki zengin bir Ermeni, İngiltere'den Petersburg'a gelerek İmparatoriçe Yelizaveta'ya para karşılığında Ermenilerin bağımsızlığı için yardım edilmesini teklif etti. Fakat Osipov'un bu teklifi İmparatoriçe tarafından geri çevrildi. Ancak I. Petro'nun politikalarını tekrardan hayata geçiren II. Katerina, Güney Kafkasya'ya özel bir ilgi göstermeye başladı. Bu dönemde 1783 yılında Rus ordusu Gürcistan'ı ele geçirerek Rusya'ya bağlı bir devlet haline getirdi. Diğer taraftan Ermenilerin bağımsızlığına ilişkin projeler ortaya konuldu. Bu dönemde Knez Potemkin, Ermeni Piskopos'u İosif ile Rusya'nın himayesinde bir Ermenistan devleti kurmak için ilişkiler geliştirdi ve hatta Potemkin kurulacak olan Ermenistan'ın kralı olmak için çaba harcadı²⁶.

Bu dönemde (1761) Emin Osipov'un planı Rusya himayesinde olacak federatif bir Ermeni-Gürcü devleti kurmaktı. Kendisi bizzat 1763 yılında Gürcistan'a gelmiş ve bu düşüncesi burada ilgi görmüş ve hatta Karabağ Ermeni melikleri ile ilişkiler geliştirmişti. Bu dönemde Ermeniler arasında Ermeni devletinin kurulmasına ilişkin iki önemli akım bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi ve radikal olanı Hind Ermenileri tarafından savunulan anayasal cumhuriyetçi bir Ermeni devletinin kurulmasıydı. Diğeri ise Eçmiyadzın Piskoposu İosif Argutinskiy tarafından savunulan monarşik bir Ermeni devletinin kurulması idi. İşte

²⁵ V. A. Diloyan, "Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii K Rossii i Ego İstoriçeskoye Znaçeniye", **Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii K Rossii i Ego İstoriçeskoye Znaçeniye, İzd.: Yerevanskiy Universitet, Yerevan, 1978, s.7-10 (6-30)**

²⁶ Vasiliy Potto, **Kavkazskaya Voyna**, T.3: Persidskaya Voyna 1826-1828 gg., İzd.: Tsntropoligraf, Moskva, 2006. s.500-504.

Potemkin'in desteklediği devlet de bu olacaktı. Her iki plan da Rus idaresi altında bir Ermeni devleti öngörmüşlerdi²⁷.

Bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulmasının sadece Rusya'nın yardımı ile mümkün olabileceği düşüncesi, XVIII. yüzyılın 80'li yıllarında Rusya'nın himayesinde bir Ermeni devletinin kurulmasını öngören "Ermeni–Rus Birliği Antlaşması" projesi ile iyice somut bir hal almıştır. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde tarihi gelişmeler bu projelerde önemli değişimler yarattı²⁸.

Çar Petro zamanında ilk defa Hazar sahillerine kadar inmeyi başaran Ruslar, onun ölümünden sonra İran hükümetiyle Reşt Mukavalesi'ni imzalayarak (1735) buralardan çekilmişlerdi. Azerbaycan'da müstakil hanlıkların oluşmaya başladığı yıllarda Rusya, kuzeyde İsveçlilerle savaşa yeni son vermişken (1740–1743), kısa bir süre sonra da batıda Büyük Fredich'e karşı yürütülecek olan yeni savaflara (1756–1763) girmişti. Ayrıca Çar Petro'nun ölümünden sonra, iş başına gelen yeni Rus hükümetleri tarafından onun siyaseti takip edilmeye çalışılmış ise de, tahta çıkan çar ve çariçelerin iktidar dönemleri kısa sürmüş, bu yüzden de ülkede bir takım siyasi çekişmeler yaşanmıştır. Böyle bir ortamda Rusya, İran'la dost olarak kalmayı kendi hesabına uygun gördüğünden, imzaladığı Reşt Mukavelesi'ne şimdilik sadık kalmaya devam etmiş, Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a yeni rahatsızlıklara neden olacak ölçüde müdahalede bulunmamıştır. Ancak ekonomik yönden süratle gelişen Rusya'nın hammadde ve pazar bakımından, önemli coğrafi konuma ve zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip bir ülkeye şiddetle ihtiyacı vardı.

Coğrafi konumu itibari ile Azerbaycan Rusya'nın doğu ülkeleriyle oluşturmayı düşündüğü ekonomik ve siyasi ilişkiler için çok uygundu. Bu maksatlarla 1722'de Hazar sahiline inilmişti. Ancak daha sonra gelişen yeni şartlar çekilmeyi gerektirdiğinden Ruslar buralardan çekilmek zorunda kalmışlardı. Azerbaycan'da müstakil hanlıkların oluşmasında sonra, Rus hükümetinin bu hanlıklarla ekonomik ve siyasi münasebetler kurmaya başladığını görüyoruz. Bu münasebetler sayesinde onları kendine yaklaştırmak suretiyle Ruslar asıl yapmayı düşündükleri işleri yapmaya çalışıyorlardı. Ayrıca hanlara İran'dan ve Osmanlı'dan gelecek tehditlere karşı kendilerini koruyacağı vaadinde bulunuyordu. Henüz hanlıkların kuruluş aşamasında olduğu bir dönemde Rusya'nın onlara karşı böyle bir tutum içinde olmak zorunda olması, hanlıkların oluşma zemini bulması açısından çok önemli bir etkendi²⁹.

Nihayet Nadir Şah, Eylül 1747 yılında öldü. İran'da ekonomik sıkıntılar yüzünden zaten bozuk olan dengelerin, Nadir Şah'ın ölümüyle tamamen alt-üst olduğu bu dönemde

²⁷ "Armyanskaya Sovetskay Sotsialistiçeskaya Respublika", **Balşoye Sovyetskoe Ensiklopedia**, 2–e izdaniye Moskva, 1950, s.62.

²⁸ V.A. Diloyan, *a.g.m.*, s.10.

²⁹ Çakmak, *a.g.m.*, s.15–21.

Azerbaycan'da oluşmaya başlayan müstakil hanlıklar, İran engeline de takılmadan yollarına devam etme imkânı bulmuşlardır³⁰

1747 yılında Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan'da 20 hanlık³¹ ortaya çıktı. Bu hanlıkların her biri Azerbaycan tarihinde kendi yeri ve rolü vardır. Bu hanlıklardan birisi de Revan Hanlığı idi. Revan hanlığının ortaya çıkması bir taraftan Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra oluşan siyasi gelişmelere bağlı olmak ile birlikte diğer taraftan da Batı Azerbaycan'ın yukarıda kısaca anlatılan tarihi sürecine de bağlı olarak gelişmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Batı Azerbaycan toprakları bu veya diğer devletlerin hâkimiyetinde kalmış ancak burada müstakil bir devlet kurulmamıştır. İşte ilk kez bu topraklarda Revan Hanlığının kurulmasıyla müstakil bir devlet kurulmuş oldu.

Revan Hanlığı, Ağrı Dağı ovasının Gökçe göl havzası ve Aras nehrinden güney-batıya doğru uzanan toprakları kapsamaktaydı. Azerbaycan'ın kuzey-batısında yerleşen bu hanlık başkenti Revan idi. Mülki taksimatına göre naiblerin idare ettiği 15 mahala bölünmüştü: Kırkbulak, Zengibasar, Gernibasar, Vedibasar, Şerur, Sürmeli, Derekend, Saatlı, Talin, Seyidli-Ahsahlı, Serdarabad, Karpi, Abaran, Dereçiçek, Gökçe, Revan Hanlığı, 1747–1797 yılları arasında müstakil bir devlet olmuş, 1797-1828 yıllarında burada İran hâkimiyeti tekrardan kurulmuştur. Devletin idarecisi Han idi. Handan sonra vezir (yahut baş mirze), muhtelif vazifeleri olan beyler (divan beyleri, serkerdeler, emirler vs.) gelirdi. Orduya hanın kendisi komutanlık ederdi. Ahalisi esasen Azerbaycanlılardan, kısmen Ermeni ve Kürtlerden oluşmaktaydı. Ekincilik, bağcılık, turfandacılık, hayvancılık ile meşgul olurlardı. Revan hanlığının Devlet (Divan), Halise (Han ve ailesi üyelerine mahsus), mülk, vakıf ve cemaat toprak çeşitleri bulunmaktaydı. Köylüler onlarca vergi verir ve çeşitli mükellefiyetleri de üzerlerinde taşırlardı³².

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında hanlığın iktisadi hayatında büyük bir canlanma olsa da, bu durum uzun sürmedi. Revan Hanlığı Hasanali Han'ın devrinde (1756–1764) Kartli–Kaheti Krallığına bağımlı hale geldi. Hüseyinali Han'ın hâkimiyeti yıllarında (1764–1783) ise hanlık feodal iç savaşlar neticesinde daha da zayıfladı. Bu durumdan istifade eden Kartli–Kaheti Kralı II. İrakli 20 bin kişiden oluşan orduyla Revan şehrini ele geçirmek için harekete geçti. Ancak, ciddi bir mukavemetle karşılaşan II. İrakli, birçok köyü harap edip, birçok esir ve

³⁰ Çakmak, *a.g.m.*, s.15–21.

³¹ Siyasi ömürleri ve coğrafi konumlarına bakarak Azerbaycan Hanlıklarını ikiye ayırmak mümkündür. Aras nehri dere yatağının ikiye böldüğü Azerbaycan coğrafyasının güney kısmında kalan hanlıklara Güney Azerbaycan Hanlıkları, kuzey kısmındakilere de Kuzey Azerbaycan Hanlıkları denmiştir. Aras'ın güneyinde kalan ve Güney Azerbaycan Hanlıkları adı altında yer alan hanlıklar şunlardır: Karabağ Hanlığı, Tebriz ve Hoy Hanlığı, Merağa Hanlığı, Erdebil Hanlığı, Urmiye Hanlığı, Makü Hanlığı, ve Serap Hanlığı; Bkz.: Çakmak, *a.g.m.* s.15–21.; Ayrıca bkz.: İsmet Demir vd., **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere dair Arşiv Belgeleri (1578–1914)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın Nu: 4, Ankara, 1992.

³² Aliyev; Hesenov, *a.g.e.*, s.13.

ganimetle geri döndü. Revan Hanlığı Kartli–Kaheti Krallığı ile antlaşma yapmaya mecbur kaldı. Georgiyevsk Antlaşmasına (1783) göre Kartli–Kaheti Krallığı'nın Rusya'ya bağlanmasından sonra Revan Hanlığının Rusya ve Gürcü Krallığına olan ilişkilerini de oldukça değiştirdi. 1780'li yılların sonlarına doğru Revan Hanlığı Kartli–Kaheti Krallığının hâkimiyetinden tamamen kurtuldu. 1795 yılında Ağa Mehemed Han Kaçar'ın Güney Kafkasya'ya seferi sırasında, İran ordusunun bir bölümü Revan Hanlığına hücum etti. 35 gün süren kuşatmadan sonra Revan kalesi teslim oldu. 1796 yılında General V. Zubov'un komutanlığını yaptığı Rus ordusunun Güney Kafkasya seferi sırasında Revan hâkimi Mehemed Han Rusya'nın himayesi altına geçmek istediğini bildirdi. II. Katerina'nın ölümünden (Kasım 1796) sonra Rus ordusu Güney Kafkas topraklarını terk etti. Ağa Mehemed Han Kaçar (1796 yılında İran Şahı idi) Revan Hanını Tahran'a çağırarak hapsedti ve ailesi ile birlikte Kezvin'e gönderdi. Revan hanlığının idaresi ise Alikulu Han'a verildi. 1797 yılı sonunda İran'ın yeni hükümdarı Fetali Şah, Mehemed Hanı hapisten çıkartarak yeniden Revan Hanı olarak tayin etti. Bağımsız bir siyaset izleyen Mehemed Han General P. Sisianov'un kumandanlığı altında Rus ordusunun Revan Kalesini kuşatmaya alarak ele geçirmek girişimlerinin önlenmesinde özel bir kahramanlık göstermişti. Revan Hanlığı Gülistan Antlaşması ile İran hâkimiyetine geçti³³.

Nitekim Rusya'nın 1801'de Gürcistan'ı Rusya ile birleştirmesi ile başlayan süreç Gülistan Antlaşması ile sonuçlanmıştı. Gülistan Antlaşması ile bütün Azerbaycan Hanlıkları Rusya'ya dâhil edilmesine rağmen Revan ve Nahçıvan Hanlıkları İran himayesi altında bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdi. Ancak Gülistan Antlaşması ile oluşan yeni mevcut durum ne Rusya'yı ne de İran'ı memnun etmedi. Böylece bölgedeki hâkimiyet yarışı yeni savaşları doğuracak ve Rusya hem İran hem de Osmanlı ile yaptığı bu savaşlardan galip çıkarak Revan ve Nahçıvan hanlıklarını kendine bağladığı gibi Güney Kafkasya'da en etkin devlet konumuna geçecektir.

---

³³ Aliyev; Hesenov, a.g.e., s.14.

BİRİNCİ BÖLÜM

REVAN HANLIĞI'NIN RUSYA'YA BAĞLANMASI

1.1. 1826–1828 Rus-İran Savaşının Başlaması

12 Ekim 1813 tarihinde imza edilen Gülistan Antlaşması Rusya ile İran arasında on yıl süren savaşı sona erdirdi. Ancak antlaşmanın ardından süren on üç yıllık barış dönemi sadece uzamış bir ateşkes antlaşması süreciydi. Zira, bu süreçte Rusya ve İran arasındaki dışarıdan görünen dostluk bir aldatmacaydı ve bu durum yeni bir savaşın da habercisiydi. Çünkü İran'ın bu antlaşmayla zengin Kafkas topraklarını kaybetmesi onlar açısından kabul edilemez bir durumdu³⁴. Nitekim, Karabağ'ın Gülistan kasabasında imza edilen bu antlaşma ile İran, Revan ve Nahçıvan hanlıkları dışında Aras nehrinin kuzeyinde olan bütün topraklarını Rusya'ya vermek zorunda bırakılıyordu. Bu topraklar üzerinde ise Gence, Karabağ, Nuha, Lenkeran, Şamahı, Kuba, Derbend hanlıkları bulunmaktaydı³⁵.

Napolyon'un bozguna uğratılmasından sonra İngiltere, Rusya'nın Güney Kafkasya'da güçlenmesinden endişe duymaya başladı³⁶ ve 1814 yılında İran ile Tahran Antlaşmasını imzaladı³⁷. İran ise İngiltere ile bu antlaşmayı imzalayarak İngiltere'nin yardımıyla imza etmiş olduğu Gülistan Antlaşmasının tekrar ele alınmasını sağlamak istiyordu. Ayrıca İran bu amacına ulaşmak için bir süre sonra Osmanlı Devleti'ni yanına çekti ve Kafkas halklarını da Rusya'ya karşı kullanmak üzere bölgede faaliyetler yapmaya başladı. Bu amaçla, Gürcü tahtına talip olan prens Aleksandır³⁸ İran tarafından tekrardan ortaya sürüldü. Zira İran, Gürcü prensini tekrardan ortaya sürerek sınır bölgelerde Rusya karşıtlığını tekrar ortaya çıkarmak istiyordu. Ancak İran'ın bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Diğer taraftan Abbas Mirza³⁹, Mart 1825 tarihinde Gülistan Antlaşmasını teyit eden sınırlar hakkında bir

³⁴ Potto, **a.g.e.**, s. 5.

³⁵ İğrar Eliyevin, **Azerbaycan Tarihi, En Gedim Devrlerden XX Esrin Evvellerine Geder**, Elm, Bakı, 1993, s. 204.; Gülistan Antlaşması hakkında daha geniş bilgi için bkz.:A. R. İoannisyan, **Prisoyedineniye Zakavkazya K Rossii i Mejdunarodniye Otnoşeniya v Naçale XIX Stoletiya**, İzd.: Akademiya Nauk Armyanskoy SSR İstitut İstorii, Yerevan, 1958, s. 393–446.

³⁶ G. A. Galoyan, **Rossiya i Narodı Zakavkazya**, Moskva, 1976, s. 157.

³⁷ **PVAR**, T.II, s. 6.

³⁸ Gürcistan kralı Haraklius'un oğullarından en büyüğü olan Prens Aleksander General Tzitzianov komutasındaki Rus ordusunun Tiflis'e geldiğini görünce 1802 yılında Feth Ali Şah'a sığınmak için İran'a kaçmıştı.; Yılmaz Karadeniz, **Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, İnönü Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Malatya, 2004, s. 102. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

³⁹ İran devlet adamı (doğ.1789–ölm.1833); Azerbaycan'da şahın valisi; Feth Ali Şah Kaçar'ın ikinci oğlu ve İran tahtının halefi. Özellikle dış politikada olmak üzere devlet işlerinde oldukça önemli bir rol oynadı. 1826–1828 Rus–İran savaşında İran ordusunun komutanlığını yaptı. İngiliz ve Fransız uzmanlar yardımıyla İran ordusunu Avrupalılaştırmaya çalıştı. 1828 yılında Türkmençay Antlaşmasını imzaladı.;Bkz.: **PVAR**, T. II, s.618.

antlaşmayı Rusya ile imzaladı. Buna rağmen İran, İngiltere'nin desteğini alarak bu meseleyi savaşla halletmek istiyordu⁴⁰.

Gülistan Antlaşması'na göre Güney Kafkasya'nın bazı bölgeleri Rusya'ya dâhil edilmişti. Bu durum bölgede yaşayan Ermeniler açısından bakıldığında belirgin bir şekilde iyileşme sağlamıştı. Ancak Gülistan Antlaşması bölgede ne sosyo-ekonomik ne de uluslararası ilişkiler bağlamında bir istikrar sağlamıştı. Ayrıca bu antlaşma Ermeniler için de bir garanti teşkil etmemişti. 1814 yılında İngiltere ve İran arasında Tahran Antlaşması imzalanmasıyla İran aslında bütünüyle bölgedeki İngiliz çıkarlarına bağlanmış oldu. İngiltere de İran'a Talış ve Lenkoran'ın geri alınacağını ve Rus ordusunun Güney Kafkasya'dan çıkarılması hususunda yardımcı olacağını sözünü vererek İran'ın Gülistan Antlaşmasını tekrardan gözden geçirmesini istedi⁴¹. İran ise 25 Kasım 1814 yılında imza edilen bu antlaşmaya göre Avrupalı devletleri kendi topraklarından Hindistan'a geçişine izin vermeyecek ve Britanya Hindistanı ile Afganistan arasındaki bir savaşta İngilizlere yardım edecekti.

İngiltere daha önce de başta sömürgesi Hindistan'ın korunması olmak üzere, Rusya'nın bu bölgede nüfuzunu artırmaması, ekonomik ve ticari gibi birçok nedene bağlı olarak Güney Kafkasya bölgesine büyük bir önem veriyor ve bu amaçla Rusya'ya karşı İran ile ortak hareket ediyordu. Nitekim 1800 yılında İran'a bir İngiliz subayı olan Malkom gelmiş ve İran ile Rusya'ya karşı bir siyasi ve ticari antlaşma imza edilmişti. Yapılan bu antlaşmaya göre Afgan Kralı Hindistan'a herhangi bir saldırıda bulunur ise ordusunu Afganistan'a gönderecek, Hindistan ile ilgili isteklerinden vazgeçmedikçe herhangi bir barış antlaşması imza edilmeyecek ve Fransızlar İran'a sokulmayacaktı. Bunların karşılığında ise İngiltere İran'a askerî yardımda bulunacağını sözünü veriyordu.

1804 İran-Rus Savaşının da başlamasında İngiltere'nin İran'ı askerî ve siyasi olarak desteklemesinin büyük payı bulunmaktaydı. 1808 yılında ise İngiltere, Feth Ali Şah'ın Napolyon ile ilişkilerini koparma eğilimi içerisine girme başarısını göstermiş ve 1809 yılında İran ile İngiltere arasında yeni bir antlaşma imza edilmişti. Bu antlaşmaya göre İngiltere İran'a büyük miktarlarda silah ve para yardımında bulunacak ayrıca İran ordusunun eğitimi için askerî uzmanlar gönderecekti. Nitekim 1812 yılının Mart ayında İngiltere İran'a 12 top, 12 bin mermi ve 12 bin tüfek vermişti⁴².

Diğer taraftan Rusya ise 1826-1828 Savaşının başlamasına kadar görüşmeleri erteleyerek İran'a doğrudan bir cevap vermekten kaçınmıştır. Ancak, bununla birlikte Rus yöneticiler,

⁴⁰ G. A. Galoyan, **Rossiya i Narodı Zakavkazya**, Moskva, 1976, s. 157–158.

⁴¹ Ts. P. Agayan, **Rol Rosii v İstoriçeskih Sudbah Armyanskogo Naroda** (K 150-Letiyu prisoyedineniya Vostoçnoy Armenii k Rossii), İzd.: Nauka, Moskva, 1978, s. 201.

⁴² S.Z. Yusif-zade, “*Ob Anglo-Russkom Soperničestve Na Srednim Vostoke v Pervoy Polovine XIX Veka*”, **Tarih ve Onun Problemleri**, No:2, 2010, ss. 46–52.

Erivan ve Nahçıvan hanlıklarına karşı siyasi ve askerî niyetinden vazgeçecek gibi de görünmemektedirler. Dolayısıyla hem Rusya hem de İran gizli bir şekilde Gülistan antlaşmasının tekrardan gözden geçirilmesi için uğraşmaktaydılar⁴³.

Nitekim sınır sorunlarının ve diğer tartışmalı konuların düzenlenmesi için Rus yönetimi 1816–1817 yıllarında İran'a başında A. P. Yermolov'un⁴⁴ bulunduğu özel bir komisyon gönderdi⁴⁵. Çar I. Aleksandr'ın İran ile görüşmeler yapmak üzere görevlendirmiş olduğu General Yermolov'a 29 Temmuz 1816 tarihli verdiği talimatnameden anlaşıldığı üzere sınır sorunlarının halledilmesi dışında Astrahan ticaretinin geliştirilmesi ve İran'ın Rusya'nın diğer devletler ile yapacağı savaşlar sırasında tarafsız kalması hususunda da ikna edilmesi belirtilmişti. Yermolov misyonunun önemli görevlerinden biri de İran üzerinde bulunan İngiliz etkisini azaltmak idi. Ayrıca, Yermolov'a Tahran'da daimi bir misyonun kurulması da emredilmişti⁴⁶.

Bu görüşmeler en başından tıkanı. Zira İran, Talış ve Karabağ hanlıklarının iadesini istiyor, Rusya ise İran'ın bu isteğini geri çevirdiği gibi, Osmanlı Devleti ile bir savaş durumunda İran'ın tarafsız kalması hususunda ikna etmeye çalışıyordu. Görüşmeler, tıkanma noktasına gelmiş olmakla beraber, İran Tahran'da Rus Diplomatik Misyonunun kurulmasına izin verirken bunun karşılığında Rusya'da Abbas Mirza'nın İran Tahtı'nın halefi olduğunu kabul ediyordu⁴⁷.

1821 yılında İran ve Osmanlı Devleti arasında 1823 yılına kadar devam edecek olan yeni bir savaş başladı. Bu savaş İran kazandı. İngiliz diplomasisi ise Rusya'ya birlikte karşı koymak için İran ve Osmanlı Devleti ile gizli görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerin neticesinde 1823 yılında İran ve Osmanlı Devleti arasında Rusya'ya karşı bir anlaşma imza edildi⁴⁸.

Diğer taraftan, Rusya ile İran arasında daha sonra sınırlar ile ilgili yapılan görüşmeler herhangi bir sonuç vermedi. Zira İran hem İngilizlerin etkisi hem de Abbas Mirza'nın 1821-1823 Osmanlı–İran savaşındaki başarıları nedeniyle Rusya ile tartışmalı konuların düzenlenmesine yanaşmadı⁴⁹.

⁴³ PVAR, T.II, s. 6.

⁴⁴ Aleksey Petroviç (doğ.1777–öl.1861): Rus asker ve devlet adamı. Topçu generali. 1812 yılında 1. Batı ordusu ana karargâh komutanı. 1812 yılının Aralık ayı itibari ile Rus ordusu Topçu kuvvetlerinin komutanı. 1816 yılında Gürcistan'da başkomutan olarak atandı ve aynı zamanda, Gürcistan (1819 yılından itibaren Kafkas) kolordusu komutanı olarak görev yaptı. 1816–1818 yılları arasında İran'da fevkalade yetkilere haiz ve tam yetkili elçi olarak görev yaptı. Arakçevskiy rejimine karşı muhalif idi. Kafkasya'ya gönderilmiş olan Dekabristleri kolladı. I. Nikola döneminde reaksiyonlar artınca 1827 yılında görevden alındı ve emekliye ayrıldı. 1830 yılında Devlet Şurası üyeliğine atandı;Bkz.:PVAR, T. II, s.618.

⁴⁵ Agayan, a.g.e., s.203.

⁴⁶ PVAR, T.II, Belge No:5.

⁴⁷ PVAR, T.II, s.7.

⁴⁸ Agayan, a.g.e., s.203.

⁴⁹ PVAR, T.II, s.7.

Bu arada aynı yıllarda Avrupa’da ve özellikle Balkanlarda uluslar arası ilişkiler zor bir dönemece girmişti. Zira Yunan isyanı nedeniyle Balkanlar birçok devletin dikkatini çekmeye başlamıştı. Rusya da Balkanlara ilgi gösteren devletlerden biriydi. İngiltere Rusya’nın Doğu sorunu üzerindeki dikkatini dağıtmak için sürekli olarak İran’ın Kaçar yöneticilerini Rusya’ya karşı savaşmak için teşvik ediyordu ve İran’da artık açık bir şekilde Rusya’ya karşı kutsal bir savaşa daveti seslendiriliyordu. Rusya ise uluslar arası ilişkilerde gelinen bu zor dönemeci göz önünde bulundurarak İran ile savaş yapmamak için bazı fedakârlıklar yapmaya bile hazırды. Bu amaçla 1826 yılının bahar ayında İran’a başında A.S. Menşikov’un⁵⁰ bulunduğu bir misyon gönderildi. Ancak bu misyon gecikmiş ve Rus–İran savaşı başlamıştı. Bu diplomatik misyon İranlılarla Güney Kafkasya’nın Rusya’ya bağlanması hususunda bazı verimsiz görüşmeler yaptılar⁵¹. General Menşikov, I. Nikolay’ın tahta geçtiği haberini vermek ve dostluk ilişkilerinin daha da güçlendirilmesini sağlamak üzere Tahran’a gelmişti ancak Menşikov henüz İran’dan ayrılmadan karşı hareket başlamış ve hatta Menşikov’un kendisi Revan Hanı tarafından tutuklanmıştı. Rus elçi General Menşikov daha sonra ancak İngiliz elçisinin girişimleri ile salıverildi⁵².

Nitekim General Yermolov 26 Temmuz 1826 tarihli bir emirnamesinde Menşikov’un çabalarının bir sonuç vermediğini ve Karabağ’a İran ordusunun girdiğini, ayrıca Abbas Mirza’nın kısa bir süre önce Ruslardan kaçmış olan hanları kabul ederek onlara eski topraklarını geri vereceğinin sözünü verdiğini söylüyor ve Kafkas Kolordusu’na “...benim cesur arkadaşlarım gördüğünüz gibi Şah’ın oğlu... sizler tarafından ele geçirilmiş bu toprakları almayı düşünüyor... Cesur arkadaşlarım! Ben size imparatorumuzun düşmanlarına nezaman vuracağımızı göstereceğim. İmparator Kafkas kolordusunda emeğinizi ve hizmetinizi görünce sizler için cömertçe mükâfatları olacaktır.” diyerek savaşın başlayacağını bildiriyordu⁵³.

1826 yılındaki dikkat çekici gelişmelerden biri de İran Doğu Hint Kumpanyasının İran’a verdiği bir ultiatomdur: Nitekim Doğu Hint Kumpanyası bu ultiatom ile İran’a yıllık 800 bin gümüş Ruble ödediğini bildiriyor ve İran’ın Rusya ile kaçınılmaz olan bu savaşı bir an evvel ilan etmesini istiyordu. Ültimatoma göre aksi durumda kumpanyanın bundan sonra ödeme yapmayacağı ve ödenmiş olan paranın geri isteneceği belirtiliyordu. Ayrıca Knez Konstantin’in Rus tahtından feragat etmesi⁵⁴ ile bir iç savaşın çıkma ihtimali ümit edilmiş ve

⁵⁰ Aleksandr Sergeyeviç (doğ. 1787–öl. 1869): Rus asker ve devlet adamı; Knez; general; bilahare admiral ve deniz kurmay başkanlığı ayrıca Finlandiya valiliği görevlerinde bulunmuştur. Doğu savaşı sırasında Kırım ordusu genel komutanlığını üstlenmiştir. Bkz.: **PVAR**, T.II, s.621.

⁵¹ Agayan, **a.g.e.**, s.204.

⁵² M.I. Şişkeviç, “*Pokoreniye Kavkaza.Persidskiy i Kavkazkiye Voynı*”, **İstoriya Russkoy Armii 1812–1864 gg.**, POLİGON, Sankt-Peterburg, 2003, s.528.

⁵³ **Vestnik Arhivov Armenii**, 2(51), Erivan, 1978, Belge No: 1, s. 18.

⁵⁴ Çar I. Aleksandr’ın erkek çocukları olmamış iki kız evladı ise çocuk yaşta vefat etmişlerdi. Çar’ın çocuklarının olmaması nedeniyle ölümünden sonra Rus tahtına geçme hakkına büyük kardeşi Konstantin

bu durumdan vakit kazanılacağı beklenmekteydi. Bütün bunlarla birlikte Revan Serdarı da bölgenin hâkimi olmak arzusu ile savaşı istiyor ve İran şahına getirdiği haberlerde Rus ordusunun dağınık bir halde konuşlandığını ve Gürcistan'da yaşayanların Rus yönetiminden hiç de memnun olmadığını bildiriyordu⁵⁵.

Rus-İran savaşı arifesinde ve sırasında İran ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin oldukça kötü bir hal alması Rus birlikleri için uygun bir ortam hazırlamış oldu. İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya karşı tek bir cephe oluşturma gayretleri ise başarısızlıkla sonuçlandı⁵⁶.

İran, Çar I. Aleksandr'ın vefatından sonra taht sorunu nedeniyle Rusya'da başlayan iç karışıklıkları bir fırsat bilerek Rusya'yı Güney Kafkasya'dan çıkartmayı umarak Rusya'ya 1826 yılında savaş açtı⁵⁷. Aslında, daha 1825 yılının sonlarına doğru Revan Hanlığı ile Gürcistan sınırına yerleşen ordular arasında çatışmalar başlamış ve ilişkiler oldukça gerginleşmişti⁵⁸.

Rus ve İran birlikleri arasındaki çarpışmalar 19 Temmuz'da henüz bir savaş ilanı olamadan Karabağ sınırında başlamıştı. Buradaki çarpışmalarda birliklerinin az sayıda ve dağınık olmaları nedeniyle Ruslar geri çekilmek zorunda kaldı. 1826 yılının Temmuz ayının sonlarına doğru, Abbas Mirza'nın komutasındaki İran ordusu Karabağ'a hücum etti. Karabağ'da Rus askerî gücü olarak Albay Reut'in⁵⁹ komutasındaki 42. Yeger Alayının 3 taburu ve 420 Kazak

---

Pavloviç sahip olmuştu. Ancak Konstantin'in de çocukları yoktu ve ikinci evliliğini de yönetici sınıfa ait olmayan Gürcü bir Kontes ile yapmıştı. 1820 tarihli kanunnameye göre böyle bir evlilikten doğan çocukların da taht varisi olmaları yasaklanmıştı. Bütün bu nedenlerden dolayı Konstantin zor bir karar alarak 1823 yılında İmparator Aleksandr ve annesi İmparatoriçe Mariya Fedorovna'nın izni dâhilinde resmi bir mektup ile tahtan feragat ettiğini bildirmişti. Bunun üzerine 16 Ağustos 1823 tarihli bir menifesto ile İmparator Aleksandr resmen bu feragatı kabul etti ve taht varisi olarak da ondan sonra gelen kardeşi Büyük Knez Nikolay Pavloviç'i tayin etti. Ancak İmparator bu manifestonun açıklanmasını istemedi ve manifesto saklanmak üzere Moskova piskoposu Filaret'e verilerek Uspen Kilisesinde saklandı. Ayrıca bu belge devlet şurası ve sinodunda da saklandı. Bu gelişmelerden Büyük Knez Nikolay Pavloviç'in dahi haberi olmamıştı. İmparator Aleksandr hasta eşi Yelizavet Alekseyevna'yı tedavi için götürdüğü Taganrog'da 19 Kasım 1825 tarihinde aldığı soğuk algınlığı neticesinde beklenmedik bir şekilde vefat etti. İmparatorun vefatından sonra Taganrog'da ve Petersburg'da yeni İmparator olarak Konstantin ilan edilirken Varşova'da bulunan Konstantin ise İmparator olarak Nikolay'ı ilan etti. A. N. Golitsin Nikolay'a saklanan manifesto hakkında bilgi vermesine rağmen durum değişmedi ve Varşova ile başkent arasında sürekli kuryeler gelip gitmeye başladı. Ayrıca konunun önemine binayen üçüncü kardeş Mikail Pavloviç de Varşova Petersburg arasında gidip gelmeye başladı. Sonuç itibarı ile 12 Aralık akşamı Velihat Prens Konstantin'in Petersburg'a gelmeyeceği ve tahta kesin olarak geçmek istemediği kesin olarak anlaşıldı. Bunun üzerine Nikolay 14 (26) Aralık 1825 tarihinde Rus tahtına oturduğunu bir menifesto ile duyurdu. Bu durumda ordunun yeni İmparatora biat etmesi gerekirken Moskova ve Muhafız süvari birlikleri biatlarını bildirmediler ve kendilerine katılan bazı subaylarla Senato Meydanında isyan'a başladılar. Daha sonra isyancılar tutuklanmış ve birçoğu sürgüne gönderilmiştir. Bkz.: S. F. Platonov, **Polnyy Kurs Lektsiy Po Ruskoymu İstorii**, OOO Firma STD, Moskva, 2007, s. 737-739.

⁵⁵ RYPPVAR, Belge No: 13.

⁵⁶ Agayan, a.g.e., s.204.

⁵⁷ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1993, s.323.

⁵⁸ Mehman Süleymanov, **İrevan Hanlığı'nın Rusyaya Birleştirilmesi Tarihinden**, Herbi Neşriyat, Bakı, 1997, s. 119.

⁵⁹ İosif Antonoviç Reutt (doğ.1786-öl. 1855), General; Güney Kafkasya Mülki İdarecisi; 1801 yılından itibaren Kafkasya'da Rus ordusunda önceki adı 9. Bu dönemde ki adı 42. olan Yeger alayında görev yapmaya başladı. 1804 yılında Erivan üzerine yapılan hücumda görev aldı. Eçmiyadzin ve Erivan çarpışmalarında göstermiş olduğu kahramanlıklar için Aziz Anna nişanı ile ödüllendirildi. 1836 yılına kadar birçok askeri harekât içerisinde yer aldı. 1826 yılında Karabağ ve 1828 yılında Kars vilâyetlerinin idareciliğini yaptı. Reutt 1829 yılında

bulunmaktaydı. Albay, Abbas Mirza'nın 60 bin kişilik bir orduyla Karabağ'a hücum edeceği haberini alınca Şuşa'ya çekilme kararı aldı. 25 Temmuz da ise Abbas Mirza Şuşa'yı kuşattı⁶⁰.

16 Temmuz 1826 tarihinde İran birlikleri Pambak ve Şoragel vilâyetlerine girdiler. Rus birlikleri bu bölgede daha ziyade Ermeni köylerinde konuşlanmıştı. Nerses Aştaraketsi⁶¹, 1826 yılının Temmuz ayında Ermenilere seslenerek onların İran birliklerine karşı mücadele etmelerini istedi⁶². Nerses 29 Temmuz 1826 tarihli çağrısına “Tiflis’de, Yelizavetpol’de, Karabağ’da, Nuha’da, Şamhor’da, Bakü’de, Derbend’de ve bütün şehir ve köylerde yaşayan her zaman Rus devletine bağlı Ermeni milletine” diye başlıyor ve bütün Ermenileri Hristiyanların koruyucusu olarak gördüğü Rus ordusuna yardım etmek üzere davet ediyordu⁶³. Nerses’in bu tutumu beklenen bir durumdu zira bağımsız bir Ermenistan’ın ancak Ruslar tarafından hayata geçirilebileceği düşüncenin temsilcilerinden Nerses Aştareketsi bu düşüncesini şöyle dile getiriyordu: “... Hindistan’da bulunan İngiliz misyonerler bana onlara katılmamı önerdiler. İngiliz ve Kuzey Amerikalıların himayesinde olacak Ermeni okullarını kurmak istediler. Fakat ben bunu istemedim. Kendi kilisemden korktum ve kurtuluşu sadece Rusya’ya bağlanmakta gördüm.” Bu nedenle Ermeniler Rusya’nın Güney Kafkasya’yı ele geçirmesini bir işgal olarak değil kendileri açısından bir özgürlük hareketi olarak değerlendiriyorlardı⁶⁴. Bu nedenle bu savaşta da Rusya’ya yardım etmeye hazırdılar. Zira yukarıda belirtildiği gibi 1826 yılında Erivan hanı yeniden Pambak ve Şuragel’e saldırdığında Lori Pambak bölgesinde Revan serdarı ve İran birliklerine karşı kendisi bir şair olan Tuğgeneral Denis Davıdov’un⁶⁵ komutasındaki Rus birlikleri savaşmış ve bölgede bulunan yerli halktan oluşturulan gönüllü birlikleri ile güçlendirilen Rus birlikleri 21 Eylül 1826 tarihinde Mirak köyünde yapılan çarpışmalarda Hasan Han’ın birliklerini yenmişlerdi.

Erzurum ve Bayazıt’a askeri ve mülki idarecilik görevlerinde bulundu. 1842–1849 yılları arasında Kafkasya ile ilişkili birçok komitede görev alan İosif Antonoviç Güney Kafkasya Genel İdaresi daimi üyeliği ve V. O. Bebutov’un ayrılması ile Güney Kafkasya Mülki İdarecisi oldu. Bkz.: “*Reutt İosif Antonoviç*” **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XVI, S. Petersburg, 1913, s. 144–145.

⁶⁰ Şişkeviç, **a.g.b.**, s.529.

⁶¹ Nerses Aştareketsi (doğ. 1771–öl.1857), 1814–1828 yılları arasında Gürcistan’da Ermeni Piskoposluğu Dairesi başkanlığı; 1828–1843 yılları arasında Novonahçıvan ve Bessarab Ermeni Piskoposluğu Dairesi başkanlığı; 1843–1857 yılları arasında Bütün Ermenilerin Piskoposu görevlerinde bulunmuştur. Rusya’nın yardımını alarak Güney Kafkasya Ermenilerinin bağımsızlığı için çalışmış ve bunun için 1826–1828 yılları arasında vuku bulan Rus–İran savaşında Ermeni gönüllü birliklerini oluşturma faaliyetlerine katılmıştır. (Bkz. **PVAR**, C. II, s.617.) General Krasovskiy, Nerses Aştaraketsi ve diğer Ermeni ileri gelenlerinin faaliyetlerini oldukça öğer: Nitekim Krasovskiy, Nerses’i büyük bir cesaret ile ve hatta hayatını ortaya koyarak her durumda kendisine yardım eden bir savaşçı olarak görüyordu. Bkz.: Agayan, **a.g.e.**, s. 215.

⁶² Agayan, **a.g.e.**, s.205.

⁶³ Nerses’in bu çağrısının Rusça tam metni için bkz: **Vestnik Arhivov Armenii**, 2(51), Erivan, 1978, Belge No: 2, s. 18–22.

⁶⁴ M. A., Muradyan, “*Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii K Rossii v Otsanke Dorevolutsionnoy Ruskoy İstoriografii i Obşestvennoy Mislî*”, **Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii K Rossii i Ego İstoriçeskoje Znaçeniye**, İzd.: Yerevanskiy Universitet, Yerevan, 1978, s.72 (63–85).

⁶⁵ Denis Vasileviç (doğ.1784–öl.1839), Tümgeneral; Askri yazar ve şair; 1812 Rus–Fransız savaşı kahramanı; (1806-1807) Rus–Fransız, (1805-1809) İsveç ve (1809-1812) Osmanlı–Rus savaşlarında General N. İ. Bagration’un yaveri olarak görev yaptı. 1826–1827 yılları arasında Kafkasya’da bulundu.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 622.

Davidov'un bu başarısında Knez Sevarsemidze'nin komutanlığını yaptığı Gürcü ve Ermeni gönüllü öncü birliklerinin önemli bir payı vardı⁶⁶.

Büyük İran ordusunun Karabağ'a hücumu Güney Kafkasya'nın komşu bütün hanlıklarını etkiledi. İlk olarak Gence'deki Azeriler ayaklandılar ve Gence hanlığının eski başkenti Gence şehri herhangi bir karşı direniş olmadan ele geçirildi. Zira buradaki muhafız kuvvetleri 21 km⁶⁷ uzaklıktaki Zundabade'de bulunmaktaydılar. Eylül ayına doğru hemen hemen Güney Kafkasya'nın doğusu İran'ın kontrolü altına geçti. Ancak İranlılar Dağıstan'da bir ayaklanma çıkarmayı başaramadılar. İran'ın Karabağ'a hücumu sırasında Yermolov'un emrinde 30 tabur piyade, 6 süvari bölüğü, 9 Kazak birliği yani 30 bin süngü, 5 bin kılıç ve 90 sahra topu bulunmasına rağmen yerel koşulların özelliğinden dolayı bu askerî güçlerin dağılık olması sonucunda bir arada bulunan bir ordu oluşturulamamış ve İran hücumuna karşı konulamamıştı⁶⁸.

22 Ağustos'da Taus nehrinde İran öncü birlikleri ile ilk çarpışmalar meydana geldi. Öncü birliklerin komutasında prens Aleksandr bulunmaktaydı. İranlılar bu çarpışmalarda yenildiler ve Prens Aleksandr Revan'a geri çekildi. Kuvvetlerini takviye eden Madatov⁶⁹ hastaları ve gereksiz ağırlıkları Tiflis'e gönderdikten sonra Don Kazak birliğinden 3 tabur 12 top ve atlı Gürcü polislerinden oluşan birliği ile birlikte 31 Ağustos'ta Gence yönünde hareket etmeye başladı. Birlik 2 Eylül tarihinde Dzigama'ya ulaştığında alınan güvenilir bilgilerden Prens Mamed Mirza⁷⁰ komutasındaki 10 bin kişilik İran ordusunun Şamhor yakınlarında durduğu öğrenildi. Bu birlikte prensin komutanı olarak İran'ın en iyi komutanlarından biri olan Serdar Amir-Han görev yapmaktaydı. 3 Eylül günü Rus birliği Şamhor'a doğru hareket etti. İran birliği ise Şamhor nehrinin sağ yakasına geçti⁷¹. 3 Eylül 1826 tarihinde General Madatov'un 2 bin kişilik birliği Şamhor kalesi yakınlarında 10 bin kişilik İran öncü kuvvetleri ile karşı karşıya geldi ve İran birliği yenilgiye uğratıldı. Madatov'un bu başarısı savaşın gidişatını Rusya'nın lehine çevirdi.

İran birlikleri Şuşa'yı ele geçirmeyi başaramadı. Şuşa'yı ele geçiremeyen İran birlikleri Gence'ye yönelerek şehri ele geçirdi ve İran ordusunun öncü birlikleri Tiflis istikametine yöneldi⁷². 4 Eylül sabahı ise Madatov Gence'yi ele geçirdi. Bunu öğrenen Abbas Mirza ise

⁶⁶ Agayan, a.g.e., s.209.

⁶⁷ Bu dönemde Rusya'da uzunluk birimi olarak *verst* kullanılmaktaydı. 1 verst 1,0668 km dir. Bu çalışmada verst uzunluk birimi km'ye çevrilerek yaklaşık olarak verilmiştir.

⁶⁸ Şişkeviç, a.g.b., s.529–530.

⁶⁹ Valerian (Rostom) Grigoreviç (doğ.1782–öl.1829): Knez; Tümgeneral; Karabağ Ermenisi; 1812 Napolyon savaşı ve sınır ötesi hareketin katılımcısı. 1816 yılından itibaren Kafkasya'da görev yaptı. Şeki, Şirvan, ve Karabağ hanlıklarında idareci oldu. 1826 Eylül ayında Şamhor civarında İranlıları yendi. Yermolov'dan sonra Kafkasya'dan alındı. 1828–1829 Türk–Rus savaşı sırasında Balkan cephesinde öldü.; Bkz.: PVAR, T. II, s.617.

⁷⁰ Feth Ali Şah'ın büyük oğlu.; Bkz.: PVAR, T. II, s.620.

⁷¹ Şişkeviç, a.g.b., s. 530.

⁷² Ts. P. Agayan, a.g.e., s.207.

Şuşa kuşatmasını bırakarak bütün askerî güçleri ile Madatov'a doğru hareket etti. Ancak Abbas Mirza ile bir çarpışma gerçekleşmedi çünkü 10 Eylül tarihinde General Paskeviç⁷³ süvari birliği ile birlikte Gence'ye geldi ve birliklerin komutanlığını kendi üstüne aldı⁷⁴.

1826 yılının Temmuz ayında Hüseyingulu Han'ın⁷⁵ süvarileri Mirak Hanlığı'nda olan Rus birliklerinin üzerine hücum etti. Rus birliklerinin komutanı Knez Sevarsamidze⁷⁶, mektupla Revan hanına müracaat edip onu bu hücumun karşısına almaya çağırdı. Ancak gelişmeler artık kontrolden çıkmış ve Hüseyingulu hanın süvarileri daha önce Sevarsamidze'nin muhafız birliklerini etkisiz hale getirmişlerdi. Bu birliklerde bulunan Kazakların bazıları öldürüldü ve bazıları da esir alındı. Yaşı 80'ni bulmuş olan Hüseyingulu Han bu çarpışmalarda süvarilerinin başında katılmıştı.

Muhafız birliklerinin aradan kaldırılmasından sonra han orduları Sevarsamidze'nin birliğine hücum etti. Rus ordusu karşı koymaya çalışsa da büyük etkilere maruz kaldılar ve Sevarsamidze geri çekilme emri vermek zorunda kaldı. Ancak, han orduları onların geri çekileceği yolu da kapatmışlardı. Knez Sevarsamidze, bir bölük ile muhasarayı yarmak istediye de bir sonuç alamadı. Han'ın iyi seçmiş olduğu askerleri Sevarsamidze'ye hareket etme imkânı vermemekteydiler. Bu nedenle Knez esas kuvvetleri ile birlikte birleşerek muhasarayı yarmaya muvaffak oldu ve büyük kayıplar vererek Gümrü'ye gelme başarısını gösterdi.

Aynı gün Revan Hanının komutanlarından olan Subhangulu Han Balıklı'da saldıran Rus askerlerinin üzerine hücumu geçti. Gece vakti başlayan bu çarpışmada Subhangulu Han Rus birliklerini yendi ve iki adet top da ele geçirdi⁷⁷.

Hüseyingulu Hanın kardeşi Hasan Han⁷⁸ ise emri altındaki savaşçılarla birlikte Küçük Karakilis'e yerleşen Rus birliklerinin üzerine hücum etti. Bu hücum neticesinde Rus birlikleri

⁷³ İvan Fedoroviç (doğ.1782–öl.1856); General–Mareşal; Erivan Kontu; Varşova Knezi; 1806–1812 Osmanlı–Rus savaşına katıldı. Bu savaşta Moldovya ordusu komutanlığını yaptı; bir kez 1807 yılında yapılan Osmanlı–Rus antlaşmasının İmparator tarafından onanmadığını söylemek ve bir kez de esir değişimi için olmak üzere iki kere İstanbul'a gönderildi. 1812 yılında Napolyon'un ordularına karşı yapılan savaşta görev aldı. I. Nikolay'ın favorisiydi. Savaşlardaki başarıları nedeniyle birçok nişanla ödüllendirildi. İmparatorun emri ile Mart 1817–3 Haziran 1819 tarihleri arasında iki yıl boyunca İmparatorun kardeşi büyük Knez Mihail Pavloviç'e Avrupa ve Rusya'da yaptığı gezide eşlik etti. Dekabristlerin yargılandıkları mahkemede üyelik yaptı. İran'ın Lenkoran ve Karabağ'a saldırması nedeniyle buradaki birliklerin komutanı olarak atandı. 1827 yılı Mart ayından itibaren Kafkas Kolordusu genel komutanı oldu; Rus–İran (1826–1828) ve Osmanlı–Rus (1828–1829) savaşlarında büyük başarı gösterdi. Edirne Antlaşmasının imzalandığı günlerde 22 Eylül 1829 tarihinde kendisine FeldMaraşal ünvanı verildi. 1831 yılında Polonya isyanının bastırılmasında görev aldı. Burada gösterdiği başarı dolayısıyla kendisine 4 Eylül 1831 tarihinde Rusya İmparatorluğu Varşova Knezliği ünvanı verildi. Ayrıca 1849 yılında Macar isyanının bastırılması sırasında görev yapan Rus birliklerinin komutanlığını yaptı. Kendisine tekrar verilen Polonya yöneticiliği görevi sırasında 20 Ocak 1856 tarihinde Varşova'da öldü. Bkz.: “*Paskeviç Erivanskiy*”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XIII, S. Petersburg, 1902, s. 333–346; **PVAR**, T. II, s.617.

⁷⁴ Şişkeviç, **a.g.b.**, s. 531.

⁷⁵ Erivan'ın son Serdarı (1807–1827).

⁷⁶ Leontiy Yakovleviç (Öl.1838); Knez; Tiflis Piyade birliğinin komutanı. Alayla birlikte Karakilis'te bulunmuş ve Bambak distansiyesini yönetmiştir. 1827 yılında Tuğgeneral ve Kafkas muhafız tugayı komutanı oldu. 1836 yılında Caro Belean oblastinin yöneticiliğine getirilmiştir;Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 619.

⁷⁷ Süleymanov, **a.g.e.**, s. 119–120.

geri çekilmek zorunda kaldılar. Gümrü'ye yerleşen Yarbay Degtyarov birliği ile birlikte Hasan Han üzerine hücum etse de bir sonuç alamadan geri çekilmek zorunda kaldı. Hasan Han birçok esir ve iki top ele geçirdi⁷⁹. 16 Temmuz'da Gümrü yakınlarında bulunan Karakilis'e yapılan bu hücum sırasında burada bulunan 1115 kişi esir edildi. Bu durum İranlıları cesaretlendirdi ve sınırda daha fazla askerî birliklerin toplanmasına neden oldu. Karabağ, Şemah, ve Bakü'den eski hanlar ile birlikte Lezgin Şah Ali'de İranlıların etkisiyle bu vilâyetlere saldırdılar⁸⁰.

Revan Hanlığının bir başka komutanı Tağı Hanın birliği Sevarsamidze'nin Çiçek köyü yakınlarındaki Humre çayırında otlayan atlarını bütün muhafızlarını öldürerek ele geçirdi.

Böylelikle, iyi bir şekilde teşkil edilmiş bir hücumla Erivan hanının orduları sınıra yerleşen Rus birliklerine üstün gelerek onları geri çekilmeye mecbur etti. Bu gelişmeden sonra Hüseyingulu han mektupla Gazah ağalarına başvurarak onları dinsizlere karşı koymaya çağırды⁸¹.

Bütün bu gelişmelerin ardından Rus ordusu Gence, Şeki, Nuha ve Lenkoran şehirlerinden geri çekiliyor ve İran birlikleri bu şehirlere giriyordu. Tiflis'de ise topçu birliği ve Rus birliği toplanmış ve hazırlıklarını yaparak harekete geçmişti. Bunun dışında Ordu komutanı General Yermolov, Gürcüce bir beyanname yayınlayarak bütün knezleri, asilzadeleri ve bütün Gürcü ve Ermenileri –Gürcü krallarının olduğu dönemlerdeki gibi– silahlı bir güç oluşturmaya ve 20 gün sonra Tiflis'de toplanmaya davet etti⁸².

Temmuz ayının sonunda Tiflis şehrinde ve şehrin civarında 20.000 kişilik bir Rus ordusu toplanmış haldeydi. 8 Ağustos tarihinde de Madatov'un komutanlığında 8.000 kişi İran birliklerine karşı koymak için Karabağ'a gönderildi. Ayrıca 5000 kişinin yine bu bölgeye gönderilerek Karabağ bölgesinin güçlendirilmesi düşünülmüştü. Daha önce de Rus ordusunun birlikleri farklı bölgelere savunma için gönderilmişti. Şeki bölgesinden Nuha'dan, Gence'den, Bambak'tan, Karakilis'den ve diğer çeşitli bölgelerden de Rus birlikleri geliyor ve bu birliklerin arkasından Rusya'ya bağlı Ermeniler de onların arkasından hareket ediyorlardı. General Yermolov da Ağustos ayının 20'si gibi ordunun bulunduğu yere gidecekti. Yermolov ordunun bulunduğu yere giderken yanında Gürcistan Ermenileri Piskoposu Nerses'i de yanında götürecektir. Zira, Yermolov'un isteği üzerine Nerses İranlılar hakkında bilgi toplamak için çeşitli kişileri göndermiş ve Yermolov'un emri üzerine Piskopos Ermenilere kiliseler de okunan bir çağrıda bulunmuştu. Bu çağrıda güya bütün halkın silahlandığı ve

⁷⁸ Emir, nizam, Erivan Serdarı Hüseyin Kuli Han'ın kardeşi. Revan Hanlığı orduları komutanı. ; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 620.

⁷⁹ Süleymanov, **a.g.e.**, s.120.

⁸⁰ **Vestnik Arhivov Armenii**, 2(51), Erivan, 1978, Belge No: 3, s. 22.

⁸¹ Süleymanov, **a.g.e.**, s. 120.

⁸² **Vestnik Arhivov Armenii**, 2(51), Erivan, 1978, Belge No: 4, s. 23.

Rusya'ya bağılı toprakların korunması için gerekli yardımı yaptıkları söyleniyordu. Bildiri de Yermolov'un savaşı için Çarın emrini beklediğı ve Tanrının izni ile düşmanın püskürtüleceğini ve ardından Erivan ve Tebriz'e hucum edileceğı bildiriliyordu.

Bugünlerde artık Gürcistan'da ve bütün bölgelerde ticaret durmuş ve hemen hemen yerleşim yerleri arasındaki iletişim kesilmişti⁸³. Ağustos ayında artık Ermeni ve Gürcü silahlı gönüllüler de bir araya geliyor ve Rus ordusuna katılıyorlardı⁸⁴.

Nitekim 17 Ağustos itibari ile alınan bilgilerden Rus birliklerinin mevkileri, ayrıca Ermeni ve Gürcü Gönüllüler hakkında şunlar belirtilmişti: 1) Bir Rus birliğı Karabağ yolunda Azeri Kazak bölgesinde Akstafe nehri önlerinde. İran birliğı ise Tauze nehrine 27 km uzaklıkta yine kazak bölgesinde. 2) Bir başka Rus birliğı Erivan yolu üzerinde Lori'de. İran birliğı ise Rus birliğinin karşısında Bambak bölgesinde Karakilis köyünde bulunmaktaydı. Ayrıca, alınan bu bilgilere göre silahlı 1000 adam ile Gürcü ve Ermeni Knezler ve asilzadeler Kazak bölgesinde bulunan birinci Rus birliğine yardım için gönderilmiş ve bu gönüllülerin dışında yine büyük bir istek ve arzu ile çeşitli yerlerden Ermeni ve Gürcüler toplanmaktaydılar. Bu gönüllü birliğinin 25000 kişi olacağı düşünölmekteydi. Lezginlerin dağlardan inerek vadilerde toplandıkları ancak bunların İranlılar gibi tehlikeli olmayacağı zannediliyordu. Karabağ bölgesinde ise Şuşa kalesinde 2000 kişilik Rus muhafız birliğı Ermenilerin yardımıyla tutunmaya çalışıyordu⁸⁵.

23 Ağustos'ta Tiflis'den alınan bilgilere göre Karabağ kalesinde Rus birliğı İranlılara karşı silahlı Ermenilerle birlikte savaşıyorlardı. General Knez Madatov 15 bin kişilik ordu ile Şamşadil'de bulunuyor ve General Velyaminov 3 bin kişi ve 10 top ile 23 Ağustos'da Karabağ'a gelmişti. Birkaç gün sonra Tiflis'den General Yermolov⁸⁶ 10 bin kişi ve oldukça kalabalık bir Ermeni ve Gürcülerden oluşan gönüllülerle yola çıkmış. Ayrıca, Yermolov bütün Ermenilerin patriğini ve Nerses'i gelişmelerden haber ediyor ve Ermenilerin silahlandırılması ve yardım etmelerini sağlamak için Nerses'i yanında götürüyordu. Gürcü Knez Sevarsemidze ise şuan Lori kalesinde bulunmaktaydı. Bu kale iyi bir şekilde güçlendirilmişti. Ayrıca kaledeki Ermenilerin büyük bir bölümü Rus birliğine dâhil olmuşlardı. Buradaki silahlanma oldukça iyi yapılmış ve tahminlere göre genel taarruz sırasında bu güçlerin bir kısmı Erivan kalesine hucum edeceklerdi⁸⁷.

⁸³ **Vestnik Arhivov Armenii**, 2(51), Erivan, 1978, Belge No: 7, s. 26.

⁸⁴ **Vestnik Arhivov Armenii**, 2(51), Erivan, 1978, Belge No: 8, s. 27.

⁸⁵ **Vestnik Arhivov Armenii**, 2(51), Erivan, 1978, Belge No: 9, s. 28.

⁸⁶ Aleksey Aleksandroviç (doğ.1785–öl.1838); Tümgeneral; 1806–1812 Osmanlı– Rus ve 1812 Rus-Fransız savaşlarına katıldı. 1816 yılında Gürcistan Kolordusu komutanlığına atandı. 1831 yılında ise Kafkas hattı birliklerinin komutanlığına getirildi; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 619.

⁸⁷ **Vestnik Arhivov Armenii**, 2(51), Erivan, 1978, Belge No: 10, s. 29.

13 Eylül tarihinde de bozguna uğramış olan İran birliği partizanların takibinde İran ordusunun ana birliklerinin bulunduğu Gence'ye dönmeyi başardılar. Gence savaşı da Rusların üstünlüğü ile sonuçlanacak ve Abbas Mirza geri kalan birlikleri ile birlikte bu bölgeden çekilecektir⁸⁸.

Nitekim, bu bölgedeki Paskeviç'in komutasındaki Rus birliklerinin kuvveti 11 Eylül tarihinde 7 tabur piyade, 1 süvari ve 2 Kazak birliği, 8 bin süngü ve kılıç ayrıca 24 top bulunmaktaydı. Abbas Mirza ise 13 Eylül günü Gence'ye 40 bin kişilik ordusu ile geldi. İki ordu da karşı karşıya savaş pozisyonu alarak beklemeye başladılar. Ne Rus ne de İran ordusu savaşa başlamak istiyordu. Paskeviç karşısında büyük İran ordusunu görünce geri çekilmek istedi. Ancak, Madatov ve Velyaminov Paskeviç'i savaş yapmaya ikna ettiler. Başlangıçta İranlıların lehine gelişen savaş daha sonra General Şabel'in⁸⁹ komutasındaki Nijegorod süvari birliğinin hücumuyla Rusların lehine döndü. İran ordusu geri çekilmek zorunda kaldı ve 17 Eylül günü Abbas Mirza ordusundan geri kalanlarla Aras'ın ötesine çekilmek zorunda kaldı⁹⁰. Bu savaşta İranlıların kayıpları 2000 ölü ve 1019 esir olurken 4 sancak ve 4 top Ruslarca ele geçirildi. Ruslar ise 295 kayıp verdiler⁹¹.

Gence savaşı ile I. Nikolay dönemindeki İran savaşının ilk dönemi bitmiş oldu. Bu savaş General İvan Fedoroviç Paskeviç gibi bir askerî sahneye çıkarmış oldu⁹². Bu dönem içerisinde artık Ermeni ve Gürcü atlı ve silahlı gönüllü birliklerin sayısı da 20 bini bulmuş ve Rus ordusuna büyük katkılar sağlamışlardı. General Paskeviç de bu hizmetlerinden dolayı Ermenilere takdir ve şükranlarını iletmişti⁹³.

Rus birliklerinin Güney Kafkasya'ya gelmeleri Ermeni halkı arasında bayram havası yaratmıştı. Nitekim 34 maddeden oluşan Ermeni taburlarının kuruluşu hakkında özel bir nizamname oluşturulmuş Paskeviç de 1827 yılında bu yönetmeliği onaylamıştı. Yönetmelikte 18–30 yaşları arasında bulunan bütün Ermenilerin gönüllü olarak bu taburlara kayıt yaptıracağı belirtilmişti. Ancak, yine yönetmeliğe göre bu kurala katı olarak uyulamayacağı ve kişinin askerî hareketleri kaldırabilecek güce sahip olmasının yeterli görüldüğü belirtilmişti. Bütün gönüllüler aileleri ile birlikte görevde buldukları süre içerisinde vergilerden ve diğer yükümlülüklerden muaf olacaktı. Savaşın sona ermesi durumunda ise gönüllüler evlerine dönmek veya bağlılık yemininden sonra mahalli birliklere katılma hakkına sahip olacaktı.

⁸⁸ Agayan, **a.g.e.**, s.207–208.

⁸⁹ İvan Petroviç, Tuğgeneral, 1812 Rus–Fransız savaşı ve sınır dışı askeri hareketlerde görev aldı. 1821 yılında Nijegorod süvari birliğinin komutanlığına atandı; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 622.

⁹⁰ Şişkeviç, **a.g.b.** s. 531.

⁹¹ Aleksandr Şirokorad, **Voyna i Mir Zakavkazya za Posledniye Tri Tısaça Let**, İzd.: ACD MOSKVA, Moskva, 2009, s. 52.

⁹² Şişkeviç, **a.g.b.** s. 531.

⁹³ **Vestnik Arhivov Armenii**, 2(51), Erivan, 1978, Belge No: 12,13, s. 30–32.

Nerses Aştaraketsi'nin kardeşi de gönüllülerin toplanması için Şamşadin, Kazak distansiyasına ve diğer yerlere gönderildi. Gönüllülerin gelmesiyle birlikte ivedi bir şekilde birliklere kaydedilmeye başladılar. Nizamnamede yara gösterenlerin nişan verilerek ve subaylığa terfi ettirilerek ödüllendirilecekleri belirtilmiştir. Taburun başında bir subay veya Ermenilerden bir yüzbaşı olacaktı. Her tabur sekiz yüzlükten oluşacaktı. Nizamnamenin devamında silahlanma ve giyilecek üniformalardan bahsedilmekteydi. Taburlardaki bütün rütbeler gerçek ordudaki memurların aldıkları maaşlara eşit olacaktı⁹⁴.

Bu arada Revan'da savaşa hazırlanıyordu. Ayrıca yeni bir kale olan Serdarabad kalesinde de olmak üzere bu iki kalede yiyecek stokları yapılmaktaydı. Serdar emir vererek doğacak tehlike nedeniyle Rus sınırlarına yakın İran uyrukluların hazırlanarak İran'ın içlerine gönderilmelerini emretti. Ayrıca Rusların daha sonra takiplerini önlemek için Aras nehri üzerindeki büyük taş köprü yıktırıldı⁹⁵.

1827 yılının bahar mevsimine girildiğinde İran Barış antlaşmasının yeniden görüşmek için girişimlerde bulundu ve bu amaçla Kont Nesselrode⁹⁶ ile yazışmalara başladılar, Tiflis'e ise Şahın tam yetkili bir memuru geldi. Şahın elçisi zaten Gülistan antlaşmasına göre Rusya'ya ait olan toprakların Rusya'ya bırakılacağını söylüyor bunun dışında herhangi bir toprağın verilmeyeceğini söylüyordu. Hâlbuki Dibiç⁹⁷ ise Rusya adına Aras boyunca bulunan bütün kalelerin Rusya'ya bırakılmasını ayrıca 40 milyon gibi çok yüklü bir tazminat istiyordu. İran elçisi bu şartları kabul etmedi ve dolayısıyla savaşa devam edilmesi kaçınılmaz hale geldi⁹⁸.

1826 yılında İran'a karşı askerî harekette bulunan Rus Kafkas Kolordusunun genel yapısı aşağıdaki gibi oluşturulmuştu⁹⁹:

⁹⁴ Agayan, a.g.e., s.213–214.

⁹⁵ RYPPVAR, Belge No: 15.

⁹⁶ Karl Vasilyeviç (doğ. 1780–öl.1862); Rus devlet adamı ve diplomat; Kont; 1816–1822 yılları arasında Rus Dışişleri bakanlığı yöneticisi; 1828 yılında dışişleri bakanlığı yardımcısı; 1845 yılında dışişleri bakanı oldu. Karl Vasilyeviç'in döneminde dış politikada Akkerman Görüşmeleri (Temmuz–Eylül 1826), 23 Mart 1826 Petersburg Protokolü, Londra Antlaşması (24 Haziran 1827), 1829 Edirne Antlaşması, Hünkar İskelesi antlaşması (1833) vb. birçok önemli gelişmeler yaşanmıştır; Bkz.: PVAR, T. II, s. 619.; “Nesselrode Karl (Karl–Robert) Vasilyeviç”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XI, S. Petersburg, 1914, s. 244–251.

⁹⁷ Zabalkanskiy, İvan İvanoviç (İogan Karl Fridrik Anton) (doğ.1785–öl.1831); General Fedmarşal (1829); Kont; 1805–1807 Rus–Fransız savaşı, 1812 Rus–Fransız savaşı ve sınırdışı askeri hareketlerde görev aldı. 1823 yılında genelkurmay başkanı; 1825 yılının Aralık ayının başında I. Nikolay'a Dekabrist ayaklanmasını hazırladığı haberini verdi ve bu kişilerin tutuklanması ile görevlendirildi. (1828–1829) Osmanlı–Rus savaşında 1829 Şubat ayı itibari ile bifiil askeri hareketlerin komutasını yaptı. 1830–1831 yıllarında Polonya isyanını bastıran orduların komutanlığını üstlendi. Bkz.: PVAR, T. II, s. 622.

⁹⁸ V., Potto, **Utverjdeniye Russkago Vladicestva na Kavkaze**, Tom IV-y Çast 1-ya, Tipografiya Ştaba Kavkazskago Voyennogo Okrug, Tiflis, 1906.,s. 222.; Şişkeviç, a.g.b.. s. 533.

⁹⁹ RYPPVAR, Belge No: 14.

Tablo 1.1 1826 Yılında İran'a Karşı Askerî Harekette Bulunan Rus Kafkas Kolordusu

I. Muhtemel Hareket (Ana hareket Revan Üzerinden)			
Askeri Birimler	Miktarı	Konum	Açıklama
<u>Ana Birlikler</u>			
20. Piyade Tümeni	12 Tabur	L	Öncü Birliklerin toplanma yeri Lori yakınlarında burada ayrıca 1) Bir aylık iaşe ve hayvan yemi stoku 2) 500 kişilik hastane 3) Tüm Ana birlikler için İkinci cephane
12 Tabur	24 Top	O	
20 Topçu Tugayı		R	
Don Kazak Birlikleri		İ	
Andreev	4 Alay	Kalesi	
Karpov		yakınında	
Sergeev			
Fomin			
6. Top. Kazak Süvari Topçusu №3	6 Top		
Gürcü gönüllü birliği			
<u>Ana Yedek Birlikler</u>			
Sol Muhafız Alayı	2 Tabur	L	Kalesi yakında
2 tabur Tiflis Piyade Alayı	2 Tabur	O	
2t. 41. Eger Alayı		R	
(veya 7. Karabiner Alayı)		İ	
Kafkas Muhafız Topçu Tugayı №3			
21. Topçu Tugayı tabur			
Yedek Bölük №3	1 t.		
8. Piyade Taburu	24 süv.		
2. Ulan Tümeni	12		
Süvari Topçu Bölüğü №13	2 Alay		
Grekov Pobednova'nın Don. Kazak Alayı	2		
1. Karadeniz Alayı	6		
4. Karadeniz Alayı			
6 Top. Don Süvari Topcu Birliği Bölük №3			
<u>TOPLAM</u>		Suşa ve Yelizavetpol	

Taburlar	19		yakınında	
Süvariler	24			
Kazak Alayları	8			Suşa'da 1 aylık iaşe ve hastane
Toplar	84			
<u>Sol Cenahtaki Birlikler</u>				
2 Tabur Herson Muhafız Alayın'dan		12 tab.		
2 Tabur Gürcü Muhafız Alayı'ndan				
2 Tabur 7 Karabiner veya 41.Eger Muhafız Alayın'dan				
2 Tabur Aşşeronsk Alayın'dan				
2 Tabur Şirvansk alayın'dan		6		
2 Tabur 42 Eger Alayı'ndan		12		
Kafkas Muhafız Topçu Tugayı Bölük №1, №2		12		
21. Topçu Tugayı №2		6		
21. Topçu Tugayı №3		6		
22. Topçu Tugayı Yedek Taburu Böl.№5		6		
Nijegorod Süvari Alayı		3 alayı		
Don Kazak Alayı (İlovayskov'un 3)		6 top		
Don Kaza Alayı (Kostina'nın)				
Don Kazak Alayı (Kuteynikova'nın)				
6 Top. Kazak Süvari Topçusu Bölük №5				
Şirvan ve Dağıstan Tatar Süvari Birliği ve Karabağ gönüllübirliği				
<u>Sol Cenahta Toplam</u>				
Taburlar	12			
Süvari Bölüğü	6	1 t.		
Kazak Alayı	3	1 Tab.		
Toplar	48	1 t.		
<u>Ana Yedek Birlikler</u>				
3 Tabur Herson Muhafız Alayından		6 Top.		
3 Tabur Tiflis Alayından			Tiflis	
Don Kazak Alayı (Rebrikova'nın)		3	yakınında	
Toplama saf Kıtası (200 kişi)				
6 Top. Kafkas topçu Taburu №1				
Mingrel Piyade Alayı				

44. Eger Alayı			
3. Tabur (41. Eger Alayının)	1 alayı		
3 - 7 Tabur (Karabiner Alayının)			
¼ Taburu (42 Eger Alayının)			
3. Taburu (Apşeron Alayının)			
Don Kazak Alayı (Molçanov'un)			
<u>Toplam (Ana Yedek Birimlerde)</u>			
Tabur	11 ¼		
Kazak Alayı	3	1 t.	
Toplar	6	1 t.	
<u>Kaheti'deki Birlikler</u>	2 al.		
3. Tabur (Gürcü Muhafız Alayı)		Telavi	
3 Tabur (Şirvan Piyade Alayı)		Signaha	
		Yakınında	G.A. Eristov ve G. M. Krabbe komutasında
Don Kazak Alayı (Leonov'un)			
Don Kazak Alayı (Svioeva'nın)	1 t.		
<u>Kaheti'deki Birlikler Toplam:</u>	1 t.		
Tabur	2	1 t.	
Kazak Alayı	2	1 t.	
<u>Dağistan Birliği</u>	3 t.	Derbent	
Derbent Muhafız Taburu		Şamah ve	
Hazar Deniz Taburu	6	Bakü'de	
Bakü Muhafız Taburu	4		
Kurin Piyade Alayı		Kuba	
21. Topçu Tugayı Bölüğü №3	2 alayı	yakınında	
22 Topçu Tugayı Yedek Birimleri			
Bölük №5			
Don Kazak Alayı (Semençikov'un)			
Don Kazak Alayı(Şamşev'in)			
<u>Dağistan Birliği Toplam</u>			
Taburlar	6		
Kazak Alayları	2		
Toplar	10		
Kuşatma Birliği Yedeklerin Yarısı ile birlikte		Tiflis'te	
Yedeklerin Diğer yarısı		Bakü'de	

1827 yılının bahar mevsiminin gelmesiyle İran içlerine doğru askerî harekât yapılması kararlaştırıldı. Ancak, Yermolov'un kontrollü davranışları İmparatorun düşünceleriyle tamamen uyuştugu söylenemezdi. Bu nedenle bölgede yapılacak askerî hareketlere ilişkin iki proje Petersburg'da hazırlanmış olmakla birlikte bu projeler Yermolov'un görüşüne de sunulmuştu.

Petersburg'da hazırlanan I. projeye göre 20. Piyade tümeni ve 2. Ulan tümeninin Güney Kafkasya'ya gelmeleriyle birlikte Karabağ'da toplanmış olan askerî birliklerin bir kısmı Tebriz'e gönderilecekti. Ana birlikler ile de Revan Hanlığı üzerinden, kalelerde gözcü birlikleri bırakılarak, Nahçıvan, Marand ve Tebriz'e askerî harekât düzenlenecekti. II. projede ise ana birlikler ile direkt olarak Tebriz'e hareket edilmesi, yardımcı birlikler ile de Revan'ın kuşatılması planlanmıştı.

Yermolov ise bu iki projeye karşı kendi planını ortaya koymuştu. Ona göre ana birlikler ile Revan'a gidilmeli ve burada daha sonraki askerî hareketler için Revan üzerinden güçlü karakollarla kendi yollarını oluşturmak gerekmektedir.

Çar, 1 Nisan 1827 tarihini geçmeden askerî harekâtın başlaması koşulu ile Yermolov'un planını onayladı. Bununla birlikte Çar bizzat kendisi, görev dağılımını yaptı. Kolordunun komutanlığı –Yermolov'un komutası altında– Paskeviç'e verildi. Bu kolordunun öncü birliğinin komutanlığına General Benkendorf atandı. Madatov, Karabağ birliğinin komutanı olarak kaldı. 1812 yılının ünlü partizanı General Davidov ana karargâhta görevlendirildi¹⁰⁰.

Paskeviç ve Dibiç, İran'a karşı yapılacak bir askerî hareketin kolay olacağına inanıyorlardı. Dibiç, Çar'a yazdığı bir mektupta şunları belirtiyordu: "Ümit ediyorum ki, Mart'ın başında öncü birliklerimiz Revan Hanlığını ele geçireceklerdir... daha sonra ana güçler... Morando, Hoy ve belki de Tebriz'e girecektir." İşte Dibiçin bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere ona göre İran'ın iç topraklarına bile girmek bu kadar kolay olacaktı. Ancak, kısa bir süre sonra bu hesapların bölge koşullarının az bilinmesi nedeniyle yanlış olduğu anlaşılacaktı¹⁰¹.

Ermenilerin fedakârlıklarını göz önünde bulunduran Rus yönetimi Ermenilerden oluşacak düzenli bir Ermeni gönüllü birliği oluşturma kararı aldı. Daha 1827 yılının Mart ayında birinci Ermeni gönüllü birliği oluşturulmuştu. Tiflis'te, Tiflis askerî valisi General N. M. Sipyagin'in başkanlığında özel bir komisyon oluşturuldu (Pravitelstvannaya komissiya). Bu komisyon ivedi bir şekilde Ermeni gönüllü birliklerinin nizamnamesini hazırladı. Bu gelişme Ermenilerin canlanmasını ve Rusya'ya bağlılığını artırdı.

¹⁰⁰ Şişkeviç, **a.g.b.**, s. 532.

¹⁰¹ Potto, **Utverjdeniye**...,s. 222.

Nitekim, 1827 yılının bahar ayında Tiflis'te Herson birliği teğmeni Sumbatov'un komutasında oluşturulmuş olan Ermeni gönüllü birliklerinden biri Calaloğlu'na geldi. 150 kişiden oluşan bu Ermeni gönüllü birliği burada ant içerek savaşmak üzere cepheye gitti. Tiflis'te gönüllü birlikler için Ermeniler arasında yapılan seçmeler de başarı ile sürdürülüyordu. Paskeviç'in 11 Mayıs 1827 tarihli Dibiç'e gönderdiği raporda birkaç gün içerisinde gönüllü birliklere 100 Ermeninin yazıldığı ve şehirde yaşayan Gürcülerden de bu birliklere yazılmayı arzu edenlerin çok sayıda olduğu belirtilmiştir.

1827 yılının Mayıs ayında Gürcistan'daki birliklerin komutanı Ermenilere hitaben yaptığı konuşmasını şu sözlerle bitiriyordu: “ Ermeniler! Göstermiş olduğunuz çaba karşılığında ödüllendirildiniz; zira sizler artık kendi bayrağınız altında kendi gönüllü birliklerinize sahip olacaksınız. Size, zulüm görmüş kardeşlerinizin huzuru ve ailelerinizin güvenliği için ayrıca vatani korumak için silah verilecek¹⁰².”

Bu çağrı Ermeniler tarafından kabul gördü. Tiflisten yapılan bu çağrıdan üç gün sonra I. Ermeni Gönüllü birliğindeki Ermenilerin sayısı 117 kişiye ulaştı. Bu birlik 15 Mayıs 1827 yılında Teğmen Akimov'un komutasında Tiflis'ten bölgedeki seyyar birliklere katılmak üzere Eçmiyadzin'e gönderildi. Halktan birçok kişi gönüllü milis olmak için arzuluydu. 8–10 Mayıs 1827 tarihinde Erivan Kalesinden 150 Ermeni kaçmış ve Ruslarla birleşmişlerdi. Gönüllü birliği hareketi bütün halkın desteğini kazanmıştı. Nersisyan okulu müfettişi A. Alamdaryan Tiflis'te Ermeni gönüllü birliklerine yaptığı konuşmada Ermeni halkının varlığı için bir savaşın yapıldığını ve bunu Ermeni vatanseverlerin iyice anlamaları gerektiğini söylüyordu¹⁰³.

Bu arada 28 Mart 1827 tarihinde Çar, General Paskeviç'i Yermolov'un yerine Kafkas Kolordusunun komutanlığına atamış ve bu atama ile aynı zamanda mülki amirlik, Gürcistan, Astrahan ve Kafkasya'daki hudud meselelerine ilişkin sorumluluk da General Paskeviç'e verilmişti. Yermolov'un bütün yetkileri de General Paskeviç'e devredildi¹⁰⁴. Bu atamada Çar'ın Yermolov'a güvenmemesi ve Yermolov'un sevmeyenlerinin entrikaları da önemli bir rol oynamıştı. Başlangıçta Paskeviç Yermolov'un ana komutası altında da olsa Paskeviç'in Çar ile bire bir iletişim kurma yetkisinin olması neticesinde Yermolov'un Kafkaslardan uzaklaştırılması sadece bir zaman meselesiydi¹⁰⁵. Ayrıca Yermolov görevini kötüye kullanmakla suçlanıyor ve bunun için ise özellikle Müslüman Vilâyetlerde İdam Cezası hususundaki kanun bir neden teşkil ediyordu. Zira, General ve arkadaşları bu yasanın arkasına gizlenerek kanıtlanmamış davalarda idamları uyguluyor ve bölge halkını eziyorlardı.

¹⁰² Agayan, a.g.e., s.211–212.

¹⁰³ a.g.e., s.212–213.

¹⁰⁴ AKAK, T. VI., Ç. II., Belge No: 2.; Yermolov ile Paskeviç arasındaki ilişkiler için bkz.: N. Dubrovin, *İstoriya Voyni i Vladiçestva Russkih na Kavkaze*, T. VI., S.Peterburg, 1888, s. 698.

¹⁰⁵ Şişkeviç, a.g.b., s.531.

Yermolov'un suçlandığı hususlar bununla kalmayıp bir de hanlara beylere ve ağalara yönelik bir politika üretilmemesi, Müslüman ileri gelenlerinin mülk haklarının sınırlandırılması, Hac için Mekke'ye gidişin yasaklanması ve her karşı çıkışın acımasızca bastırılması gibi önemli hususlar da rol oynamıştı. Bu despotik yaklaşımlar neticesinde ise hanlar topraklarını bırakıp İran'a sığınıyor ve Rus idaresine bağlanmaları ise güçleşiyordu ¹⁰⁶. Ayrıca Kurmay Başkan General Dibiç Kafkasya'ya gelmiş ve kısa bir süre sonra da Dibiç ile Yermolov arasında askerî harekât hususunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştı. Zira, Dibiç, Tebriz'e daha hızlı bir şekilde hareket edilmesini savunurken Yermolov ise öncelikle Revan Hanlığının ele geçirilmesini dolayısıyla cephe gerisinde ele geçirilmemiş toprak bırakılmamasını savunuyordu. Bu tartışmalar da Yermolov'un Kafkasya'dan alınmasını hızlandıran nedenlerden biriydi ¹⁰⁷.

Yermolov'un görevden alınması ile birlikte ona yakın olan kişiler de görevden alındılar: Velyaminov kardeşler Rusya'ya geri çağrıldılar; Karargâh komutanlığına Tümgeneral Krasovskiy ¹⁰⁸ atandı. Mülki idare ile ordunun Gürcistan'da kalan bütün yedek kuvvetlerinin yönetimi ise Tiflis askerî valisi General Sipyagin'e ¹⁰⁹ verildi. Topçu kolordunun komutanlığına Tümgeneral Untilye; istihkâm bölüğü komutanlığına General Truzson atandı. Kolorduya çağrılan Knez Eristov ¹¹⁰ 21. Piyade birliğinin başına geçerken, onun önceden Kahetii'de komuta ettiği birliğin başına ise Knez Bekoviç Çerkasskiy ¹¹¹ geçti. Davidov ise genelkurmaylıkta herhangi bir ataması yapılmadan kaldı ve Çar'ın özel izni ile Rusya'ya geri döndü. Ayrıca bunların dışında İran ile yapılacak olan savaşta görev almak üzere General

¹⁰⁶ Y. A. Gordin vd., **Kavkaz i Rossiyskaya İmperiya: Proyekt, İlyuzii i Realnost. Naçalo XIX–Naçalo XX vv.**, İzd.: Zvezda, 2005, s.214.; N. Dubrovin, **a.g.e.**, s. 743.

¹⁰⁷ Şişkeviç, **a.g.b.** s. 532–533.

¹⁰⁸ Afanasiy İvanoviç (öl.1843); Tümgeneral;1805–1807 Rus–Fransız, 1806–1812 Osmanlı– Rus, 1812 Rus–Fransız savaşlarına katıldı ve sınır dışı askeri hareketlerde görev aldı. 1826 yılında Tümgeneralliğe atandı ve Kafkas Kolordusu 20. Tümen komutanlığına getirildi. 1826–1828 Rus–İran savaşında Uşakan savaşı, Serdarabad'ın ve Erivan'ın alınmasında önemli görevler üstlendi. 1827 Ekim ayında Erivan geçici idaresinin başına getirildi ve daha sonra Ermeni Eyaleti idarecisi oldu. 1834 yılında askeri şura üyeliğine atandı. 1842 yılında ise 1. Piyade kolordusu komutanlığına atandı. Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 622.; “*Krasovskiy Afanasiy İvanoviç*”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. IX, S. Petersburg, 1903, s. 414–415.

¹⁰⁹ Nikolay Martemyanoviç (doğ.1785–öl.1828); Tümgeneral; 1805–1806 yıllarında Avrupa cephelerinde savaşa katıldı. Bu savaşlardaki başarıları nedeniyle 4. Dereceden aziz Vlademir nişanı ile ödüllendirildi. 1812 Napolyon ordularına karşı savaşta yer aldı. İmparator Nikolay Pavloviç'in tahta geçtiği gün Tümgeneralliğe yükseltildi ve 5. Piyade kolordusunun mürettep tümeninin komutanlığına atandı. Kısa bir süre sonrada Tiflis askerî valiliğine atandı. Burada iki yıl kalmasına rağmen, şehrin güzelleşmesi, yardım kuruluşlarının, kadın enstitülerinin, ziraat okulunun açılması gibi çok önemli gelişmeler sağladı. 1827 yılında kafkasya'daki askeri hareketlerde de yer aldı. General Paskeviç'i Tiflis'de karşılamak üzere yapılan hazırlıklar sırasında 1828 yılında öldü; Bkz.: “*Sipyagin, Nikolay Martemyanoviç*”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XIII, S. Petersburg, 1904, s. 508–510.

¹¹⁰ Georgiy Yevseyeviç; Knez; Tümgeneral. Kahetti'de idarecilik yaptı. Kafkasya'da muhafız tugay komutanlığı görevinde bulundu. 1827'de Birliği ile birlikte Tebriz'e girdi ve ele geçirdi.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 622.

¹¹¹ Fedor Aleksandroviç, Knez, Tuğgeneral, 1806 yılı itibari ile Kafkasya'da görev yapmaya başladı. 1817 yılında Yermolov'un İran'a elçiliği sırasında ona eşlik etti. 1828–1829 Osmanlı–Rus savaşında görev yaptı. 1828 yılının Haziran ayında Kars bölgesi idareciliğine atandı.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 625.

Konstantin Benkendorf¹¹² ile General Suhtelen¹¹³ olmak üzere iki general daha atandı. Böylece önceki komutanlardan geriye sadece Karabağ birliğine komuta eden Knez Madatov kalmıştı. Ancak, Paskeviç onun da görevden alınması için direnmişti¹¹⁴. Böylece 1827 yılının bahar aylarında Rus Kafkas Kolordusunun komutan kadroları önemli değişimlere uğramış ve artık bu kadro ile Rus ordusu Güney Kafkasya'nın tamamen ele geçirilmesi için bölgede askerî hareketlere devam etmek durumunda kalmıştı.

1.2. Nahçıvan'ın Ele Geçirilmesi

1826 yılının Aralık ayında alınan haberlere göre, varlıklı Ermeniler içerisinde ileri gelenlerden bazıları Ermeni Patrikliğinin çağrısı ve Tiflis Ermeni piskoposu Nerses'in telkinleri neticesinde Ermenilerden toplanan savaşçılardan 6000 kişilik bir süvari birliği oluşturulmuştu. Bu Ermeni birliğinin başına ise Knez Madatov atanmıştı. Bu birliğin oluşturulmasının amacı ise Nahçıvan'ın ele geçirilmesi idi. Zira Nahçıvan'da yaşayan Ermenilerin tümü de Rusya'nın başarılı olması içerisindeydiler¹¹⁵.

Yukarda da belirtildiği gibi İran, Gülistan Antlaşmasına rağmen Güney Kafkasya bölgesindeki isteklerinde vazgeçmek istemiyor ve uygun şartlar oluşur ise savaşmak için hazırlıklarını sürdürüyordu. Nitekim İngiliz askerî eğitimcilerin yardımları ile İran ordusu yeniden kurulmuş ve bölgedeki eski kaleler güçlendirilirken yenileri de inşa edilmişti¹¹⁶.

Rusya tarafında ise Yermolov'un ayrılmasından sonra onun bütün yetkilerine sahip olan Paskeviç, yine de bir süre için Dibiç'in engellemeleri nedeniyle oyalanmak zorunda kaldı. Aslında Kontun kendisi de kumandayı almaya hevesliydi. Dibiç, Nisan'ın son gününe kadar Tiflis'te oyalandı. 12 gün sonra ondan kurtulan Paskeviç, İmparatorun uzaktan sürdürdüğü kontrol dışında bağımsız olarak Tiflis'den ayrılarak kendi birliklerine katıldı¹¹⁷.

II. Dönem askerî harekâtlar Benkendorf'un komutasındaki Rus öncü birliğinin Nisan ayının sonunda Eçmiyadzin'i ele geçirmesi ile başladı. Bekendorf 23 Nisan'da Revan'a harekât etti ve 27 Nisan tarihinde Revan Kalesi bütün yönlerden kuşatma altına alındı.

¹¹² Konstantin Hristoforoviç (doğ.1785–öl.1828); General; 1812 yılına kadar Berlin ve Napoli'de diplomatik görevlerde bulundu. 1812 Rus–Fransız savaşına ve sınır dışı askerî hareketlere katıldı. 1820–1826 yılları arasında Baden ve Württemberg'de fevkalade elçi olarak görev yaptı. Rus–İran savaşının başlamasıyla orduya geri döndü. 1827 yılında öncü birliklerin başında Revan hanlığı sınırlarına girdi. Osmanlı–Rus savaşında Balkanlarda savaştı ve burada vefat etti.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 622.

¹¹³ Pavel Petroviç (doğ.1788–öl.1833); Kont, Tümgeneral; 1805,1806 Rus–İsveç, 1808-1809 Osmanlı–Rus,1812 Rus–Fransız savaşlarında ve sınırdışı askeri harekâtlarda görev aldı. Bazı diplomatik görevlerde bulundu. 1826 yılında Kafkas kolordusu karargah komutanlığına atandı.Abbasabad'ın, Serdarabad'ın ve Erivan'ın ele geçirilmesinde bulundu. 1828–1829 Osmanlı–Rus savaşına Balkan cephesinde katıldı. Suhtelen, 1830 yılında Orenburg askerî valisi olarak atandı.;**PVAR**, T. II, s. 622.

¹¹⁴ Belyavskiy, **Utverjdeniye Russkago Vladicestva na Kavkaze**, s.221–222.

¹¹⁵ **RYPPVAR**, Belge No: 17.

¹¹⁶ A. Nuru Alekperoğlu; A. Faride Aliyoldaşkızı, “*Nahçıvan Hanlığı*”, **Türkler**, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 94–100.

¹¹⁷ Baddeley, **a.g.e.**, s.175.

İranlıların Revan kalesini kurtarma girişimleri bir dizi yenilgiyle sonuçlandı. Bu arada Revan kalesinin kuşatması devam etti ve 15 Haziran günü Benkendorf'un yerine 20. Piyade tümeni ile birlikte General Krasovskiy geldi. Ayrıca Krasovskiy ile birlikte Paskeviç de buraya geldi¹¹⁸. Oldukça güçlü bir şekilde savunulan bu şehrin alınması Rusların bu savaşlar sırasındaki ana hedefini oluşturuyordu¹¹⁹.

Rusların niyetini öğrenen Abbas Mirza, Erivan serdarına ivedi bir şekilde yardım için harekete geçti. Ancak Paskeviç, şehzadenin manevrasını tahmin ederek General Krasovskiy'in birliklerini Erivan'ın kuşatması için bıraktı ve kendisi ana güçlerle birlikte Nahçıvan'a doğru İran birliklerini karşılamak üzere harekete geçti. Kanlı bir savaş başladı. 5 Haziran 1827 tarihinde Cevan Bulag yakınlarında İran birliği büyük bir yenilgiye uğradı. Abbas Mirza barış istedi. Abbas Mirza ile yapılacak olan görüşmeler için Rus birliğinin karargâhından A. S. Griboyedov¹²⁰ ve tercüman olarak da Azeri tarihçi Abbas Kuli Aga Bakihanov gönderildi. Kısa bir süre sonra Abbas Mirza'nın önerilerinin yeni bir askerî hareket düzenlemek için düşünülmüş bir manevra olduğu anlaşıldı. 6 Ağustos 1827 tarihinde Ruslara oldukça bağlı Piskopos Nerses Aştaraketsi'nin akrabalarından biri olan Berdos Markarov'un getirdiği haberlere göre Abbas Mirza 25 bin kişilik süvari ve yaya askerleri ayrıca 24 top ile birlikte ayın dördünde Erivan vilâyetine geldiğini ve Eçmiyadzin'den 16 km uzaklıkta konakladığını bildirmişti. Bu bilgi Erivan Ermeni ileri gelenlerinden biri olan İsaak Melikov'dan alınmıştı¹²¹.

Oldukça geciken Paskeviç, Erivan önlerine geldiğinde ise Bekendorf'un kuvvetlerini açlık, hastalık ve ayrıca Aiglani'de bulunan Acem kampına yaptıkları süvari saldırısında verdikleri kayıplar yüzünden oldukça zayıflamış buldu¹²². Paskeviç, burada yapılan kuşatmayı gözden geçirdikten sonra kalenin ele geçirilemeyeceğine karar vererek kuşatmaya son verilmesini emretti ve 20. Tümeni Revan Kalesi yakınlarında bırakarak kendisi geri kalan askerî gücü ile birlikte Garniçay'a hareket etti¹²³. Bekendorf'un güçsüz kuvvetlerini Krasovskiy kumandasındaki taze kuvvetlerle değiştiren Paskeviç daha sonra kendisi de kuvvetlerini toplayarak 50 km kadar kuzeydeki Garniçay kenarında buluşarak hanlığın başkenti Nahçıvan'a yürüdü. Bu şehir 72 km uzaklıkta bulunan Tebriz'e giden yol üzerindedir.

¹¹⁸ Şişkeviç, **a.g.b.**, s. 533.

¹¹⁹ Baddeley, **a.g.e.**, s.175.

¹²⁰ Aleksandr Sergeyeviç (doğ.1795–öl.1829); Çok ünlü bir Rus yazar ve diplomatı: 1817 yılında dışişleri bakanlığında (kollegiya inostrannih del) göreve başladı. 1818–1821 yılları arasında İran'daki Rus diplomatik misyonunun sekreterliğini yaptı. 1826 yılında itibaren Gürcistan genel valiliği diplomasi kançelaryasının başkanlığını yapmaya başladı. Rus–Gürcü ve Rus–Ermeni ilişkilerinin güçlendirilmesi taraftarı idi. Türkmençay antlaşmasının hazırlanmasında görev aldı. 1828 yılının Nisan ayı itibari ile İran'da Rusya'nın tam yetkiye haiz diplomatı olarak görev yapmaya başladı. Tahranda Rus misyonuna yapılan saldırı sırasında 30 Ocak 1829 tarihinde hayatını kaybetti.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 622.

¹²¹ Agayan,**a.g.e.**,s.214.

¹²² Baddeley, **a.g.e.**,s.176.

¹²³ Şişkeviç, **a.g.b.**, s. 533.

Paskeviç bu hareketle iki amacına ulaşmak istiyordu. Birincisi, Tebriz'i tehdit etmek, ikincisi bu yoldan Erivan'a gönderilecek olan her türlü yardımı engellemektir. Paskeviç bu düşüncelerini en yakınlarından ve hatta generallerinden bile saklamıştı. Korkunç sıcaklıklar ve bir çölü andıran arazi koşullarında yapılan yıpratıcı bir yolculuktan sonra Ruslar, fazla bir güçlüğü uğramadan 26 Haziran günü (8 Temmuz) Nahçıvan'a girdiler¹²⁴. Zira ayın 21'inde Nahçıvan'a hareket eden Rus birlikleri 26 Haziran günü Nahçıvan'ı savaş yapmadan ele geçirdiler. Nahçıvan'ın ele geçirilmesinde sonra ise buranın daha güçlendirilmesi için birkaç km Güneyde bulunan Abbas Abad'ın da ele geçirilmesi gerekmektedir¹²⁵.

1.3. Abbas Abad'ın Ele Geçirilmesi

Ruslar için bundan sonraki hedefi Abbas Abad'dı. Yeni ve modern bir Avrupa kalesi görünümünde olan Abbas Abad, çok büyük olmamasına rağmen Fransız askerî mühendisleri tarafından planlanarak yapılmıştı¹²⁶. I. Rus-İran savaşı sonlarına doğru Nahçıvan'ın Güney batısına 10 km uzaklıktaki bir arazide inşa edilmiş ve bu kaleye büyük bir ihtimam gösterilmişti¹²⁷. Aras bölgesini kontrol altında bulunduran bu kale bütün hanlığı güneyden gelecek bir saldırıya karşı da koruyordu. Abbas Mirza'nın damadı olan kale komutanı kalenin teslim edilmesi teklifini reddedince kale kuşatıldı. Yapılan keşiflerden sonra 1 Temmuz günü kalenin kuşatması başladı. 3 gün sonra kalenin taş duvarlarında gedikler açılmıştı. Ancak 4 Temmuz günü Paskeviç, Abbas Mirza'nın 40 bin kişilik orduyla kuşatma altındakilere yardıma geldiğini öğrendi.

Paskeviç, Nahçıvan'da depoların korunması ve işlerin yapılması için bir miktar asker bırakarak geri kalan bütün birlikleriyle Abbas Mirza'ya hücum etmeye karar verdi. 5 Temmuz günü sabah saat 6 civarı İranlılarla öncü süvari birlikleri arasında çatışma yaşandı. Öncü süvarilerle takviye olarak İlovay komutasındaki Kazaklar gönderilirken onların arkasından da Benkendorf'un süvari topçuları ile birlikte süvari birliği de gönderildi. Paskeviç, süvarilerin hemen arkasından piyadeleri İran birliğinin merkezine doğru gönderdi. Bu hamlelerden sonra İran ordusunun düzeni bozuldu ve İranlılar Rus saldırısını durdurmaya çalışarak 4,5 km. kadar ileride yeni bir pozisyon aldılar¹²⁸.

Ancak Albay Rayevskiy¹²⁹ ve Knez Andrnnikov'un komutasındaki süvarileri Abbas Mirza'ya yeni pozisyon alma fırsatı vermediler. Piyadeler ise süvarilerin izinden hareket

¹²⁴ Baddeley, **a.g.e.**, s.176.

¹²⁵ Şişkeviç, **a.g.b.**, s. 533.

¹²⁶ Baddeley, **a.g.e.**, s.176.

¹²⁷ Alekperoğlu; Aliyoldaşkızı, *a.g.m.*, s.98.

¹²⁸ Şişkeviç, **a.g.b.**, s. 533-536.

¹²⁹ Nikolay Nikolayeviç (doğ.1801-öl.1843); daha sonra Tuğgeneral; 1811 yılından itibaren askerlik görevine başladı. 1812 Rus-Fransız savaşına katıldı. 1826 yılında Nijegorod süvari birliğinin komutasına atıldı.

ederek hemen savaş alanının merkezindeki ve alana tamamen hâkim olan tepeyi ele geçirdiler ve buraya toplarını yerleştirdiler. Bu sırada İran birlikleri geri çekilmek zorunda kaldılar ve İran ordusu Rus piyadeleri tarafından Cevan Bulak'a kadar takip edildi. Cevan Bulak'ta İranlıların yenilgiye uğraması ile Abbas Abad kalesi muhafız birliklerinin son ümidi de yok oldu ve kale 7 Temmuz günü teslim oldu¹³⁰.

Nahçıvan böylece bir Rus eyaleti haline geldi. Bundan sonra Tebriz'e giden yol açıktı. Zafer kazanmış olan Paskeviç, Çar'a yazdığı mektupta eğer beklediği yardım zamanında yetişebilseydi ve hastalıklar, ordusunu daha fazla azaltmasaydı ileri hareketine devam ederek Tebriz'i alabileceğini söylemişti. Sonraları kendisi, harekâta devam etmediği için suçlanmıştır. Ancak birliklerde erzak ve mühimmat konvoyları çok yavaş ilerlerken hastalıklar da oldukça artmıştı. Bu nedenle Paskeviç adamlarını daha sağlıklı bir yere götürmek amacıyla Karababa'ya çekildi¹³¹.

Elde edilen askerî başarılar, Çar'ın da onayı ile Paskeviç için İranlılar ile tekrar anlaşmak için bir neden teşkil etmişti. Ancak İranlılarla görüşmeler yapmak üzere gönderilmiş olan Griboyedov İranlıların sadece zaman kazanmak istediklerini ve görüşmelerin olumlu bir sonuç vermeyeceğini anladı.

Abbas Abad'ın ele geçirilmesiyle Ruslar Nahçıvan bölgesinde yere daha sağlam basmaya başladılar. Revan bölgesinde daha sağlam bir şekilde yerleşmek için ise geriye artık Sardar Abad'ın ve Revan'ın ele geçirilmesi kalmıştı¹³².

Paskeviç, İranlılarla barış yapmak için görüşmek üzere Griboyedov'u gönderdikten sonra aynı zamanda tüm gücüyle yeni bir hücum için hazırlıklarını yapıyordu. Abbas Abad kalesinin önemine binaen kale tamir edilerek güçlendirildi ve savunmaya hazır hale getirildi. Nahçıvan hanlığında Rus idaresi kuruldu. Nahçıvan'ın askerî ve mülki idaresi Abbas Abad komutanı olarak atanan Tuğgeneral Baron Osten-Saken'e¹³³ verildi. Ancak aşırı sıcaklar nedeniyle birliklerde ortaya çıkan hastalıklar dolayısıyla Paskeviç askerî hareketi son bahara kadar erteledi. Abbas Abad civarında ki birlikleri ise daha sağlıklı havaya sahip olan Kara-baba'ya getiren Paskeviç ancak burada da birliklerdeki salgını durduramadı.

Abbasabad'ın, Serdarabad'ın ve Erivan'ın alınmasında görev aldı. 1828–1829 Rus–Türk savaşı sırasında Kars'a yapılan hücumda ve Ahıska ve Ahılkelek'in alınmasında yer aldı.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 622.

¹³⁰ Şişkeviç, **a.g.b.** s.536.

¹³¹ Baddeley, **a.g.e.**,s.176–177.

¹³² Şişkeviç, **a.g.b.** s.536.

¹³³ Tuğgeneral; 1827 yılında Nahçıvan vilâyetinin yöneticisi olarak atandı. Mart 1828 tarihinde ise Azerbaycan bölge yöneticisi oldu. (Oblastnoy naçalnik Azerbaycana); Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 623.

1.4. Aştarak Savaşı

Rus ana birlikleri Nahçıvan bölgesinde hareket ederken Krasovskiy komutasındaki 20. Piyade Tümeni Revan'ı muhasara altına almışlardı. Burada da bastıran aşırı sıcaklıklar nedeniyle Rusya'dan yeni gelmiş ve buranın iklimine henüz alışmamış olan askerler arasında ciddi hastalıklar ortaya çıkmaya başladı. Bu nedenle Revan kuşatmasından vazgeçilerek birlik Baş Abaran tepesine konuşlandırıldı. Hastalar Eçmiyadzin'de bırakıldı zira Eçmiyadzin'de yiyecek stoku yapıldığı gibi, Sivastopol Alayının bir taburu ile yüz kişilik bir Ermeni süvarisi ve 5 top bulunmaktaydı. Dolayısıyla burası güçlendirilmişti¹³⁴.

Erivan bölgesi iklim açısından sağlıklı bölge değildi. Yazın sıcaklık gölgede 35 dereceyi bulurken kışın soğukluk –20 derecelere düşebiliyordu. Sağlık için ise en iyi dönem Nisan ve Mayıs aylarıydı. Yazın yağmur çok nadir görünürken yaz aylarında özellikle kanlı sıtma, ishal ve mide rahatsızlıkları çok sık karşılaşılan bir durumdu¹³⁵.

Revan komutanı Eçmiyadzin'i başarısız bir ele geçirme denemesinden sonra Abbas Mirza'ya Rus birliğinin çekildiğini ve Eçmiyadzin'in savunmasız kaldığını bildirdi.

Bunun üzerine Abbas Abad'ı kaybeden Cevan Bulak'ta yenilen Abbas Mirza (bu sırada Çorsa'da bulunmaktaydı) oldukça cesaretli bir plan yaptı: Bu plana göre Revan'a hareket edilecek Krasovskiy'in güçsüz birliği yenilecek daha sonra Tiflis'e gidilecekti. Bu şekilde Rus kolordusunun ana birliklerinin karargâhının ele geçirilmesiyle Paskeviç Tebriz'e gitme isteğinden vazgeçirilecekti¹³⁶.

Bu arada 1827 yılının Ağustos ayında III. Ermeni gönüllü birliği kuruldu. Bu Ermeni birliği Baburov'un komutası altında General Krasovskiy'in birliğine katılmak üzere Erivan'a doğru hareket etti¹³⁷.

Yabancı işgalcilerden Rus askerlerinin yardımı ile bağımsızlığa ulaşmak fikri bütün Ermenileri sarmıştı. Bu konu hakkında General N. N. Muravyev¹³⁸ şunları yazmıştır: “Yeni ruh kendi devletlerini kurmayı ümit eden bütün Ermeniler arasına yerleşmişti... Ordubad bölgesindeki Ermeni gönüllü birlikleri Gürcü birliği taburu ile birlikte İranlılara karşı arzu edilebilecek en üst düzeyde çarpıştılar. Bu yeni birlik Gürcistan'daki iklim nedeni ile ölen

¹³⁴ Şişkeviç, **a.g.b.**, s.536–537.

¹³⁵ **Kavkazskiy Kalendar na 1852 god.** Ot Kantserii namestnika Kavkazskago, İzd: Tipografiya Kantserii Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1851, s. 438.

¹³⁶ Şişkeviç, **a.g.b.**, s.537.

¹³⁷ Agayan, **a.g.e.**, s.213.

¹³⁸ Nikolay Nikolayeviç Karskiy (doğ.1794–öl.1866) Rus asker adamı; Tümgeneral; 1812Rus–Fransız savaşı ve sınırdışı askerî harekâtlara katıldı. Yermolov'un İran elçiliği misyonunda bulundu. 1826–1828 Rus–İran ve 1828–1829 Osmanlı–Rus savaşlarına katıldı. Kars, Ahıska ve Bayburt'un alınmasında önemli başarılar gösterdi. Kırım savaşı sırasında Kafkas valisi ve Kafkas Kolordusu komutanlığı görevleri yerine getirdi.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 625.

Rusların zaman içerisinde yerini alacak yerli birliklerin kolordusunu oluşturmak için büyük bir ümit vadediyordu¹³⁹.”

Planlandığı gibi 4 Ağustos'ta 30 bin kişilik İran ordusu Eçmiyadzin yaylasında görüldü. Ayın 6'sında ise ordu Aşarak'da durdu. Aşarak, Eçmiyadzin ile Cengulya arasında bulunmaktaydı. Kara Baba'daki Rus ana karargâhında ise Abbas Mirza'nın bu hareketi hakkında hiçbir bilgi alınmamıştı. Bu nedenle Krasovskiy buradan herhangi bir yardım bekleyemezdi¹⁴⁰.

Krasovskiy'in Cengulin dağlarında oluşturduğu savunmayı geçemeyeceğini anlayan Abbas Mirza kendi ordusunun karargâhını Uşakan'a kurdu. Abbas Mirza'nın amacı Krasovskiy'i ovaya çekmekti. Diğer taraftan Abbas Mirza birliklerinin büyük bir kısmını Eçmiyadzin'e göndermiş ve burayı kuşatmıştı. Zira Eçmiyadzin'in düşmesiyle, Gümrü üzerinden Tiflis'in yolu açılmış olacaktı bu nedenle birliklerinin az sayıda olmasına bakmaksızın Krasovskiy Eçmiyadzin'e harekât etmeye karar verdi. Karargâhta ağırlıklarını, hastaları ve küçük bir muhafız birliği bırakarak Krasovskiy 16 Ağustos günü 5 tabur, 2 Kazak alayı ve 12 topla yola çıktı. Ancak 2. geçitte Abbas Mirza'nın saldırısına uğradı.

Krasovskiy 24 subay ve 1130 asker kayıp vererek Eçmiyadzin'e ulaştı. Aşarak savaşı olarak adlandırılan bu savaş bazı kahramanlıklara sahne olurken Eçmiyadzin kuşatmasının kaldırılmasını sağlamıştır. Bu savaş İranlılar üzerinde o kadar etkili oldu ki İranlılar Revan'a geri çekildiler ve Abbas Mirza'nın Gürcistan'a girme planı tamamen bozulmuş oldu¹⁴¹.

Bu sıralarda kuzeydeki olaylar Rusların aleyhine geliyordu. 1827 yazı, Erivan'da çok sıcak ve kurak geçmişti. Krasovskiy kumandasındaki kuşatma kuvvetleri bu kötü koşullar altında büyük kayıplar verdiler. İki aydır tek bir yağmur damlasının düşmemesi ve beklenen ana erzak konvoylarının Ağustos'tan önce bölgeye ulaşamayacağını anlaşılmaması üzerine 21 Temmuz'da istemeden de olsa kuşatmanın kaldırılmasına karar verildi¹⁴².

Krasovskiy geri çekilerek Eçmiyadzin'de durdu. Eçmiyadzin'de erzak tedarik eden Krasovskiy manastıra birkaç istihkâm topuyla bir miktar asker bırakıp 30 Haziran'da kuzeye doğru çekilmeye başladı. Eçmiyadzin'de Garnizon olarak 1 piyade taburunu ve bir grup gönüllü Ermeni süvarisini yeterli bulmuştu. Bu kuvvet buranın savunulması için çok yetersizdi. Nitekim Rusların hiç beklemediği bir sırada aniden kuşatmayı kaldırarak geri çekilmelerinden yararlanan Erivan Hanı, 4 Temmuz günü manastıra saldırdı. Fakat Krasovskiy henüz yakınlardaydı ve hemen yardıma koşarak fazla kayıp verilmeden manastırı kurtardı. Ancak bir ay sonra Abbas Mirza kumandasındaki İran ordusu Eçmiyadzin önlerinde

¹³⁹ Agayan, **a.g.e.**, s.213.

¹⁴⁰ Şişkeviç, **a.g.b.**, s.537.

¹⁴¹ Şişkeviç, **a.g.b.**, s.537-538.

¹⁴² Baddeley, **a.g.e.**, s.177.

görüldüğü zaman durum çok daha başka bir hal aldı. Abbas Mirza'nın planı Paskeviç'in hareketsizliğinden yararlanarak Eçmiyadzin'i ele geçirmek ve buradan Gümrü üzerinden Tiflis'e yürümektir. Eçmiyadzin'in ise uzun bir süre dayanması imkânsızdı. Manastır acil çağrılarla Krasovskiy'den yardım istedi. Hataları ne olursa olsun cesareti tartışılmayacak olan Krasovskiy 1800 piyade 500 süvari ve 12 top eşliğinde 16 Ağustos'da Cenguli'den yola çıktı. Eçmiyadzin 35 km kadar uzaklıktaydı. Fakat yol yalçın dağlar ve dar geçitlerle doluydu. Ayrıca bir İran ordusu da yolu kesmiş bulunuyordu. Aşarak veya Uşakan savaşı olarak bilinen bu çarpışmanın hikâyesi Kafkas savaşlarının en heyecan verici bir bölümünü oluşturmaktadır. Subaylar ve erler büyük bir inat ve cesaretle savaştılar. Bu savaşta Krasovskiy'in altında iki at öldü. Patlayan bir şarapnel parçasıyla da kolundan yaralandı. Rus birlikleri inatla savaşı sürdürdüler ve nihayet ayın 17'sinde kendilerine bir yol açarak ordudan arta kalanlar manastıra ulaşmayı başardılar. Ancak son anlara doğru bir panik başlamış ve askerler düzensiz olarak manastırın duvarlarına doğru koşmaya başlamışlardı. Bütün bu olaylar yaşanırken Patrik'de Hz. İsa'nın kanıyla boyanmış bir Roma mızrağını havada tutarak Rusların zafer kazanmaları için dua etmişti. Zamanında bir huruç hareketi yapan garnizon askerlerin kalanlarının hayatlarını kurtardılar. Umutlarını yitiren İranlılar çekilerek Azerbaycan'a geri döndüler. Eçmiyadzin çok ağır kayıplar vermiş ancak kurtarılmıştı. Cenguli'den yola çıkan 2300 kişilik ordunun yarısından çoğu savaş alanında kalmıştı. 24 subay ve 1130 er zayıt verilmişti. Büyük fedakârlıklarla toplar korunabilmiş fakat bütün erzak ve mühimmat İranlıların eline geçmişti. İran kayıpları da 400 den fazla değildi. Aşarak savaşı Rus askerleri üzerinde o denli korkunç etkiler bırakmıştı ki ot biçmek için kaleden dışarı çıkan 2 bölük asker sadece uzaktan bir düzine askerî görünmesiyle paniğe kapılarak kaçmışlar ve geride bir top dahi bırakmışlardı.¹⁴³

1827 yılının Ağustos ayının ikinci yarısına girilmişti. General Paskeviç, Abbas Mirza'nın ordularıyla birlikte Revan Hanlığına doğru harekete geçtiğini öğrenir öğrenmez Tebriz'e bir saldırı düzenlemek için hazırlıklara başladı. Abbas Mirza'nın ordularıyla birlikte Revan'a doğru harekete geçtiği bilgisi Paskeviç tarafından beklenilmeyen bir haberdir. Zira, Paskeviç daha önce almış olduğu bilgilerde İran ordusunun moral bozukluğuna uğradığını ve hatta Çors'dan velihat prensin kaçtığı haberini güvenilir kaynaklardan edinmişti. Bu nedenle Paskeviç güvenilir kaynaklara dayanarak Abbas Mirza'nın büyük bir güç sağlayamayacağını ve Krasovskiy'in daha güçlü olacağını düşündü ve Abbas Mirza'nın bu girişimini çok ciddiye almadı. Paskeviç, İran ordusunun tamamen yenilmesi haberlerini sakin bir şekilde bekledi. Ancak Krasovskiy'den herhangi bir haber gelmedi. Ve 15 Ağustos'da gelen bilgi de ise

¹⁴³ Baddeley, **a.g.e.**, s.177-178; Bu konu hakkında ayrıca bkz.: **SAOİAN**, Ç.II, s.433.

Paskeviç, Abbas Mirza'nın Eçmiyadzin'i muhasara altına aldığını ancak Krasovskiy'in ise hala Cingili'de olduğunu öğrendi.

Elbette ki Paskeviç, bu durumdan hiç memnun kalmadı. Ona göre General Krasovskiy İran birliklerini daha ilerde karşılaşması gerekirken o İran ordusunun saldırmasını beklemişti. Ancak kısa bir süre sonra durum anlaşıldı. Zira Paskeviç, Krasovskiy'in karşısında Abbas Mirza bütün gücüyle durduğunu ve buna karşılık Krasovskiy'in birliklerinin üç bin civarında kaldığı ve hatta Gümrü'ye de General Sipagin'in emri üzerine bir taburun gönderildiğini öğrendi. Bu durum Paskeviç'i oldukça öfkeliendirdi.

Bu gelişmelerden sonra Paskeviç, mevcut durumu değerlendirerek savaşta gidişatı belirlemek durumunda kaldı. Paskeviç, ya Erivan'a doğru hareket edecek ve Krasovskiy ile birlikte İran'ın ana ordusunu ortadan kaldıracaktı veya Abbas Mirza'nın yokluğundan yararlanarak Maku veya Hoy'a doğru sonuçta Tebriz'e gidecekti. Paskeviç, kişisel olarak Tebriz'e doğru hareket etme eğilimindeydi ancak, 27 Ağustos'ta Aşarak çarpışmaları hakkında gelen haberler onun bütün hesaplarını alt üst etti. Alınan bu haberden sonra artık Tebriz, Hoy ve Maku'nun ele geçirilmesini düşünmek mümkün değildi. Zira biran evvel Erivan'a gidip Krasovskiy'e yardım etmek gerekiyordu¹⁴⁴.

Karababa ile Erivan arası 160 km idi ve zaman kaybetmemek gerekiyordu. Dolayısıyla aynı gün, 27 Ağustos'ta 7. Karabiner, Gürcü muhafız kıtaları ve Şirvan yaya birlikleri Eçmiyadzin'e girdiler. Atları otlamaya bırakılmış olan süvari birliği ise onlar ile birlikte hareket edemedi ve Paskeviç'in harekete geçmesini iki gün geciktirdi. Nijegorad süvari birliği tam olarak ortaya çıktı ancak Ulan tugayından aldıkları hastalıklar nedeniyle bu birlikten mürettep 4 süvari bölüğü oluşturmak ve diğer geri kalan asker ve atlar dinlenmek üzere Karabağ'a gönderilmek zorunda kaldılar. Süvari tugayı ve mürettep süvari birliği 24 top ile birlikte ikinci kademeyi (eşelon) oluşturdu. Bu eşelon bizzat Paskeviç'in komutasında ancak 29 Ağustos'ta hareket edebildi. Eşelona bu sefer sırasında aynı zamanda Çuguyev Ulan birliği ve Karabağ'dan gelen Karpov'un Don Kazak birliği de katıldılar.

Bu ordu hızlı ve zorlu bir yürüyüşten sonra 5 Eylül'de saat 10.00'da Eçmiyadzin'in duvarlarında hazır bir durumdaydı. Vaktin geç olmasına rağmen Piskopos Nerses Paskeviç'i büyük bir saygı ile karşıladı. Ancak, Piskopos Nerses'i Aşarak bozgununun önde gelen sorumlularından biri olarak gören Paskeviç, onu soğuk bir şekilde karşıladı. Bu andan itibaren de Paskeviç Ermeni Kilisesinin yerli yöneticilerine açık bir şekilde antipati duymaya başlamıştır. Bununla birlikte Paskeviç, 6 Eylül günü ana güçlerle birleşmek üzere kendi birliği ile Eçmiyadzin'e gelen Krasovskiy'e daha da soğuk davranmıştır¹⁴⁵

¹⁴⁴ Potto, *Utverjdeniye...*, s.290-291.

¹⁴⁵ Potto, *Utverjdeniye...*, s.291.

1.5. Serdar Abad'ın Ele Geçirilmesi

Aşarak savaşı daha sonraki askerî hareketleri etkiledi. Ağustos ayının ikinci yarısında Kolordunun ana birlikleri Tebriz'e hareket etmek üzere hazırlanırken Paskeviç, İran ordusunun Revan Hanlığı'na geldiğini öğrendi. Paskeviç ilk önce bu duruma fazla bir önem vermedi. Zira Paskeviç oraya İran birliklerinin bir kısmının geldiğini dolayısıyla Krasovskiy birliklerinin sayısının artırılarak bu meselenin hal edilebileceğini düşünmüştü. Ancak 27 Ağustos'ta Aşarak savaşı hakkında detaylı bilgiler öğrenince hemen Revan'a gitme kararı aldı. Paskeviç'in birliği Eylül ayının 3'ünde Garnıçay'a, 5'inde Eçmiyadzın'e ulaştı. Rus birliklerinin yaklaştığını öğrenen Abbas Mirza Aras nehrinin ötesine geçti ve Kara-Kale kalesinin yakınlarında durdu. Burası Sardar Abaddan 48 km uzaklıktaydı. İran birliklerinin Revan'dan çekilmesi ve Kale komutanının kaleden ayrılması fazla bir savunma ile karşılaşılmadan Revan'ın ele geçirilebileceğini işaret ediyordu. Ancak Paskeviç, önce Sardar-Abad'ı ele geçirmeye karar verdi. Zira bu küçük kale konum itibari ile Revan kalesinin kuşatması sırasında orduyu yandan tehdit edebilirdi.

Sardar Abad kalesi Eçmiyadzın'den Alagöz'e doğru uzanan geniş bir yaylada bulunmaktaydı. Kalenin çift katlı uzun duvarları, dört köşeli yapısı, büyük kuleleri ve kapılarıyla oldukça heybetli görünmekteydi. Kalenin muhafız birliği sadece 2 bin kişiden oluşmaktaydı. Ancak başında tecrübeli komutan Hasan Han bulunmaktaydı. Hasan han buraya gizlice Revan'dan gelmişti. Bu nedenle Paskeviç Serdar Abad'ı doğru bir kuşatma ile ele geçirmeye karar vermişti. Kuşatma birliğinin komutasına ise Krasovskiy atandı.

Ayın 14'ünü 15'ine bağlayan gece bataryalar kuruldu ve bombardıman başladı. 16 Eylül'de karargâha kuşatma topçuları ulaştı ve aynı gün gecesi gedik bataryaları kuruldu. 19 Eylül günü kaleye önemli hasar verilmişti ve kaledekiler akşam karanlıktan yararlanarak kaleden kaçtılar ve kale ele geçirildi¹⁴⁶.

Erivan Kalesi'nin alınması artık Ruslar açısından hayati bir önem kazanmaya başlamıştı. Çünkü son günlerde Osmanlı Devleti ile ilişkiler gerilmeye başlamış ve her an kopabilecek bir duruma ulaşmıştı. Erivan'ı kuşatmadan önce onun güney tarafında Osmanlı ile Erivan arasında bulunan ve kuvvetli şekilde tahkim edilmiş Serdar Abad'ın alınması gerekiyordu¹⁴⁷. Zira, alınan bilgilerden Serdar Abad'da bütün Rus ordusuna bir buçuk ay yetebilecek kadar büyük bir hububat stokunun olduğu anlaşılıyordu. Böyle büyük bir iâşe stokuyla Erivan'ın ele geçirilmesi garanti gibi görünüyordu.

Neticede, 8 Eylül tarihinde Kabardin birliğinden bir taburun da katılmasıyla güçlenen kolordu Eçmiyadzın'den hareket etti ve Serdarabad'dan 20 km uzaklıkta durdu. Buradan

¹⁴⁶ Şişkeviç, **a.g.b.**, s.538-539.

¹⁴⁷ Baddeley,**a.g.e.**, s.179.

bütün süvari birliği daha yeni Petersbug'dan gelmiş olan General Suhtelen komutasında Kulpa'ya saldırdı. Burada İran mağazaları vardı ve Kont Suhtelen büyük miktarda çeşitli hububat ve 500 büyükbaş hayvan alarak geri döndü. Burada bu saldırı sırasında Kara-kala'da duran Abbas Mirza'nın Revan Hanlığını kendi kuvvetleri ile baş başa bırakarak Maku'ya geçtiği öğrenildi. Bu durumda artık Paskeviç'in önü açılmıştı ve 13 Eylül tarihinde Serdarabad kuşatıldı¹⁴⁸. Serdarabad Erivan'ın cesur hanı Hasan'ın kardeşi Hüseyin kumandasındaki 2500 kişilik bir kuvvet tarafından korunuyordu. Kuşatma 16 Eylül'den 20 Eylül'e kadar sürdü. Sonunda muhafız birlikleri kaleden çıkarak kurtulmak isterken 500 kadarı öldürüldü. Kalan bir kısmı da esir edildi ve diğerleri bu durum üzerine kaleyi koşulsuz teslim ettiler¹⁴⁹.

Revan Hanı tarafından 10–12 yıl önce inşa edilmiş olan Kale açık bir yaylada bulunmaktaydı ve Alagöz tarafından hafif meyilliydi. Kalenin çift duvarları büyük kule ve kapılarla düzgün bir dörtgen şeklindeydi. Kaleye heybetli bir görünüm vermişlerdi ancak, kale içerisinde bulunan muhafız kuvvetlerin sayısı 2000'den fazla değildi. Ayrıca bu muhafız kuvvetleri Revan serdarının genç ve tamamen tecrübesiz olan torununun komutası altında bulunmaktaydı. Paskeviç kaledeki bu duruma büyük bir ümit bağlamıştı ancak, kuşatmanın başında Hasan Han kaleye geldi ve muhafız kuvvetlerini, 1808 yılında Ruslara karşı kendi yaptığı Revan savunmasını hatırlatıp onları cesaretlendirdi ve muhafız kuvvetlerini Kalenin duvarlarında ölmek üzere yemin ettirdi. Aslında kilden yapılmış olan Asya tipi kalelere saldırı metotları o döneme göre oldukça farklılaşmıştı. Ancak, bununla birlikte enerjik Komutan Hasan Han kalenin savunmasına büyük bir önem veriyordu. Paskeviç ise kaleyi kuşatmada ısrarcı olmaya karar verdi ancak bu oldukça dikkatli adımlarla yapılacaktı. Paskeviç, gereksiz kayıpların olmaması için kaleye hücum etmeden top atışlarıyla kaleyi vurmaya karar vermişti. Nitekim bu konuda Paskeviç “Sedarabad'daki hububatın ele geçirilmesiyle artık insan kayıplarına gerek kalmayacak. Topçu ateşi ile vuracağız” demektedir.

Saldırı için kalenin güney–batı cephesi seçildi ve kuşatma işleri için Tümgeneral Krasovskiy görevlendirildi.

Eylül ayının 14'nü 15'ine bağlayan gece kaleden 650 m. Uzaklıkta küçük bir tepenin üzerinde portatif top kuruldu. İki gün sonra ise ağır topçu birliği ulaştığında gedik açabilecek 12 kuşatma topu yerleştirildi. Ayın 18'inde gün ışımasıyla birlikte keleye topçu atışları başladı. Ve bu topçu atışları aralıksız iki gün sürdü. Bu atışlar neticesinde kalede bulunan toplar bir biri ardına etkisiz hale getirildi. Ortada kale kapılarının üzerinde bulunan dörtgen kule çöktü ve bu gelişmenin ardından kale duvarlarında büyük gedikler açıldı. Bu gelişmeler

¹⁴⁸ Potto, **Utverjdeniye**..., s.292–293.

¹⁴⁹ Baddeley, **a.g.e.**,s.179–180.

yaşanırken sahra topları da diğer kulelere ateş ediyorlardı. Kalenin müdafaa edilmesi artık mümkün değildi ve 19 Eylül saat 5.00'de kaleden beyaz bayrak görüldü. Daha sonra bir elçi Hasan Han'ın mektubunu getirdi. Hasan Han bu mektubunda üç günlük bir barış ve muhafız kuvvetlerinin silahlı olarak geri çekilmelerine izin verilmesini istiyordu. Ancak, Paskeviç, bu haberi getiren elçiye eğer Hasan Han 24 saat içerisinde şartsız olarak teslim olmaz ise bütün muhafız kuvvetlerinin süngüden geçirileceğini söyledi.

Rus topçu ateşi daha da artırıldı ve gece olduğunda ilk olarak Karabiner birliği kalenin içine girdi. Kalede yüz kadar muhafız askerî bulundu. Kaledeki diğer muhafız askerler ise Hasan Han ile birlikte kaleden ayrılmışlardı. Nijegorod süvarileri ile Çuguyev ulan ve Kazak birlikleri General Benkendorf'un komutasında Erivan, Tebriz ve Türk sınırına giden bütün yolları kesmek için dörtlü hareket ettiler. Gece yarısı ilk olarak Nijegorod süvarileri kaleden giden askerlerle karşılaştılar daha sonra ise Çuguyev ve Kazak birlikleri de onlara yetişti. Bu gelişmelerin ardından Paskeviç'e gelen haberde, 500 kadar askerî öldürüldüğü, 200 kadar askerî ise esir alındığı ancak Hasan Han'ın kaçtığı ve Erivan'da ortaya çıktığı bildiriliyordu¹⁵⁰.

Bu şekilde Serdarabad Ruslar tarafından ele geçirilmiş oldu. Ruslar Serdarabad'da oldukça büyük bir miktarda hububat ele geçirdiler. Bu şekilde Paskeviç amacına ulaşmış oluyordu. Nitekim Paskeviç Çar'a yazdığı mektupta eğer bu hububat ele geçirilmeseydi bölgede tutunamayacaklarını açık bir şekilde ifade ediyordu¹⁵¹.

1.6. Erivan Kalesi'nin Ele Geçirilmesi

Sedar Abad'ın düşmesinden sonra sıra Revan'a gelmişti. Tebriz'in ele geçirilmesi düşüncesi ise geri plana atılmıştı. Çünkü 1827 yılının sonlarına doğru Osmanlı Devleti ile bir savaşın çıkma ihtimali doğmuştu. Bu nedenle Kars'a yapılacak bir askerî harekât için Revan Hanlığı'nda yere sağlam basmak gerekmekteydi¹⁵².

Nahçıvan ve Erivan bölgelerindeki Ermeniler Ruslarla birlikte İranlılara karşı savaşmaya hazırıldılar ve bunun için her türlü hazırlıklarını sürdürüyorlardı. Nitekim Ermeniler tarafından Ruslara gerekli bütün yardım yapılıyordu. Elleri silah Rusya'nın hâkimiyeti altına girme isteklerini göstererek savaşıyorlardı. Ermeniler General Benkendorf'a bir temsilci göndererek yardım ve koruma istediler.

¹⁵⁰Potto, **Utverjdeniye**..., s.293–295.

¹⁵¹Potto, **Utverjdeniye**..., s.295.

¹⁵²Şişkeviç, **a.g.b.**, s.539.

Ermeniler almış oldukları bir karar ile her aileden ekmek ve bir hayvan toplayarak iâşe yokluğu çekmesinler diye Ruslara veriyorlardı¹⁵³.

Sonbaharın kötü hava koşulları başlamadan evvel acele eden Paskeviç, 22 Eylül günü bütün ordusuyla Eçmiyadzin'e geldi ve bir gün sonra bütün kolordu Revan'a doğru hareket etmeye başladı. Paskeviç şehirden 2 km uzaklıkta Zangi nehri kıyısında durdu. Sardar Abad'ın düşmesi Revan muhafız birliğinin cesaretini kırmıştı ancak burada tekrar Hasan Han ortaya çıktı ve Revan kalesi onunla birlikte tekrardan güçlü bir savunma yapmaya başladı.

Yapılan keşiflerden sonra 24 Eylül tarihinde askerî şura toplandı ve kaleye güney doğudan saldırı yapılmasına karar verildi. 25'i 26'sına bağlayan gece kuşatma başlatıldı. Ayın 28'nde sabah artık kale önünde 14 kuşatma topu hazırdu ve 1 Ekim de Revan kalesi ele geçirildi.

Revan'a giren Paskeviç Nahçıvan bölgesindeki birliklerin komutanlığına Tümgeneral Knez Eristov'u atadı. Onun yardımcısı olarak da Albay Muravyev görevlendirildi¹⁵⁴.

Bu arada Abbas Mirza Eçmiyadzin'den Aras nehrinin öteki yakasına geçmiş ve Nahçıvan bölgesine hareket etmişti. Niyeti Nahçıvan'ı ele geçirmektir zira buradaki Knez Eristov'un birliği güçsüzdü. İran birlikleri Rus sınırına yaklaştığı sırada Eristov'a takviye ulaştı ve onun birlikleri 4 bin piyade ve 2 bin süvariye ulaşırken ayrıca 26 top da mevcuttu. Abbas Mirza ise Rus birliğinin güçlendirildiğini bilmeden Eylülün ilk yarısında öncü birliklerle Arasa geldi ve Nahçıvan'dan 8 km uzaklıkta durdu. Rus süvari birliği İranlılara saldırdı. İranlılar hızlı bir şekilde geri çekilmeye başladılar.¹⁵⁵

1827 yılında Kont Tolstoy'un başında bulunduğu komisyonda başka dinden olanlar arasında bir güvenlik hattı oluşturmak için 80 bin Malorossiyskiy Kazağının İran sınırına göç ettirilmesi görüşüldü. 27 Nisan tarihli jurnal ile böyle bir iskânın faydalı olacağı kabul edildi. Zira, Kazakların buraya iskan edilmesi, Kazaklar arasında mevcut olan toprakların yetmemesiyle alakalı sosyal gerginliğin giderilmesine, sınırların sağlamaştırılmasına ve aynı zamanda inanç olarak Ruslara yakın olan Ermenilerle yakınlaşmaya faydalı olabilirdi.

Bu öneri, 1827 yılının baharında A. P. Yermolov'un yerine geçen Kafkas Kolordusu komutanı İ. F. Paskeviç'e gözden geçirmesi için verildi. Paskeviç tarafından ise başka bir öneri ortaya konuldu. Paskeviç'in bu önerisine göre, bu bölgede yaşayan yerli halkın yeterince medeni olmaması ve sınırlardaki mevcut durumun burada Rus idari sistemini uygulamayı mümkün kılamayacağı dolayısıyla Revan ve Nahçıvan hanlıklarının Rusya'ya bağlanmasından sonra bu hanlıkların Rusya'ya yardım eden hanlara ödül olarak verilmesi gerektiği ileri sürülüyordu. Ayrıca, Güney Kafkasya'daki Müslüman eyaletlerindeki hanlık yönetimlerinin Yermolov tarafından ortadan kaldırılmasına olumsuz bakan Paskeviç, bu

¹⁵³ Agayan, a.g.e., s.215, 217.

¹⁵⁴ Şişkeviç, a.g.b., s.539.

¹⁵⁵ Şişkeviç, a.g.b., s.539-540.

durumun yakınlarını da birlikte götüren hanların ve beylerin savaş sırasında İranlıların tarafına geçmelerine neden olduğunu ileri sürüyor ve kaçmış olan Karabağ hanı Mehti Kuli Han'ın geri getirilmesini ve Revan'da ise buranın yöneticisi olan Serdar Hüseyin Han'ın yerinde bırakılmasını öneriyordu.

Savaş arifesinde taktik bir fayda sağlanması gayreti ve savaşın bir an evvel bitirilmesi bu önlemler için bir neden teşkil ediyordu. I. Nikolay daha 1826 yılının Ekim ayında Yermolov'a yazdığı bir mektupta savaşla, para ile veya Revan serdarı ile oluşturulacak gizli ilişkilerle Erivan'ın ele geçirilmesi fırsatının elden geçirilmemesi gerektiğini belirtiyordu¹⁵⁶.

Bölgedeki yolların durumu da pek iç açıcı değildi, Mokrya üzerinden giden yol üzerinde geniş birçok bataklık bulunurken, Celaloğlu üzerinden giden yolda iki büyük dağ bulunmaktaydı. Bu durum özellikle topçu birliğinin hareketi kabiliyetini zora sokmaktaydı¹⁵⁷.

14 Haziran 1827 tarihinde Paskeviç, Revan kalesinin kuşatılması ve alınmasına ilişkin düşünülen askerî hareket planını General Krasovskiy'e bildiriyor ve Krasovskiy'e mümkün olduğunca kuşatmanın devam ettirilmesini, İran birliklerinin karşı hareketlerine izin verilmemesini istiyor ve sıcaklığın düşmesinden sonra kuşatma topçu birliğinin gelmesiyle de Revan kalesinin kuşatılmasını istiyordu¹⁵⁸.

Ayrıca aynı gün Paskeviç Kolordu karargâh komutanlığı görevini yürüten A. İ. Krasovskiy'i kuşatma birliklerinin komutanı olarak atıyor ve Revan kalesinin kuşatması için belirlenen birlikler hakkında şu bilgileri veriyordu:¹⁵⁹

Revan kalesinin kuşatması için belirlenen birlikler şunlardır: Kırım Piyade Alayı. Sivastopol Piyade Alayı. 39. Eger Alayı. 40. Eger Alayı. 20 Topçu Tugayı 1 Batarya Bölüğü ve aynı Tugayda 2. ve 3. hafif bölükler. 1 Piyade Bölüğü.

Don Kazak Süvari topcu №3 Bölüğü. Sergeev'in komutasındaki Don Kazak Alayı. Andreev'in emrindeki Don Kazak Alayı ve Gürcü polisi.

General Krasovskiy'in emri adındaki birlikler dışında savaş düzeninde 2 tümene bölünüyor: Birincisi General Vadbolskiy İkicisi ise General Eristov'un komutası altında olacaktır.

1. Tümen Birlikleri

1. Hat

7. Karabiner Alayı'nın 2 Taburu, Kafkas muhafız süvari topçu tugayı 3 hafif bölüğü

2. Hat

Herson Muhafız Alayı'nın 2 Tabur'u ve onun yanında Ermeni gönüllü birliği.

¹⁵⁶ V. G. Tunyan, *Vostochnaya Armeniya v Sostave Rossii*, İzd.: Ayastan, Yerevan, 1989, s.6-7.

¹⁵⁷ O. İ. Konstantinov, *Sbornik Gazeti Kavkaz Vtoroye Polugodiye 1847 goda*, İzd.: Kantselerii Namesthika Kavkazskago, Tiflis, 1848, s.93.

¹⁵⁸ PVAR, T. II, Belge No: 159.

¹⁵⁹ PVAR, T. II, Belge No: 160.

3. Hat

Borisoglebskiy Ulan Alayı. Serpuhovskiy Ulan Alayı. Atlı topçu №13 bölüğü.

1. Tümen Yedek birlikleri

Müretteb Alay. Evreynov'un komutası altında 3 piyade taburu, 2 bölük. Bu birlikte Albay Giyertta'nın alayı bulunmakta.

2. Tümen:

1. hat

Şirvan Piyade Alayı. Kafkas topçu muhafız tugayı 2 hafif bölüğü.

2. hat

Tiflis Piyade Alayı.

3. hat

Nijegorod Süvari Alayı. Kafkas Topçu Muhafız Tugayı 1. Batarya Bölüğü. Don Kazak Süvari Bölüğü №3.

2 Tümen Yedek birimleri

Gürcü Süvari Muhafız Alayı.

Savaş düzeninde General İlovayskiy Kazak Alaylarına komuta edecek: 1. General İlovayskiy 2. Karpov'un Alayı 3. Şamşev'in Alayı. 4. Leonov'un Alayı 5. 1. Çernomorsk Süvari Alayı 6. 4 Çernomorsk Süvari Alayı.

General Benkerdorf bütün düzenli süvari birliklerini komuta edecektir. General Untilye ise bütün topçu birliklerini komuta edecektir.

Krasovskiy'in yaşadıkları 160 km uzaklıktaki Karababa'da bulunan Paskeviç'e ulaştı. Ağustos'un sonlarına doğru ona ulaşan haberler resmen doğrulanınca Paskeviç Krasovskiy'i kurtarmanın mecburi olduğunu anladı. Bu nedenle daha önce planladığı Azerbaycan'ın işgalini bir süre ertelemek zorunda kaldı. Eçmiyadzin'e doğru yola çıkan Paskeviç 5 Eylül'de oraya ulaştı¹⁶⁰.

Bu arada İran ordusu hakkında bilgi almak üzere çeşitli yönlerde gönderilmiş süvarilerden İran ordusunun hiçbir yerde görülmediği ve hatta İran ordusu hakkında hiçbir söylentinin dahi duyulmadığı bilgileri geldi. Bu haberlerden açık bir şekilde anlaşılıyordu ki Paskeviç'in ana kuvvetlerinin hızlı bir şekilde Eçmiyadzin'e gelmiş olması Abbas Mirza'yı Aras nehrinin öteki yakasına geçmesini zorunlu kılmıştı. Bu durumda Erivan artık Rus birliklerinin karşısında sadece kendi kuvvetleriyle baş başa kalmıştı¹⁶¹. Zira Bu kuşatmayı tehlikeye düşürebilecek olan Serdarabad kalesi de ele geçirilmiş ve bu tehlikede bertaraf edilmiş idi.

¹⁶⁰ Baddeley, a.g.e., s.179.

¹⁶¹ Potto, **Utverjdeniye ...**, s.291–292.

Ayrıca bunların dışında Erivan'ı kuşatacak olan Rus ordusuna mani olabilecek tek güç Hüseyin Kulu Han ve etrafındaki süvariler olmakla birlikte General Paskeviç Hüseyin Kulu Han üzerine Rayevski'nin başında olduğu bir birliği göndermiş ve bunun üzerine Hüseyin Kulu Han Osmanlı Devleti sınırlarına doğru geri çekilmek zorunda kalmıştı. Böylece Erivan, yukarıda belirttiğimiz gibi kendi kuvvetleriyle baş başa kalmış ve kalenin savunmasının bütün sorumluluğu Hasan Han'ın üzerine kalmıştı¹⁶².

1827 yılının Eylül 10-12 Eylül tarihlerinde Revan kalesinden kaçan Rus esirlerin sorgulanması sonucu kaleye ilişkin şu bilgilere ulaşılmıştı: Kalede Piyade ve süvariler olmak üzere toplam 3000 civarında muhafız kuvveti bulunmaktaydı. Fakirlerin dışındaki hemen hemen herkes kale içerisindeydi. Yiyecek ise çok uzun bir süre için -söylendiğine göre 3-4 yıl yetecek kadar- depolanmıştı. Kale içerisindekilerin birçoğunun evi yoktu ve açık yerlere yerleştirilmişlerdi. Kale içerisindeki silahların sayısı 35 civarında idi ve kale duvarlarına yerleştirilmişlerdi. Kaledeki barut ve cephanelik de yiyeceklerin saklandığı duvara depolanmıştı. Kalenin komutanlığını Subgan Kuli Han yapmaktaydı. Kalede kışla bulunmamaktaydı ve askerler çadırlarda yaşamaktaydılar. Revan kalesinden kaçan Asfâdur adındaki bir Ermeninin vermiş olduğu bilgilere göre ise, kalede iki tabur Tebriz'den, bir tabur ise Marağan'dan olmak üzere 5000 kişiden fazla asker bulunmaktaydı. Atlıların sayısı ise 50'yi geçmemekteydi. Kaledeki topların sayısı 16 tane idi ve kale duvarlarında bulunan bu topların nereye yerleştirileceğini bizzat Abbas Mirza kendisi göstermişti. 10 havan topu kale kapısının yanına yerleştirilmiş ancak bunlardan 3'ü Serdarabad'a gönderildiği için 7 tane kalmıştı. Kalede oldukça fazla hububat ve hayvan yemi depolanmaktaydı. Hububatların saklandığı 6 depo vardı ve bu depolar da Demur-Bulak tarafındaki duvarın yanında bulunmaktaydılar. Kuşatma sırasında atmak üzere fazlaca boş bomba, taş ve gülle duvarların üzerine konulmuştu. Birçok yerde duvarların yanında mayın hazırlıyorlardı. Kuşatma için 3000 den fazla mızrak ve 1000 kadar tırpan hazırlanmıştı. Kaledeki askerlerin morali ise oldukça yüksekti¹⁶³.

Ancak bu kez de Rus ordusunda iâşe sorunu ortaya çıktı. Zira, Krasovskiy'in birliğinde sadece 3 gün için Karababa'dan gelen Paskeviç'in ana kuvvetlerinin ise sadece 15 gün için yetecek iâşe bulunmaktaydı. Ancak bu olumsuzluğa rağmen Kış bastırmadan Revan Hanlığı'nın ele geçirilmesi gerekiyordu. Çünkü Kış aylarında Gürcistan ile bağlantılar uzun bir zaman kopuyor ve buradan gelebilecek yedek kuvvetlerin bölgeye sevk edilmesi ve yardımların ulaşması mümkün olamıyordu. Ayrıca bu sıralarda artık Osmanlı-Rus savaşı da baş göstermeye başlamıştı. Bu nedenle Paskeviç, Çar'a yazdığı mektupta Erivan'ın ele

¹⁶² Süleymanov, a.g.e., s. 149.

¹⁶³ PVAR, T. II, Belge No: 209.

geçirilmesi sayesinde Türklere karşı sağ cenahta, İranlılara karşı ise sol cenahta mücadele edebileceklerini ifade ediyordu¹⁶⁴. Zira, bu sıralarda Avrupa'daki siyasi durum öyle bir hal almıştı ki, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaş çıkması ihtimali her gün artarak devam ediyordu. Böyle bir durumda ise yani Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir savaş başlar ise o zaman Kafkas Kolordusu aynı zamanda hem Azerbaycan'da hem de Kars'ta askerî harekât yapmak zorunda kalacaktı. Bu durumda Erivan ve Abbas-abad Kafkas kolordusu için bir merkez olacaktı. Ayrıca burası Rus ordusunun hareket etmesini güçleştiren oldukça ağır erzak ve hayvan yemi içinde depo olarak kullanılabilirdi¹⁶⁵.

Serdarabad'ın düşmesinden sonra artık Paskeviç'in önündeki Erivan'a giden yol açılmış oldu. Paskeviç, Çar'a yazdığı mektupta Erivan'ın birkaç günden fazla dayanamayacağını bildiriyordu¹⁶⁶. Diğer taraftan 1827 yılının Sonbaharında savaşın gidişatı o kadar değişmiş idi ki Petersburg'da ve Çarın kendisinde daha sonraki başarıların anahtarının Tebriz'in ele geçirilmesinden ziyade Erivan'ın ele geçirilmesinde olduğu düşüncesi hâkim olmuştu. Nitekim Çar'ın bu husustaki düşüncelerini Kont Akselrod Paskeviç'e şu şekilde ifade ediyordu: "...Majesteleri, Bahar askerî hareketinde planlandığı gibi Tebriz'e yapılacak olan bir hareket Erivan alınmadan yapılabilirdi; ancak şu anki şartlarda Tebriz'e yapılacak olan her hareket Erivan'ın ele geçirilmesinden sonra yapılmalıdır. Şeklinde düşünmektedir" demektedir.

Ayrıca, eğer Erivan muhasara altında bırakılıp Tebriz'e gidilir ise bu durumda askerî operasyon hattı oldukça uzun bir alana yayılmış olacaktı. Dolayısıyla Tebriz önündeki ana birliklerin veya Erivan'daki birliklerin başarısızlığı durumunda çok zor bir durumda kalınabilirdi. Erivan'ın Tebriz'den önce alınması düşüncesi Çar'a aitti ancak bu düşünce Paskeviç'e zorunlu kılınmamıştı¹⁶⁷.

Rus-İran savaşının neticesi Ermenilerin de kaderini belirleyecekti. Bunu anlamış olan Ermeniler her vasıtaya başvurarak Rus birliklerine yardım ediyorlardı. Ermeni gönüllü birliklerinin kurucusu Nerses Aştareketsi Ermeniler için güzel bir örnek teşkil etmekteydi. Nerses Aştareketsi Rusya'ya yapmış olduğu hizmetlerden dolayı 1819 yılında birinci derecede Aziz Anna nişanı ile ödüllendirilmişti. Uzun yıllar boyunca Rusya'ya bağlılığını kanıtlamış olan Aştareketsi aynı zamanda 400 süvari ve 800 yaya olmak üzere Erivan vilâyeti Ermenilerinden bir gönüllü birliği kurmuştu. İran'la yapılan savaşta bulunmuş Ermeni ileri

¹⁶⁴Potto, **Utverjdeniye** ..., s.292.

¹⁶⁵Potto V., **Kavkazskaya Voyna**, T.3: Persidskaya Voyna 1826–1828 gg., İzd.: Tsntropoligraf, Moskva, 2006. s. 351-352.

¹⁶⁶Potto, **Utverjdeniye** ..., s.295–296.

¹⁶⁷Potto, **Persidskaya**..., s.351– 352.

gelenlerinden Martiros Vekilev ve Grigoriy Tair Kalantarov'un da isimlerini anmak gerekir. Bu kişiler de Rusya'ya yaptıkları hizmetler nedeniyle ödüllendirileceklerdir¹⁶⁸.

Zira, Gürcistan'da yaşayan ve hatta İran uyruklu Ermeniler dahi bir çok kez Rusya'ya olan bağlılıklarını kanıtlamışlardı ve Çar'ın onları hegemonyası altına alacağından da emin idiler. Gürcistan'da yaşayan Ermenilerin Piskoposu Nerses ise Gürcistan'daki ve İran'daki ilişkileri ve makamının güvenilirliği sayesinde Rusya'nın çıkarları için hem barış zamanı hem de şu an oldukça yararlılıklar gösteriyordu. General Yermolov Nerses'i birçok gerekli durumda kullanıyordu. Başlangıçta Nerses, Yermolov'a çok gerekli olduğu zaman Yermolov onu sevmiş ve saygı göstermişti. Ancak daha sonra ona karşı olmuştu. Savaş zamanı ise Yermolov Nerses ile yine oldukça iyi geçiniyor ve sıkça buluşuyordu. Ve hatta onun üzerinden hareket ediyordu. Zira İranlılar ve Dağlılar hakkındaki doğru bilgileri direkt olarak güvenilir Ermeniler üzerinden Piskoposluk aracılığı ile alınıyordu¹⁶⁹.

Erivan muhasarasından kısa bir süre önce Paskeviç, İran savaşı sırasında Rus ordusunun arkasını hiç bırakmayan hastalıklarla tekrardan uğraşmak zorunda kalmıştı. Yılın iyi mevsimi olmasına rağmen hastalık orduda tekrardan hızlıca artmaya başladı. Paskeviç tecrübeli bir subay olarak bu durumu görerek Kafkas birlikleri ile ilgili bir değişime giderek bu birliklere oldukça yumuşak ve güler yüzlü davranmaya başladı. Ancak yine de Rusya'dan gelen alaylar hastalıktan oldukça muzdariptiler¹⁷⁰.

Serdarabad'ın büyük bir hızla ele geçirilmesi İranlılar üzerinde oldukça kötü bir etki yaratmış ve bu durum Paskeviç için ise bir fırsat olmuştu¹⁷¹. Nitekim, Paskeviç, derhal Serdarabad'da Kırım birliğinden bir tabur ve iki top, Yüz kazak askerî ve bir Ermeni gönüllü birliği bırakarak geri kalan kuvvetlerle Erivan'a doğru hareket etti ve ayın 23'ünde şehirden 2,5 km uzaklıkta bulunan Zangi nehrinin kıyısına ulaştı. Paskeviç, burada yaşlı Hüseyin Kuli Han'ın gizlice kaleden çıktığını ve onun yerine kalede Serdarabad'dan gelen Hasan Han'ın olduğunu öğrendi. Ayrıca kaledeki muhafız birliğinin ve şehirde yaşayanların cesaretinin arttığı haberini aldı¹⁷². Ayrıca Hüseyin Kulu Han ve kardeşleri daha önceden kalede oldukça ciddi hazırlıklar yapmışlardı: Kalenin duvarları ve burçları güçlendirilmiş; kalenin etrafındaki hendeklere su doldurulmuş; Duvar mazgallarına Fransız topları yerleştirilmiş ve fukas toplarından da istifade edilmek istenmiş idi¹⁷³.

¹⁶⁸ Agayan, a.g.e., s.210–211.

¹⁶⁹ RYPPVAR, Belge No: 15.

¹⁷⁰ Potto, *Persidskaya...*, s. 353.

¹⁷¹ AKAK, T. VII, Belge No: 523.

¹⁷² Potto, *Utverjdeniye...*, s.296.

¹⁷³ Sadık Şukurov, *İrevan Hakimi Huseyn- Guluhan ve Onun Zengibasars Mahalı*, Yay.: Eskeroğlu, Gence, 2000, s. 74.

24 Eylül günü artık Revan kalesi Ruslar tarafından kuşatılmaya başlandı¹⁷⁴ ve aynı gün Rus birliklerinin çevreyi araştırdıkları bir sırada kaleden ateş açılmış ve bu ateş neticesinde az da olsa Ruslar zarar görmüşlerdi. Ayın 25'i gecesinde ise Ruslar henüz kuşatma işlerine başlamadan önce doğu tarafından Muhanat Tepe'den şehre birkaç bomba attılar. Ayrıca, Serdarabad savunmasında başarı sağlayamayan Hasan Han Erivan kalesine gelmiş ve bu durum şehirdeki muhafız kuvvetlerini olumsuz etkilemişti. Bununla birlikte General Paskeviç kuşatma altındakilerin moralini daha da bozmak için şehre gizlice girebilen kişiler vasıtasıyla bir bildiri gönderdi¹⁷⁵.

General Paskeviç, ayın 24'ünde askerî bir şura topladı. Bu toplantıda yapılacak saldırının güney–doğu cephesinden yapılması kararlaştırıldı. Ordu doğu cephesine yerleştirildi. Ayın 26'sında gece yüksek bir tepe olan Muhanat Tepe'ye 6 top yerleştirildi. Bunun sağ tarafında bahçe kısmına da dört adet havan topu yerleştirildi.

Sabah top atışı başladı. Kaleden enerjik bir şekilde cevap verildi. Ancak kısa bir süre sonra Rus topçusunun üstünlüğü kaleden kabul edilmek zorunda kalındı. Zira ilk atılan top mermilerinden biri kaledeki ana caminin muhteşem minaresini yıktı. Bir başka top mermisi, Serdarın evinin duvarını yıktı ve Şah'ın portresine zarar verdi. Bu gelişmelerin ardından Hasan Han dahi kendi sarayından ayrılarak kale hapisanenin küçük bir hücreğine geçti. Güneşin batmasıyla ağır topçular ateş etmeyi sonlandırdılar ancak, havan topçuları bütün gece ateşe devam ettiler. Bu arada ordu çalışmaya devam etti ve sabaha karşı ayın 27'sinde birinci paralel bitirildi. Bunun her iki tarafına yine bataryalar yerleştirildi. Bu bataryaların birinde 12 adet diğeri ise 6 top bulunmaktaydı¹⁷⁶. Zira Rus birliğindeki Şirvan, Kabardin 39. Yeger ve Sivastopol birlikleri, mühendisler ve piyadeler ay ışığı ve kaleden yapılan ateşlere bakmadan sürekli çalışıyorlardı¹⁷⁷.

Kaleyi artık 5 batarya bombalamaktaydı. Kaledekiler ise gece boyunca uyumayıp Rus topçu atışlarının kale duvarında verdiği zararları onarıyorlardı. Bu arada Ruslar da çalışmalarına hızla devam ediyorlardı. Ayın 27'sini 28'ne bağlayan gece saldırı yapılan yerden 350 m kadar uzaklıkta 16 topluk bir batarya kuruldu. Bütün gün ve bunu takip eden bütün gece Rus topçu ateşleri Erivan kalesinin duvarlarını vurdu. Bu topçu ateşleri neticesinde taş üstünde taş kalmamıştı; mazgallar yıkılmış ve topların bir bölümü yok edilmişti. Kaleden edilen ateş saatler geçtikçe azalıyordu.

Gece olduğunda Karabiner birliği gizlice bütün bölgeye hâkim olan Zangi ve İrakli dağı yönüne geçti ve buraya 6 toptan oluşan bir batarya kurdular. Bu şekilde ayın 29'nda gün

¹⁷⁴ M. G. Nersisyan, “*Osvobojdeniya Yerevana Ot Hanskogo İga*”, *İstoriko–Filologičeskiy Jurnal*, İzd.: Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, 3(78), Yerevan, 1977, s. 65–73.

¹⁷⁵ AKAK, T. VII, Belge No: 523.

¹⁷⁶ Potto, *Utverjdeniye...*, s.296–297.

¹⁷⁷ AKAK, T. VII, Belge No: 523.

doğumunda aynı anda 50 top ateş etmeye başladı. Top ateşleri neticesinde öğlen vakti Doğu kulesi yıkıldı. Artık geriye sadece kontr-eskarp (eskarpi) yi havaya uçurmak kalmıştı. Çünkü o vakit hendek doldurulmak suretiyle taarruza geçilebilirdi. Paskeviç, aynı gün Hasan Han'a kaleyi teslim etmesi halinde kendisinin ve muhafız kuvvetlerinin kaleden özgürce çıkabileceklerini önerdi. Hasan Han'a bu öneriyi düşünmesi için 6 saat müddet verildi. Ancak Hasan Han, Abbas Mirza'nın izni olmadıkça Erivan'ı bırakmak istemedi¹⁷⁸. Hasan Han'ın sözlerine göre Abbas Mirza bu sıralarda Hoy'a 75 km uzaklıkta bulunmaktaydı ve Paskeviç'ten Abbas Mirza'dan izin almak için elçi göndermek istediğini söyledi. Ancak, Paskeviç, Hasan Han'a verdiği cevapta hemen teslim olmasını istedi. Elçi ise bu cevabı aldıktan sonra gitti ve bir daha geri dönmedi.

Eylül ayının 29'nu 30'na bağlayan gece kaledeki askerler kale duvarlarının onarılması ile uğraştılar. Kale duvarları üzerinde toplar için yeni mevkiiler yapıldı. Gece istihkâm işleri ile uğraşan Rus askerleri üzerine güçlü bir ateş yapıldı. Ancak, Rusların uzun menzilli topları derhal cevap vererek kale üzerinde mevki tutan askerleri geri çekilmeye mecbur bıraktı¹⁷⁹.

Bu sıralarda 30 Eylül gecesini üçüncü paralel de bitirilmişti. Artık Rusların önünde sadece hendek engeli kalmıştı. İşçileri korumak için akşamdan itibaren bütün topçu bataryaları şehre ve kaleye kuvvetli ateş açtı. Şehre binin üzerinde bomba atılmış ve yangınların alevleri yıkımın korkunç tablosunu aydınlatıyordu. Kale harabelerin altında kalmış ve kaledeki topçu ateşleri susmuştu. Görünüşe göre kale son anlarını yaşıyordu¹⁸⁰. Zira binin üzerinde kaleye atılan bomba neticesinde evlerin çoğu yıkılmış, kaleyi duman sarmış ve atılan bomba ve ateşler kale halkına isabet etmekteydi¹⁸¹.

Ruslar muhafız birliklerinin yarararak kaleden çıkması durumunda gerekli tedbirleri büyük bir dikkatle aldı: Bütün Nijegorod süvari birliği iki Kazak birliği ile birlikte Zangi nehrinin sağ tarafını kontrol etmek için gönderildi. Nehrin sol yakasına ise 6 tabur yaya gönderildi. Çuguyev Ulan ve 2 Don Kazak birliği de bizzat General Krasovskiy'in komutasında kuzey cenahı tuttular. Zangi tarafındaki atlı süvariler de güçlendirildi.

Gerekli önlemler Ruslar tarafından vaktinde alınmıştı. Zira akşam 22.00 sularında Hasan Han muhafız kuvvetlerinin bir kısmıyla kuzeyden Kaleden yarararak çıkmak istedi. Ancak kalenin kuzey kısmı Rus askerleri tarafından tutulmuştu. Kaleden çıkan muhafız askerleri ansızın Rus avcı birlikleri ile karşılaşınca Kaleye geri döndüler. Sadece Hasan Han 60 süvari ile birlikte Rus setini yarararak geçti. Ancak Çuguyev Ulan birliği ve Kazaklarla karşılaşınca kayıplar vererek Kaleye geri döndü. Hasan Han geri döndüğünde bütün Erivan ateş

¹⁷⁸Potto, **Utverjdeniye**..., s.297.

¹⁷⁹Süleymanov, **a.g.e.**,s. 153.

¹⁸⁰Potto, **Utverjdeniye**..., s.298.

¹⁸¹Nersisyan, **a.g.m.**, s.67.

içerisindeydi. Şehir panik içerisindeydi. Kadınlar ve çocuklar ölümden kaçmak için dar sokaklarda koşuyorlardı. Sonuçta büyük bir topluluk Hasan Han'a teslim olma talebiyle geldiler. Ancak Hasan Han tehditlerle halkın sesini kesti ve savunma devam etti¹⁸².

Ruslar bütün güçleriyle kaleyi kuşatmışlardı. Daha önceleri mühendis bir subay iken Dekabrist ayaklanmasına katılmakla suçlanarak rütbeleri sökülen ve sürgün olarak Kafkasya'ya sürülen Puşin'in¹⁸³ başarılı çalışmaları ve lağım kazmaları da oldukça etkili oluyordu¹⁸⁴.

1 Ekim'e bağlanan gece Erivan kalesini kurtarmak için bir girişimde daha bulunuldu ve Kaledeki askerlerin hepsi kale duvarında mevzi alarak bütün gece durmadan çalışan Rus istihkâm askerlerini güçlü bir ateşe tuttular. Kaleden yapılan bu ateş o kadar güçlü ve etkili olmuştu ki Paskeviç istihkâm işlerinin durdurulması ve Rus askerlerinin geri çekilmesi emrini vermişti. Ancak, İstihkâm işlerinin başında olan M. Puşin bu emri yerine getirmedi ve bizzat Paskeviç'in yanına gelerek Erivan kalesinin düşmesinin istihkâm işlerine bağlı olduğuna Paskeviç'i inandırdı ve bunun üzerine Paskeviç istihkâm işlerinin durdurulması için verdiği emri geri aldı. Ayrıca kalenin ateşe verilmesini emretti¹⁸⁵.

Bu arada şehirde kalmış olan Ermeniler de kuşatma sırasında ayrı bir yerde tutuluyorlardı ve buradan Ruslara bombaların İranlıların üzerine düşmesi için hangi yöne atmaları gerektiğini söylüyorlardı¹⁸⁶.

1 Ekim sabahı Erivan'da yaşayanlar korkuyla Rus askerlerinin hendeğe kadar geldiklerini gördüler. Büyük bir endişe ile duvarlara hücum ettiler. Diz çöktüler ve beyaz bayrak sallayarak teslim olduklarını işaret ettiler. Bu durumdan Albay Gurko yararlandı: süvari birliğinin altı bölüğü ile siperde duran Albay Gurko, emir almadan kale gediğinden geçerek süratli bir şekilde güney-doğu kulesini ele geçirdi. Bu sırada General Krasovskiy, kendi birliğinin büyük bir bölümünü kuzey girişlerine doğru yönlendirdi. Siperde bulunan Tuğgeneral Laptev¹⁸⁷ de iki süvari birliği ile birlikte Krasovskiy'in arkasından geldi¹⁸⁸.

¹⁸² Potto, **Utverjdeniye**...,s.298-299.

¹⁸³ Mihail İvanoviç (doğ. 1800-öl.1869); A. S. Puşkin'in yakın arkadaşlarından ünlü Dekabrist İvan İvanoviç Puşin'in kardeşidir. 1826 yılının sonlarında Dekabris olaylarından suçlu bulunarak Kafkas Kolordusuna gönderildi. Eçmiyadzın, Erivan ve Serdarabad çarpışmalarında görev yaptı. 1831 yılında ise askerlik görevinden atıldı.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 624.

¹⁸⁴ Baddeley, **a.g.e.**,s.180.

¹⁸⁵ Süleymanov, **a.g.e.**,s. 153-154.

¹⁸⁶ M. Ahov, **Rossiya i Armyane**, S.-Peterburg,1897, s. 23.

¹⁸⁷ Nikolay İvanoviç; Tuğgeneral; 1797 tarihinde askerlik mesleğine başladı. 1805-1809 askerî harekâtlarında ve 1812 Rus-Fransız savaşında bulundu. 1826 yılında 22. Tümen 2. Tugayına komutan olarak atandı.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 624.

¹⁸⁸ Potto, **Utverjdeniye**..., s.299.

1 Ekim günü Paskeviç'in gönderdiği mektuba Hasan Han Paskeviç'e bir hayalde olduğunu şu ana kadar itaat etmediğini ve bundan sonrada son nefesine kadar Ruslarla çarpışacağını söyledi. Hasan Han'ın bu cevabı Paskeviç'i oldukça kızdıracaktır¹⁸⁹.

Kalenin teslim olmasını hızlandırmak için Krasovskiy hendeğe kadar geldi ve kale kapısının önünde durdu. Bu sırada Krasovskiy'e sadece iki yaver ve ober-auditor Belov ile birlikte Kont Suhtelen eşlik etmekteydi. Demir ile kaplanmış büyük kale kapısı hala kapalıydı. Kapının ardından birçok kişinin konuşmasına benzeyen bir gürültü geliyordu. Krasovskiy, Azerice bilen Belov'a içeridekilere bir an evvel kapıları açmalarını, aksi takdirde ordunun hücum edeceğini söylemesini emretti. Kaleden buna cevap olarak ok atıldı ve top ateşi yapılarak cevap verildi. Nitekim kaleden gönderilen bu top güllesi Belov'un kafatasını parçaladı. Ancak bu top ateşi ve Hasan Han'ın bizzat kendisinin attığı ok son oldu. Bir dakika sonra kale kapısı havaya uçuruldu ve Rus ordusu kaleye girdi.

Savunmanın son anında, söylendiğine göre, Hasan Han kaleyi havaya uçurmaya niyet ederek barut deposuna yanan bir fitil atmış. Ancak, Finlandiya süvari birliğinden Mülazım Lemakin tam vaktinde farkına varıp fitili depodan almıştı¹⁹⁰. Rus ordusunun kaleye girmesiyle artık karşı koymanın bir anlam taşımadığını anlayan Hasan Han, 200 kadar ayanla kaledeki camilerden birine çekildi. Kaledeki ateş mevzileri kontrol altına alındıktan sonra General Krasovskiy iki bölük asker ile Hasan Han'ın arkasından camiye doğru hareket etti¹⁹¹.

Camide bulunan Hasan Han'ı ise Krasovskiy kendisi teslim alacaktır. Zira Krasovskiy iki süvari bölüğüne camii kuşatmalarını emretti ve kendisi görüşmelere başladı. Krasovskiy ok atılmasının bırakılması aksi takdirde hücum edileceğini söyleyerek tehdit etti. Daha sonra ise Krasovskiy sadece iki yaverinin eşliğinde camiye girdi. Krasovskiy Hasan Han'ın silahını bizzat kendisi aldı. Daha sonra da Paskeviç'e iletmek üzere Kont Suhtelen'e verdi¹⁹².

Hasan Han ile birlikte, kale komutanı Subhan Kulu Han, özel tabur komutanı Kasım Han, Cafer Kulu Han Merendli, Ali Merdan Han Tebrizli, Aslan Han Araklinli, Feth Ali Han da tutuklandılar¹⁹³.

Böylece 6 günlük bir kuşatmadan sonra İran'ın Güney Kafkasya'da en güçlü kalelerinden biri olarak görülen Revan Kalesi Rusların eline geçti¹⁹⁴.

Ruslar, Kalede 49 top, 50 falkonet, ve 4 sancak (alamet) ele geçirdikleri gibi, 4 bin serbaz da esir edildi. Rusların kayıpları ise çok az olmuştu. Nitekim Rus kayıpları ise 3 subay ölü ve

¹⁸⁹ Şukurov, a.g.e., s.74.

¹⁹⁰ Potto, *Utverjdeniye...*, s.299-300.

¹⁹¹ Süleymanov, a.g.e., s.154.

¹⁹² Potto, *Utverjdeniye...*, s.300.

¹⁹³ **AKAK**, T. VII, Belge No: 523.

¹⁹⁴ M. G. Nersisyan, "Osvobojdenniya Yerevana Ot Hanskogo İga", *İstoriko-Filologičeskiy Jurnal*, İzd.: Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, 3(78), Yerevan, 1977, s. 65-73.

52 alt rütbeli subay ölü ve yaralı idi¹⁹⁵. Rusların kayıpları beklenenin çok altında olmuştu. Zira daha önceden Revan kalesinin ele geçirilmesi için büyük kayıpların verilmesi bekleniyordu. Kalede esir edilen askerlerin 3000 kişisi Paskeviç tarafından Gürcistan'a gönderildi¹⁹⁶.

Erivan bu muhasaradan oldukça kötü etkilenmiş ve şehrin görünüşü korkunç bir hal almıştı. Top atışları neticesinde şehrin duvarları ve kuleleri büyük oranda tahrip olmuştu¹⁹⁷. Ayrıca kalenin alındığı gün şehir Rus askerlerince de talan edilmişti¹⁹⁸. Şehirdeki Ermeniler de bu talana katılmış ve İranlılara duydukları öfkeyi artık dışa vurmuşlardı. Ermenilerin bu talanı neticesinde Serdarın sarayı oldukça kötü bir hale gelmişti¹⁹⁹. Muhasara sırasında şehirde bulunan 800 kadar evin büyük bir kısmı yıkılmıştı²⁰⁰.

Tutsak edilen Hasan Han, daha önceden Benkendrof tarafından Karasubaşı önlerinde tutsak edilmiş olan İsmail Han ile birlikte Petersburg'a gönderilecekti. Ancak Hasan Han kendisinin İran serdarı olduğunu söyleyip sıradan bir hanla birlikte gitmeyeceğini söyleyip tek başına gönderilmesini istedi. Hasan Han'ın bu isteğini Paskeviç saygıyla karşıladı. Fakat siyasi şartlar Hasan Han'ın Petersburg'a gitmesine engel oldu ve kendisi Terek'de Yekaterinograd'da tutuldu²⁰¹. Ayrıca Hasan Han Revan Kalesinden Petersburg'a yola çıkmadan evvel kuşatma sırasında kaybettiği kılıcın bulunarak kendisine verilmesini istedi. Zira bu kılıç kendisine İran Şahı tarafından hediye edilmiş olduğu gibi ayrıca kılıcın Timur'a ait olduğu zannedilmekteydi. Netice itibarıyla kalede yaşanan karışıklık sırasında kaybolan bu kılıcı bir Azeri asker bulmuş olduğu tespit edilerek, ona değerli hediyeler verilerek kılıç geri alındı ve sahibine geri verildi. Hasan Han'da bu kılıcı Çar'a hediye etmek istediğini bildirerek kılıcı Rus generallerine teslim etti. Ve bu kılıç Riga'da bulunan Çar'a gönderildi.²⁰²

Kalenin alınmasından bir gün sonra 2 Ekim tarihinde Rus ordusu kazandıkları bu zaferi bir tören ile kutladı. Rus birlikleri kalenin güney kapısında toplanarak büyük bir kare oluşturular ve kendilerine yani Kafkas kolordusuna Abbasabad, Sardarabad ve Erivan'ın alınmasında gösterdikleri başarı için genel komutanlığın memnuniyetlerini ve şükran duygularını belirten bir metin okundu.

Çar ise Erivan'ın ele geçirildiği haberini Riga'da bulunduğu sırada öğrendi. Çar, bu haberi alır almaz hiçbir zaman Gürcistan'da görev yapmamış olan Baltık Krayı Genel Valisi Markiz

¹⁹⁵Potto, **Utverjdeniye...**, s.301.

¹⁹⁶ **AKAK**, T. VII, Belge No: 523.

¹⁹⁷ Potto, **Persidskaya...**, s.361.

¹⁹⁸ Süleymanov, **a.g.e.**, s.155.

¹⁹⁹ Ahov, **a.g.e.**, s.23

²⁰⁰ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom (V Statistiçeskom, etnografiçeskom, topografiçeskom i finansovom otnoşeniyah)**, Çast IV, Sanktpeterburg, 1836, s.290.

²⁰¹ Potto, **Persidskaya...**, s.361.

²⁰² Süleymanov, **a.g.e.**, s.155-156.

Pauluççi'yi dahi bizzat kendi el yazısı ile hazırladığı bir ferman ile kutladı. Hasan Han'dan ele geçirilmiş olan kılıcı kendisinin Riga'da bulunması hatırasına şehir yönetimine hediye etti. Çar, Petersburg'a dönünce 8 Kasım günü ailesi ile birlikte Kışlık Sarayın kilisesinde Revan'ın alınması münasebetiyle tertip edilen şükran duasına katıldı. Revan kalesinin duvarından alınmış olan dört sancak ile kalenin anahtarı başkent sokaklarında halkın sevinç gösterileri eşliğinde gezdirildi²⁰³. Metropolit İona da Revan'ın düşmesinden 12 gün sonra Paskeviç'e gönderdiği bir mektup ile Revan'ın alınmasından duyduğu sevinci anlatıyor ve Paskeviç'e dualarla şükranlarını bildiriyordu²⁰⁴.

Erivan'ın alınmasında yararlılık gösterenlere nişanlar verildi: Paskeviç'e 2. Dereceden Aziz Georgiy nişanı; Kont Suhtelen'e, Truzson ve Untilye'ye 3. Dereceden Aziz Georgiy nişanı; Albaylar Gurko, Şilov ve Dolgovo Saburov'a 3. Dereceden Aziz Georgiy nişanı; Krasovskiyy 1. Dereceden Aziz Anna pırlanta nişanı ile ödüllendirilirken, kalenin alınmasında önemli rol oynayanlardan biri olan Dekabristlerden Puşin'e ise erbaş rütbesi verildi²⁰⁵.

Rus ordusu Revan'ı ele geçirmesi sırasında Ermeni gönüllü birliği de onlarla birlikte savaşmışlardı. Bu birliğin içerisinde Akop Arutunyan, Ovanes Aslanyan gibi isimler bulunmaktaydılar.

Erivan Ermenileri ise Rus ordusuna minnetkarlıklarını göstermek üzere aralarında topladıkları 13000 Rubleyi (kişi başı 1,5 Ruble) Rus birliğine dağıtmak üzere 6 Aralık günü Krasovskiyy'e verdiler²⁰⁶.

Erivan Kalesi'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle Kuzey Azerbaycan hanlıklarının artık tümü işgal edilmiş oluyordu. Ancak Rusya'nın bu topraklarda tamamen yerleşmesi ve İran'ın bu topraklar üzerindeki hak iddia etmesine son vermek için savaşın İran topraklarına kaydırılması ve bu isteklerinden vazgeçirmeye mecbur bırakılması planlanmıştı. Revan kalesinin ele geçirilmesinden sonra ise Paskeviç için İran ordusu ile savaşmak artık daha kolay görünüyordu. Zira bunun için en büyük engel olan Revan kalesi işgal edilmiş ve kaleyi müdafaa eden Hasan Han da etkisiz hale getirilmişti²⁰⁷.

Rus-İran savaşında Gürcistan'da ve İran topraklarında yaşayan Ermeniler Rus ordusunun başarılı olmasında aktif bir rol oynadılar. Ermeni yüksek din adamları ve özellikle bizzat Başpiskopos Nerses Ruslarla yakın bir ilişki içerisinde bulunmaktaydı. Rus ordusunun İran topraklarına girmesiyle Ermenilerin çoğunluğu Rus imparatoruna minnetkarlıklarını açıkça belirtmişlerdir. Zira Ermeniler kendi arzularıyla gönüllü birlikleri oluşturarak savaşmış ve

²⁰³ Potto, **Persidskaya...**, s.361-363.

²⁰⁴ **AKAK**, T. VII, Belge No: 525.

²⁰⁵ Potto, **Persidskaya...**, s. 363.

²⁰⁶ Agayan, **a.g.e.**, s.217-218.

²⁰⁷ Süleymanov, **a.g.e.**, s.155.

Ruslara gerekli iaşeyi sağlamışlardı. Bundan sonra ise davet ve çağrı üzerine şimdi Rus topraklarına göçmeye başlayacaklardır²⁰⁸.

1.8. Türkmençay Antlaşması

Erivan'ın düştüğü haberi duyulunca İran ordusu paniğe kapılarak Abbas Mirza'nın bütün çabalarına rağmen dağılmaya başlamış²⁰⁹ ve yaklaşmakta olan kış şartları yüzünden Veliht Abbas Mirza anlaşma yapmak istediğini General İvan Fyodoroviç Paskeviç'e iletmişti. İşte bu fırsattan istifade eden Rus ordusu da önemli bir engelle karşılaşmadan 3 Ekim'de Marand'a, 14 Ekim'de de Tebriz'e girdi²¹⁰. Paskeviç isteseydi komuta ettiği orduyla daha da ilerleyebilirdi. Ancak Rusya'nın amacı İran topraklarını ele geçirmek değil İran'ı Kuzey Azerbaycan toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçirmektir. Netice itibari ile Rusya bu amacına ulaştı²¹¹. Zira Rusya ile İran arasındaki barış görüşmeleri 6 Kasım'da Dehkargan'da başlamış ve görüşmelerde Rusya'yı temsilen İ. F. Paskeviç, A. S. Griboyedov, A. M. Obrezkov, A. K. Amburger, N. D. Kiselyov, tercüman olarak A. A. Bakıhanov ve G. M. Vlagadi katılırken; İran tarafından ise Veliht Abbas Mirza başkanlığında, Ferrahani, Beylerbeyi Fethali Han, kâtip Mirza Muhammed Ali ve tercüman Mirza Mesud'un yer aldığı bir heyet hazır bulunmuştur. Görüşmeler 7 Ocak 1828 tarihinde tazminat hususunda anlaşamadığı için kesildi ve Rus ordusu yeniden saldırıya geçerek, 28 Ocak'ta Urmiye ve 8 Şubat'ta da Erdebil'i ele geçirdi. Bunun üzerine antlaşma, 9 Şubat'ı 10 Şubat'a²¹² bağlayan gece saat 12'de Tebriz'in güneyinde bulunan Türkmençay kasabasında Meşedi Muhammed'in evinde imzalandı²¹³. Antlaşmayı Rusya adına Kont İvan Paskeviç ve Aleksandr Obrezkov, İran adına ise Abbas Mirza imzalamıştır²¹⁴.

Daha sonra 29 Temmuz 1828 tarihinde ise hazırlanan protokol Rusya'yı temsilen Paskeviç ve Griboyedov, İran'ı temsilen de Mirza Cafer tarafından onaylanmıştır²¹⁵. Türkmençay Antlaşmasının imzalandığı aynı gün Rusya ile İran arasında *Rus ve İran tebaaları arasındaki ticarete ilişkin* ayrı bir ticaret antlaşması da imzalandı²¹⁶.

²⁰⁸ SAOİAN, “Ermeni Milletinin Rus Devleti ile olan İlişkilerine Dair Tarihi Notlar”, Ç. II ,s. 309–310.

²⁰⁹ Baddaley, **a.g.e.**, s.183.

²¹⁰ Okan Yeşilot, “*Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları*”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**. S. 36, Erzurum, 2008, s. 187–189.

²¹¹ Süleymanov, **a.g.e.**, s.157.; Rus ordusunun Tebriz'i ele geçirmesi hakkında daha detaylı bilgi için bkz.: Potto, **Persidskaya**...,s. 364–381.

²¹² Yeni takvime göre 22 Şubat

²¹³ Yeşilot, *a.g.m.*, s.187–189.

²¹⁴ **PSZRİ**, T. 3, No: 1794, s. 125.

²¹⁵ Yeşilot, *a.g.m.*, s.187–189.

²¹⁶ Bu antlaşma dokuz maddeden oluşan bir ticaret antlaşmasıdır. Bu antlaşmaya göre Resmi Rus pasaportu taşıyan Rus vatandaşları bütün İran topraklarında serbestçe ticaret yapabilecek ve bu ülkeden komşu ülkelere geçebileceklerdi. Buna karşılık İran vatandaşları da mallarını Hazar denizinden getirebilecekleri gibi kara yolu ile de Rusya'ya sokabilecek ve bu malları Rus uyruklarının tabii oldukları haklardan yararlanarak satabileceklerdi. Antlaşmanın birinci maddesinde kabul edilen bu bir nevi serbest ticaret hakkının karşılıklı

16 maddeden oluşan Türkmençay Antlaşması'nın 3. Maddesi ile İran, Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı Rusya'ya bırakmak zorunda kalıyor ve antlaşmanın imzalandığı tarihten itibaren 6 ay içerisinde bu hanlıkların yönetimine ilişkin bütün arşiv ve basılı dokümanların Rus yönetimine verilmesini de kabul ediyordu. Antlaşmanın 4. ve 5. maddelerinde yeni Rus-İran sınırı belirlenirken 6. Madde ile İran Rusya'ya 20 milyon Gümüş Ruble tazminat ödemeyi de kabul ediyordu. Bu ödemenin ne şekilde yapılacağı ise özel bir anlaşma ile belirlenecekti. 7. Maddede Rus imparatoru İran şahına dosluğunu göstermek üzere Abbas Mirza'yı veliaht ve eğer ileride tahta geçer ise onu İran hükümdarı olarak tanıyacağını kabul etmiştir. Antlaşmanın 8. Maddesinde Hazar Denizin'de hem Rus hem de İran ticaret gemileri serbestçe dolaşabilecek ve karşılıklı limanlara yaklaşabilecekleri belirtilmiştir. Ancak Rus savaş gemileri dışında hiçbir ülkenin savaş gemisi burada bulunamayacaktı. 12. maddeye göre, Revan hanlığının eski Serdarı Hüseyin Han ile onun kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan'ın eski hanı Kerim Han dışında Aras'ın her iki yakasında taşınmaz mülkleri bulunanlar üç yıl içerisinde bu mülklerini değiştirme veya satma hakkına sahip olacaklardı. Türkmençay antlaşmasının 15. maddesi ile de İran, Azerbaycan adı ile anılan bölgede yaşayanların savaş sırasındaki ve Rus ordusunun burada bulunduğu süre içerisindeki tutumlarından dolayı kovuşturma ve cezai işlem yapmayacaktı. Ayrıca burada yaşayan halka İran topraklarından Rus topraklarına özgürce göç etmeleri için 1 yıl süre tanınıyordu. Taşınır malların satışı ve sınırdan geçirilmesi sırasında vergi alınmayacaktı. Taşınmaz malların satışı için ise 5 yıllık bir süre tanınıyordu²¹⁷.

Bu şekilde 1826–1828 Rus İran savaşı da 1804-1813 savaşı gibi İran'ın yenilgisiyle sonuçlandı. Türkmençay Antlaşması bir önceki antlaşma olan Gülistan Antlaşmasının (12 Ekim 1813) şartlarını kesinleştirerek Kuzey Azerbaycan hanlıklarının hepsini Rusya'ya bağladı. Bunun sonucunda ise Azerbaycan halkı ikiye bölünmüş oldu.

Antlaşmadan sonra Rusya uluslararası platformda daha da güçlenmiş oldu. Nitekim, İngiltere Rus ordusunun, diplomasisinin ve ticaretinin İran'daki başarılarından çekinmeye ve Rusya İmparatorluğunun yeni Güney sınırlarının İngiltere ile Hindistan arasındaki ana ulaşım hatlarına bu kadar yakın olmasından büyük endişe duymaya başladı. Rusya artık bu ulaşım hatlarını sadece kapatmakla kalmayabilir ve hatta arzu ettiği ve imkânlar elverdiği zaman İran, Afganistan veya Merkezi Asya üzerinden kendi ordusunu Hindistan'a sokabilirdi²¹⁸.

---

olarak kabul edilmesinin yanı sıra antlaşmanın diğer maddelerinde iki ülke arasındaki ticaretin hukuki boyutu detayları ile belirlenerek karşılıklı imza edilmiştir.;Bkz: **PSZRİ**, T. 3, No: 1795, s. 130.

²¹⁷ Antlaşmanın Rusça tam metni için bkz.: **PSZRİ**, T. 3, No: 1794, s. 125–130.

²¹⁸ S. Z. Yusif-zade, “*Ob Anglo-Russkom Soperničestve Na Srednim Vostoke v Pervoy Polovine XIX Veka*”, **Tarih ve Onun Problemleri**, No:2, 2010, s. 46–52.

İKİNCİ BÖLÜM

RUS İDARESİNDE ERMENİ EYALETİNİN KURULMASI

Daha Rus–İran savaşı devam ederken bölgenin ele geçirilmesinden sonra Güney Kafkasya hanlıklarının Rusya’ya bağlanması ve burada kurulacak Rus idare sistemi hususunda Rus yöneticileri arasında çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Revan Hanlığı ile ilgili olarak da Rus yöneticiler arasında Ermenilerin yardımı ile Kazak köylerinin oluşturulması; hanlık idaresinin korunması ve otonom bir Ermenistan Devletinin kurulması gibi birbirinden oldukça farklı görüşler ortaya konmuştur.

Nitekim bir önceki bölümde belirttiğimiz gibi daha 1826–1828 Rus–İran savaşı sırasında Çar I. Nikolay için Güney Kafkasya’da yaşanan gelişmeler neticesinde bölgedeki kontrolü sağlamak üzere ilk hedef olarak, Rusya’nın güney sınırlarının hattını belirlemek, bu sınırların güvenliğini sağlamak ve Kafkas topraklarına ilişkin politikaları oluşturmak zorunlu bir hale gelmişti. I. Nikolay’ın emri üzerine 1826 yılının Eylül ayında Jandarma kolordusu şef özel kalem müdürlüğüne, özel görevler memuru olarak Dış İşleri Bakanlığı çalışanlarından H. Y. Lazarev²¹⁹ atanmış ve Lazarev, İran, Osmanlı ve Güney Kafkasya’daki gelişmeler hakkında bilgilerin toplanması için görevlendirilmişti. H. Y. Lazarev, toplamış olduğu bu bilgileri kendi düşüncelerini de ekleyerek A. H. Benkendorf’a vermiş ve Benkendorf da bu raporu Çar’a bizzat kendisi sunmuştur²²⁰.

Aralık 1827 yılında Çar’a sunulan bu raporda Ermeni bağımsızlık hareketinin önderlerinin Rus İmparatorluğu’nun himayesi altında otonom bir devlet istedikleri belirtiliyor ve bu nedenle I. Nikolay’ın “Ermeni Kralı” unvanını kabul etmesini öneriyorlardı. Raporun devamında Güney Kafkasya’daki kadim Ermeni topraklarının Rusya’nın himayesinde “Ermeni devleti” adı altında birleştirilmesi ve sınırları korumakla görevli bir Ermeni ordusunun kurulması öngörülüyordu. Raporda Otonom Ermeni devleti kadim Ermeni kanunlarının ve Rus imparatorlarının önceden Ermenilere vermiş oldukları imtiyazların Ermenistan’ın bütün topraklarında uygulanması olarak tarif ediliyordu²²¹. Doğu Ermenistan’ın din ve kültür merkezi olan Eçmiyadzin ile birlikte Rusya’ya bağlanması ve

²¹⁹ Lazarevler Rus saray asilzadelerinden Ermeni kökenli ünlü bir sülaledir. Bu sülalenin üyeleri XVII. yy.’ın ikinci yarısından itibaren Ermenilerin bağımsızlığı ve daha sonra da güney Kafkasya’nın Rusya’ya bağlanması için büyük bir gayret göstermişlerdir. Bu ailenin üyelerinden Lazarev İoakim Lazareviç (doğ.1743–öl.1826) 1815 yılında Moskova’da Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsünü kurmuştur. Aileden Ermenilerin bağımsızlığı için çalışmalarda bulunmuş bazı kişiler şunlardır: Lazarev İvan Lazareviç (doğ.1735–öl.1801); Lazarev Mina Lazareviç (doğ.1737–öl.1809); Laşkarev Sergey Lazareviç (doğ.1739–öl.1814) vd.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 618.; **PVAR**, T. I, s. 653.

²²⁰ Tunayan, **a.g.e.** s.5.

²²¹ V.A. Diloyan, *a.g.m.*, s.26.

otonom bir tarihi Ermenistan Devleti'nin yeniden kuruluşu Ermeni kitlelerinin sempatisini doğurabilir ve çeşitli ülkelerden zengin göçmenlerin buraya yerleşmelerini sağlayabilirdi. Ayrıca, devletin sınır bölgesinde bir sınır kalesi oluşturulabilirdi.

1827 yılının Ocak ayında İmparatorluk istihbarat bölümü üyesi Albay İ. D. Enegol tarafından "İran Devleti'nin Askerî-politik İncelemeleri" adıyla bir rapor hazırlandı. Bu raporda güvenliğin güçlendirilmesi ve Gürcistan'da ticaretin geliştirilmesi için İran'ın Hıristiyan nüfusunun göç ettirilmesi öneriliyordu. Albay İ. D. Enegol'un düşüncesine göre Aras nehrinin sol kıyısındaki toprakların Rusya'ya bağlanması, askerî harekâtın neticesinde oluşan ziyanın giderilmesi, birliğin ve Ermeni kilisesinin güçlenmesi için yardım edilmesi gerekiyordu. İ. D. Enegol'un sözlerine göre, bu önlemlerin gerçekleştirilmesi, Kafkas halklarının bir devletin vatandaşları olmaları için gerekli olan medeni ıslahatların yapılmasını sağlayabilirdi²²².

Ancak, Çar nihai bir karar almakta acele etmedi. Nitekim bu öneri, 1827 yılının baharında A. P. Yermolov'un yerine geçen ve Çarın Kafkaslara ilişkin konularda oldukça güvendiği Kafkas Kolordusu komutanı İ. F. Paskeviç'e gözden geçirmesi için verildi. Paskeviç tecrübeli bir komutan olarak bölgede devam eden Rus-İran savaşını dikkate alarak Çar'a bu savaşın Rusya'nın lehine sonuçlanması için daha diplomatik bir öneri sunmuştur. Paskeviç'in önerisine göre, bu bölgede yaşayan yerli halkın yeterince medeni olmaması ve sınırlardaki mevcut durumun burada Rus idari sistemini uygulamayı mümkün kılamayacağı, dolayısıyla Revan ve Nahçıvan hanlıklarının Rusya'ya bağlanmasından sonra bu hanlıkların Rusya'ya yardım eden hanlara ödül olarak verilmesi gerektiği ileri sürülüyordu. Ayrıca, Güney Kafkasya'daki Müslüman eyaletlerindeki hanlık yönetimlerinin Yermolov tarafından ortadan kaldırılmasına olumsuz bakan Paskeviç, bu durumun hanların ve beylerin savaş sırasında İranlıların tarafına geçmelerine neden olduğunu ileri sürüyor ve kaçmış olan Karabağ hanı Mehti Kuli Han'ın²²³ geri getirilmesini ve Revan'da ise buranın yöneticisi olan Serdar Hüseyin Han'ın yerinde bırakılmasını öneriyordu. Paskeviç'in Çar'a sunduğu bu önerilerden açıkça anlaşıldığı gibi, General Paskeviç bölgede Rus hâkimiyetinin sağlanabilmesi için daha diplomatik davranılması gerektiğini düşünmekteydi²²⁴.

Görüldüğü gibi bu görüş farklılıklarını iki kategoriye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, ele geçirilen topraklarda Rusya'ya yakınlık duyan Hıristiyanların siyasi, toplumsal, ekonomik gücünü artırmak suretiyle bölgenin Rusya'ya bağlanmasını sağlamak diğeri ise Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında dengeli politikalar izlemek suretiyle bölgenin

²²² Tunayan, **a.g.e.**, s.5-7.

²²³ İbrahim Halil Hanın oğludur. 1806-1822 yılları arasında Karabağ Hanlığının idareciliğini yaptı. Ruslar kendisine Tümgeneral ünvanını vermişti. 1822 yılında hanlığı bırakarak İran'a kaçtı. Burada Daralagöz'ün yöneticiliğini yaptı. Bu gelişmelerden sonra ise Karabağ Hanlığı lağv edildi. Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 618.

²²⁴ Aleksey Şişov, **Polkovodtsi Kavkazskih Voyn**, Moskva, 2003, s. 229-230; Tunyan, **a.g.e.**, s. 6.

toplumsal yapısına müdahale etmeden yapılacak düzenlemelerle asayişin sağlanması, diğer taraftan Hıristiyanların yanında Müslüman halkın da Rusya'ya sempati duymasını sağlayarak bölgenin sorunsuz bir halde Rusya'ya bağlanmak istenmesidir. Açık bir şekilde görüldüğü gibi her iki bakış açısının da ortak noktası bölgenin Rusya'ya sorunsuz bir şekilde nihai olarak bağlanmasıdır. Bölgenin toplumsal ve etnik yapısının sorunlara açık olması, tarihi geçmişin bir sonucu olarak bölgede oluşan idari, siyasi, toplumsal, ekonomik yapının Rus sisteminden oldukça farklılıklar arz etmesi ise Çarlık Rusya'nın bu bölgede kendi idaresini kurarken önüne çıkan en önemli sorun olarak görülmektedir. Bu nedenle bölgede arzu edilen Rus idaresinin kurulması uzun bir zaman alacaktır.

2.1. Paskeviç Dönemi (1827–1831): Erivan Geçici İdaresi'nin Kurulması

Erivan'ı ele geçiren Rus ordusunun komutanı General Paskeviç burada dört gün kaldıktan sonra şehirde güçlü bir muhafız kuvvet bırakarak ayrıldı²²⁵. Revan'ın Rus birliklerince ele geçirilmesiyle birlikte henüz savaş bitmeden önce 6 (19) Ekim 1827 tarihinde Paskeviç tarafından hazırlanan talimatname ile geçici bir yönetim oluşturuldu. Oluşturulan bu geçici yönetimin başına Tümgeneral A. İ. Krasovskiy getirilirken, Erivan bölgesi birlikleri komutanlığı görevi de kendisine verildi. Başpiskopos Nerses Aştareketsi ve Revan Kalesi komutanı Yarbay A. Borodin de oluşturulan bu geçici idarenin üyesi olarak atandılar. Böylece 3 kişiden oluşan geçici bir idare teşkil edilmiş oldu. Paskeviç'in, Nerses'e yönetimde yer vermesinin nedeni onun bölgeyi çok iyi bilmesinden kaynaklanırken, A. Borodin ise Rus ordusundaki başarılı hizmetleri nedeniyle bu göreve atanmıştı²²⁶. Geçici idarenin yapması gereken işler ise yine 6 (19) Ekim 1827 tarihli 19 maddeden oluşan aynı talimatname ile belirlendi. Bu talimatnamede, oluşturulan idarenin en önemli amacının bölgede asayişin sağlanması, bölgenin düşman saldırılarından korunması olduğu belirtilirken, çoğunluğu Ermenilerden oluşturulacak yerel birlikler yardımıyla iç güvenliğin sağlanması; Aras ötesinde yaşayanlara, buraya gelenlere ve Rus tabiiyetini arzu edenlere Rus egemenliğinin yaygınlaştırılması; önceki yönetimin hazine varlıklarının ve gelirlerinin belirlenmesi ve bu kaynakların Rus idaresine aktarılması; Kulp tuzuna ve pamuğuna ihtiyaç duyan Gürcistan ile ekonomik ilişkilerin canlandırılması; Türk paşalıklarındaki gelişmeler ile ilgili bilgilerin toplanması, Türk ordusunun hareketi ve Türk yönetiminin niyetinin öğrenilmesi istenmiştir²²⁷.

Bu talimatnameden de anlaşıldığı üzere Revan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesi ve Abbasabad'ın düşmesinden hemen sonra Paskeviç tarafından oluşturulan

²²⁵ Sergey Glinko, *Opisaniye Pereseleniya Armyan Adderbicanskih v Predelı Rossii*, Tipografiya Lazarevıh İnstituta Vostoçnih Yazıkov, Moskva, 1831, s. 34.

²²⁶ AKAK, T. VII, Belge No: 436.

²²⁷ AKAK, T. VII, Belge No: 432.

Geçici Bölge İdaresi, kurumsallaşmış bir Rus idaresi niteliğinde değildi. Zira, söz konusu geçici idare sadece İran ile yapılacak antlaşmaya kadar geçecek zaman içerisinde tahttan indirilmiş olan hanın yerini doldurmak, bölgede asayişini sağlamak gibi yukarıda belirtilen görevleri yerine getirmek amacı ile oluşturulmuş bir idare idi²²⁸. Nitekim, Bir taraftan geçici idare kurulurken diğer taraftan da bu bölgede kurulacak olan idarenin projeleri üzerinde çalışmalar başlatılmıştı.

Erivan Geçici idaresinin kurulmasıyla birlikte Petersburg'da Erivan ve Nahçıvan hanlıkları ile Ordubad okrugunda uygulamaya sokulacak olan mülki idarenin projelerini oluşturmak üzere özel bir komisyon kuruldu. Kont Dibiç, Kont Nesselrode, Kont Kankrin²²⁹ ve Velyaminov bu komisyonun üyeleri olarak atandılar²³⁰.

Daha sonra Ermeni Eyaleti'ni oluşturacak olan topraklar İran idaresi altında şu şekilde bir idari taksimata sahip idi:

²²⁸ V. N. İvanenko, **Grajdanskoye Upravleniye Zakavkazem ot Prisoyedineniye Gruzii do Namestniçestva Velikago Knyaza Mihaila Nikolayeviça (İstoriçeskiy Oçerk)**, Tiflis, 1901, s. 16.

²²⁹ Yegor Frantsoviç (doğ.1774–öl.1845); Kont; Maliye Bakanı; Essen ve Marburg üniversitelerinde eğitim aldı. 1794 yılında hukuk doktoru oldu. 1797 tarihinde Rusya'ya geri döndü. 1803 yılında İçişleri bakanlığında görev yapmaya başladı. Burada Tuz ve Orman işletmelerine ilişkin birçok görev üstlendi. 1812 yılının başında general oldu. 1813 yılında Rus orduları komutanlığına atandı.1820 yılında askerî şura üyeliğine atanan Kankrin askerî danışman sıfatı ile birçok komisyona üyelik yaptı. 1821 yılında Devlet Şurası üyeliğine (Ekonomiden sorumlu şubede) atandı. 22 Nisan 1823 tarihinde Maliye Bakanı oldu. ("Kankrin Graf Yegor Frantsoviç" **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. VIII, S. Petersburg, 1897, s. 447–463.)

²³⁰Bkz. **AKAK**, T. VII., Belge No: 435. Kasım ayında bölgenin yönetimine ilişkin alınan önlemleri onaylayan I. Nikolay, Rusya topraklarına yeni katılan bölgelerin teşkil edilmesi için bu özel komisyonu oluşturmuştur. Bu komisyonda görev alan kişiler, yirmili yılların başında Rusya'nın Asya politikasına ilişkin sorunlar ile meşgul olan Asya Komitesi'nde bulunan kişilerdi. Asya Komitesi, Dış İşler Bakanı K. V. Nesselrode, İç İşler Bakanı V. S. Lanskoj, Maliye Bakanı Y. F. Kankrin, Merkez Kurmayı İ. İ. Dibiç ve Tümgeneral İ. A. Velyaminov tarafından yönetiliyordu. (Tunyan, **a.g.e.**,s.10.)

Tablo 2.1 Ermeni Eyaleti Topraklarının İran İdaresindeki İdari Yapısı²³¹

Revan Hanlığı (Mahallar)	Nahçıvan Hanlığı (Mahallar)	Ordubad (Azaciran) (Mahallar)
Revan Vilâyeti (Merkez)	Nahçıvan	Ordubad
Kirh-bulag	Alıncaçay	Akuli
Zangi-basar	Mavazihatun	Dastin
Garni-basar	Hok	Belev
Vedi-basar	Daralagöz	Çinanap
Şarur		
Surmalin		
Darakand-Parçenin		
Slotlin		
Talin		
Seyidli-ahsahli		
Sardarabad		
Karpi-Basar		
Abaran		
Daraçiçeg		
Gökçay		

Yukarıdaki tabloda da anlaşıldığı gibi Azerbaycan hanlıkları idarî olarak *mahallara* bölünmüştü. Mahallar *mirbölükler* tarafından yönetilirdi. Revan Hanlığı 15, Nahçıvan ve Ordubad ise 5 mahala bölünmüştü. Toprağın taksimatı ise sulama sistemine göre

²³¹ İ. Şopen, **İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy-Oblasti v Epohu yeya Prisoyedineniya K Rossiskoy-İmperii**, Tipografiya İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sanktpeterburg, 1852, s. 442–447. Ayrıca Osmanlı idaresi altında 1590 yılında hazırlanmış olan mufassal deftere göre Revan Eyaleti 10 nahiyesi (Revan, Karbi, Vedi, Aralık, Talin, Ermus, Abnik, Abaran, Şeraphana) olan Revan livasından, 16 nahiyesi (Ağcakala, Mevazeyi–Hatun, Mülki–Arslanlı, Karabağ, Dereşam, Dereşahbuz, Bazarçayı, Şerur, Zar, Zebil, Elince, Sisyan, Azadciran, Ordubad, Şorlut, Derenürgat) ve bir kazası olan Nahçıvan livasından ibaret idi. Bu deftere göre Revan Eyaletinde 51831 kişi (%67,5) Türk–Müslüman nüfusu mevcuttur. Revan Osmanlı idaresine geçince 1590 yılında olduğu gibi 1728 yılında da mufassal defter hazırlandı. 1728 Revan mufassal defterine göre ise Osmanlı Devleti, Nahçıvan için ayrı bir mufassal defter hazırlamış, Zar, Zebil, ve Şerur nahiyelerini Nahçıvan sancağından çıkartarak Revan Eyaletine dâhil etmiştir. Buna ilave olarak, Maku, İğdir, Sürmeli nahiyelerinin Revan eyaletine birleştirilmesi ile birlikte, bu eyaletin topraklarında Göyçe, Mezree, Hınzırak Kırkbulak, Dereçiçek ve ahalisi tamamen Türk olan Sederek adlı nahiyeler ve Şüregel livası oluşturulmuş, XVI. Yüzyılın sonunda ortaya çıkmış olan Talin, Ermavi, Abnik, Şeraphana nahiyeleri, Nahçıvan’da ise Bazarçayı ve Ağcakala nahiyeleri kaldırılmıştır. Bu nahiyelerin köyleri ise yeni kurulmuş olan nahiyelere dâhil edilmiştir. Mufassal deftere göre eyalet nüfusunun 43784 kişisi (%61,2) Türk–Müslümandı. Revan şehrinde ise 3369 kişi yani nüfusun %63,5’u Müslüman–Türklerden oluşmaktaydı.; Bkz.: Aliyev; Hesenov, **a.g.e.**, s.11–12. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz.: Raif İvecan, **a.g.e.**

belirlenmişti. Hanlığın idaresi ise askerî, finans ve icra gibi özel birimler aracılığı ile yapılmaktaydı. Bu idari birimlerin yanı sıra direkt olarak serdara ve divana bağlanmış saray idaresi mevcuttu. Nahçıvan Hanlığı'nda da mevcut olan sistem aynıydı, ancak Kerim Han, merkezi idareye daha çok bağımlıydı²³².

Özel Komisyon tarafından Aralık 1827 tarihinde hazırlanan “Erivan Vilâyeti ve diğer vilâyetlerin idaresi için temel oluşturması gereken kurallar hakkında” bir proje kabul edilerek, Kont Dibiç tarafından 15 (28) Aralık 1827 tarihli yazıyla General Paskeviç'e bildirilmiştir. Paskeviç'e sunulan bu projede alınan kararlar “özel bir idare” oluşturulmasını öngörmekteydi. Projede şuan mevcut olan geçici idare yerine ilk fırsatta, General Paskeviç'in idaresi altında Erivan'da veya uygun bir başka yerde askerî bir idareci ve ona bağlı iki Rus memur danışmandan oluşan özel bir idarenin kurulması isteniyordu. Bu danışmanlardan biri polis diğeri ise maliye bölümlerinden olacaktı. Aynı zamanda istişarî oy hakkı ile bir Ermeni ve bir Müslüman olmak üzere iki assesor de başkana bağlanacaktı. İdareye kançelerya ve tercüman tahsis edilecekti. Erivan'da veya uygun başka bir yerde ve Nahçıvan'da veya Abbasabad'da Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerine benzer bir şekilde il idaresi kurulması ve hepsinde hazinenin oluşturulması öngörülmüştü. Bu vilâyetin idaresinde bulunan Hıristiyanların, hiçbir durumda Müslümanlara bağlı olmaması için gerekli genel kaidelerin kabul edilmesi önerilmekteydi: Şehirlerde mevcut olan Ermeni topluluklarının iç idarelerinin Ermeni ileri gelenlerine verilmesi; Hazineye ait köylerde yaşayan yerleşik Ermenilerin eğer şuan Müslüman naibler tarafından yönetiliyorlarsa, bunun yerine bunların idaresinin Ermeni beğlerine veya Ermenilerden saygın kişilere verilmesi. Eğer bu köylerde Müslüman köylüler de yaşıyorlarsa, onların da sadece Müslümanların yaşadığı köylerde olduğu gibi kendi naiblerinin idaresinde bırakılması isteniyordu. Okrugların hazineye ait köylerine de aynı düzen getirilecekti. Hanlara, beylere ve memurlara ait köylerde yaşayan Ermeniler de kendi iç idareleri için yöneticilerini Ermenilerden seçecektiler. Göçebeler ise kendi idarecileri ile yönetilecek ancak yöneticisi olmayanlar bunların Rusya'nın egemenliğini kabul eden akrabaları arasından atanacaktı; mahkemelerin kurulmasına kadar bölgede yaşayan farklı inançtan olan kişiler arasındaki tartışmalı işleri çözümleyen il idaresi oluşturulması da öngörülmekteydi. Müslümanlar için ise şerri mahkemeler devam edecekti; Antlaşmanın imzalanmasını müteakip Erivan Vilâyeti'ni terk etmiş kişilerin dönmesi için Hıristiyanlara 5 yıl Müslümanlara 2 yıl süre tanınmıştı. Bu süre içerisinde geri dönenlere mal varlıkları ve Rus tabiiyetlerinin geri verilmesi kararlaştırılmıştır. Müslüman Hanların, beylerin ve memurların da özel mülkiyetleri eğer bu kişiler Rusya'ya tabiiyet ve bağlılık yemini ederlerse aynı şekilde

²³² İ. Şopen, **a.g.e.**, s.442, 449–452. Revan Hanlığı'nın Rusya'ya bağlanmadan evvelki devlet teşkilatı hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Hasan Oktay, **Revan Hanlığı**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1997. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

geçmiş döneme ait voznagrajdeniye olmadan geri verilecekti. Bu dönem içerisinde geri dönmeyenlerin mülkiyetleri hazineye aktarılacaktır. Geri dönenlerden arzu edenlerin şehirlere yerleşebilecekleri belirtilmiştir; Göçebe kabilelerin Rus sınırlarını geçmemek şartı ile önceden göçtükleri bölgede özgürce mesken edinebilecektirler. Ermenilerin dini işleri Patrik Yefrem'in idaresi altında Piskopos Nerses'e bırakılmıştır. Ancak kiliselere ve manastırlara hazine veya geri dönmeyenlerin özel mülkiyetlerinin geçirilmemesi hususunda dikkat edilmesi gerektiği uyarısında bulunulmuştur²³³.

Görüldüğü gibi Komisyonun hazırlamış olduğu bu proje ile Rus idaresi altına giren topraklar da önemli değişiklikler yapıyordu. Bir taraftan mülki idare değiştirilirken diğer taraftan yüzyıllar boyunca oluşmuş olan toplumsal yapının unsurlarında değişikliklere gidilerek özellikle Ermeniler önemli haklara sahip oluyorlardı.

Bu durumun yani Ermenilerin önemli haklara sahip olmasının büyük sorunlar açabileceğini fark eden Komisyon üyelerinden Gürcistan'da uzun zaman görev yapmış olan Tümgeneral Velyaminov bir anlamda bölgedeki Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen projenin 4. maddesi ile ilgili şu uyarılarda bulunuyordu: “Ermenilere yöneticilerine karşı hukuki sorumluluklarını takip etmek maksadı ile kendi iç idareleri için yaşlı ileri gelenlerini seçmeleri hakkının verilmesi, gerektiğinde bunların Ermenileri savunma hakkının olması ve bu kimselerin yönetiminde iç idare ve mahkemelerinin (Rasprava²³⁴) olması, elbette ki Ermeniler için çok iyi bir düzenleme olmuştur. Fakat, bu düzenleme diğer taraftan bu haliyle hanların, beylerin ve Müslüman memurların egemenlik haklarını sarsmaktadır. Hiç şüphe yoktur ki, bu düzenleme yeni ele geçirilen topraklarda ve önceden ele geçirilmiş olan topraklarda da Müslüman idarecileri oldukça endişelendirmektedir. Daha şimdiden söylemek mümkündür ki Ermeniler kurnaz, sinsi ve hem de Müslümanlara karşı nefret duyan bir halk olarak seçilen yaşlı ileri gelenleri aracılığı ile sadece kendi Müslüman idarecilerine karşı yasal sorumluluklarını yerine getirmekten kaçmayıp, aynı zamanda onların egemenliğinden tamamen çıkmak için uğraşacaklardır ki bu da sürekli olarak davaların ortaya çıkmasına neden olacaktır²³⁵.” Velyaminov Rus idaresinin önünde duran bu sorunun altını çizdikten sonra, yapılan düzenleme de yani Ermenilerin iç idaresinin ve bunların Müslüman idarecileri ile olacak ilişkilerde ki hukuki statülerinin detaylı ve yeterince açıklanmadığını dile getirir. Sonuç olarak Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgede yaşayan nüfusun

²³³ AKAK, T. VII., Belge No: 435.

²³⁴ Rusya'da 1775–1796 yılları arasında devlet köylüleri ve kostakların küçük ceza davalarına bakan mahkeme. Uyezdlerde alt raspravalar ve guberniyalar da ise yüksek raspravalar mevcut idi. Alt raspravalar küçük ceza davalarına bakılır yüksek raspravalar da ise görülen davalar temyiz edilirdi. 1838–1858 yılları arasında devlet varlıkları yönetimi içerisinde devlet köylülerinin küçük ceza davalarına bakmak için selskiye ve volostniye raspravaları vardı; Bkz.: A. R. Andreev, **Rosssiyskaya Gosudarstvennost v terminah IX– naçalo XX veka**, Moskva, 1999, s.346–347.

²³⁵ AKAK, T. VII., Belge No: 435.

3/2'sinin Müslümanlardan oluştuğunu dolayısıyla bu düzenlemelerle bölgede yaşayan Müslümanların Rusya'ya bağlılığı açısından büyük sorun yaratacağının altını çizmiştir. Ayrıca Rus idaresinden memnun olmayan Müslümanların özellikle Osmanlı ve İran devletlerinin müdahaleleri ile isyan çıkarabileceklerini ifade ettikten sonra “yasal veya miras yoluyla yönetici olan hanların, beylerin ve diğer Müslüman memurların bulunduğu yerlerde şimdi olduğu gibi bırakılması... eğer bu uygun değilse Müslümanlara bağlı Ermenilerin hazine köylüleri sınıfına geçirilmesi...” önerisini Komisyona sunmuştur.

Bu kanunlar, tek elden bir idareyi ve Rus idare yönetiminin unsurlarını kullanmayı öngörüyordu. Bununla birlikte Revan ve Nahçıvan hanlıklarından oluşacak bir Erivan Eyaleti kurulması planlanmıştı. Daha sonra bu Eyalete Pambak ve Şoragel'in de bağlanması öngörülmüştü. Bu proje mütalâa edilmek üzere Paskeviç'e gönderildi. Paskeviç ise, bu projeye Rusya'ya yeni bağlanan bölgelerle ilgili durum hakkında bilgi alındıktan sonra cevap vereceği hususunda söz verdi²³⁶.

Bölgenin Rusya'ya bağlanması için alınan hazırlık önlemlerine büyük bir dikkat gösteriliyordu. İstatistiklerin hazırlanması ve ahalinin durumu ile tanışmak için bölgeye memurlar gönderildi. Y. Y. Laçinov²³⁷ tarafından tarih, coğrafya ve istatistik bölümlerini içeren “Erivan Bölgesinin istatistikî bilgilerini oluşturmak için detaylı Program” isimli eser oluşturuldu. Özellikle Y. Y. Laçinov tarafından hazırlanan bu program, İ. İ. Şopen'in Ermenistan bölgesi hakkındaki çalışmasının temelini oluşturmuştur. 25 Ocak 1828 tarihinde yönetime gönderilmiş olan Erivan ve Nahçıvan bölgelerinin yönetimi hakkındaki öneriler'e ilişkin bir belge önem arz etmektedir. Bu belgenin giriş bölümünde bu eyaletleri ayırmadan bir yönetimin oluşturulması gerekliliği belirtilmiştir. A. İ. Krasovskiy'in projesi ise bölgesel bir meclis, bölge baş mahkemesi, hazine dairesi, kilise yönetimi, polis teşkilatı ve mahal yönetimi kurulmasını öngörüyordu.

Bölge meclisinde başkanlığı bölgeyi yöneten bir generalin veya bölge başkanının üstlenmesi öngörülmüyordu. Ayrıca bu kişinin çalışmalarında iki askerî (subay) danışman, savcı, sekreter ve din sınıfından ve yerli halktan milletvekilleri bulunacaklardı. Bölge Baş Mahkemesi; ceza mahkemesi ve sivil mahkeme olmak üzere ikiye ayrılmıştı²³⁸.

²³⁶ AKAK, T. VII., Belge No: 435.

²³⁷ Yevdokim Yemelyanoviç; (doğ.1799–öl.1875); Dekabrist; 1816 yılında Orduya girdi. 1817 yılında Yermolov'un İran'a elçiliği sırasında Rus misyonunda bulundu. Bu sırada yermolov'un isteği üzerine Güney Kafkasya'nın bazı bölgelerinin topografik çekimlerini yaptı. Gümrü, Eçmiyadzın, Erivan ve Nahçıvan'da bulundu. 1818 yılında Moskova'ya döndü. 1821 tarihinde 2. Orduda Tulçino'da görev aldı. Dekabris isyanının bastırılmasından bir süre sonra tutuklanarak Kaskasya Kolordusuna atanarak sürgün edildi. 13 Ocak 1827 tarihinde Tiflis'e geldi. 1827 yılının Haziran ayı itibari ile Rus-İran savaşında aktif bir şekilde almaya başladı. Daha sonra 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşına katılan Laçinov 1832 yılında rahatsızlığı nedeniyle ordudan ayrıldı. 1875 yılında Moskova'da vefat etti.; Bkz.: M. Nersisyan, **İz İstorii Russko-Armyanskikh Otnoşeniy**, Kniga Pervaya, İzd.: AN Armyanskoy SSR, Yerevan, 1956, s. 186-189.

²³⁸Tunayan, **a.g.e.** s.13-14

Ermeni Bölgesinin, iki vilâyetin birleşiminden oluşturulması tasarlandı. Bununla birlikte aynı isimdeki vilâyet, Pambak, Şoragel ve Makin mahallarının da dâhil olduğu dokuz mahaldan oluşmaktaydı. Nahçıvan vilâyeti ise kendi eski mülki taksimatını olduğu gibi korudu. Mahal idaresi ise askerî subaylardan atanacak olan polis komiseri tarafından gerçekleştirilecekti. Bu polis komiserine ise yardımcı olmak üzere Ermeni ve Azeri olmak üzere iki “köhv”²³⁹ atanacaktı. İşlenen küçük suçların çözümlenmesi ise halk tarafından seçilen üç güvenilir kişi tarafından gerçekleştirilecekti.

Proje daha ziyade genel eyalet kurumu hakkında idi. Ancak, yerel bölgelerin dikkate alınması ile idarenin çeşitli kademelerinde yerel halktan temsilcilerin bulunması da göz önünde bulunduruldu. Projede ki en önemli husus ise, Asya tipi yönetim tarzından vazgeçmek ve Rus idare tarzı temelinde yeniden bir idare kurmaktı. Rus idare tarzının hayata geçirilmesi için Piskopos N. Aştaraketsi'nin askerî valinin Tavariş'i olarak alınması öneriliyordu²⁴⁰.

Paskeviç bu dönem içerisinde savaş hali ve özellikle de barış antlaşması gibi çok önemli işlerle meşgul olduğu için Eyaletin iç idaresi ile hiç uğraşamamıştı²⁴¹. Nitekim, Krasovskiy'in başında bulunduğu Erivan Geçici İdaresi yaklaşık olarak beş ay sürmüş ve Geçici İdare bu süre zarfında Paskeviç'in vermiş olduğu talimatnamede belirtilen hususlarda ciddi bir icraat gerçekleştirilmemişti. Zira, Krasovskiy Erivan'dan ayrılırken 21 Şubat tarihinde vermiş olduğu raporlarda bulunan bilgiler oldukça yetersiz olması nedeniyle yeni çalışmaların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Zira, talimatnameye göre yapmaları gereken işlerden hazine envanterinin oluşturulurken serdar döneminde ki bazı gelirlerin üstün körü tespit edilmesi dışında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Erivan Geçici İdaresi sırasında bölgeden hiçbir gelir de sağlanamamıştır. Yönetimin yaptığı bazı işler de Piskopos Nerses'in katıldığı konularda faaliyet gösterilmiştir. Ayrıca, 15 binden fazla Ermeni ailesinin Araks nehrinin iki yakasına yani Beyazıt ve Kars sınırından başlayarak Uşakan ve Sardarak'a, aynı zamanda Abaran Artık boğazına kadar olan bölgelerle Daraççek mahalına kısacası bütün Erivan Vilâyeti topraklarına yerleştirilebileceği gibi bir anlamda üst makamları alaya alındığı izlenimi verecek öneriler de yapılmıştır. Erivan Geçici İdaresi'nin özellikle Krasovskiy ve Piskopos Nerses'in buradaki başarısız yönetimi Paskeviç ile bu kişiler arasında önemli sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur²⁴². General Paskeviç, Krasovskiy ve Nerses'in yönetimdeki bu başarısızlıklarının yanında özellikle Piskopos Nerses'in Krasovskiy ile birlikte bölgedeki halklar içerisinde özellikle Ermenileri gözetken bir yönetim sergilediklerini de tespit

²³⁹ yaşlı ileri gelenlerine verilen isim.

²⁴⁰ Tunayan, a.g.e.. s.14

²⁴¹ AKAK, T. VII., Belge No: 214.

²⁴² AKAK, T. VII., Belge No: 436.

etmiştir²⁴³. General Paskeviç Kont Dibiç'e gönderdiği 3 Mart 1828 tarihli yazı da Piskopos Nerses hakkında şunları ifade etmektedir:

“Piskopos hakkında söz etmişken onunla ilgili olan düşüncelerimi gizlemek istemiyorum: İran ile 1826 yılında savaş başladığında Nerses, bütün gücüyle çaba göstermeye gayret etti. Nitekim Ermeni halkına öğütler verirken bir taraftan da düşman hakkında bilgiler topladı vs.

Bilmiyorum bütün bunlar ne kadar yararlı oldu. Ancak şunu söyleyebilirim ki, onun sağladığı bilgiler her zaman doğru değildi. Örneğin; General Benkendorf'un birliklerinin sınır ötesine geçmelerinden önce, Nerses, birliğin orada topraktan iase sağlayabileceğini ve Eçmiyadzin manastırı'nın onlara yardım edeceğini söylemişti. Ancak bunun tam tersi oldu ve birlikler orada iki gün bitkilerin kökleri ile beslenmek zorunda kaldılar. Gürcistan'dan hububat getirilmeseydi birlik büyük bir açlık yaşayacaktı. Daha sonra Nerses, Erivan civarlarının birlikler için sağlıklı olduğunu söylemişti. Ancak bunun da tam tersi çıktı ve askerlerin yarısı bu bölgede hastalandı. Ayrıca, Nerses, Krasovskiy'e bir an evvel Eçmiyadzin'in kurtarılması için acele etmesini söylemiş ve Krasovskiy de bu anlamsız girişimi yapmaya zorlamıştır.

Daha sonra Eçmiyadzin'de bulunduğum sıra da Nerses'in taleplerinin daha ziyade Manastır ile ilgili olduğunu fark ettim. Onun söylediğine göre Erivan Vilâyetindeki birçok toprak ve köy manastıra ait idi...

Benim buradaki komutanlığım sırasında Nerses arzu ettiklerini başaramadı. Bu nedenle general Krasovskiy ile sıkı bir ilişkiye girdi. Sonuçta benim topraklar ve gelirler hususunda bilgi toplamaları hususundaki emirlerimi uygulamadılar.²⁴⁴”

General Paskeviç'in bu sözlerinden açık bir şekilde Piskopos Nerses'in Eyalet sınırlarında ki toprakları Manastır'a ait topraklarmış gibi göstermek için Paskeviç'in emirlerine dahi uymadıkları ve topraklar ile gelirlerin envanterlerinin bilinçli olarak çıkarılmadığı anlaşılmaktadır.

General Çavçavadze'nin²⁴⁵ Paskeviç'e hazırlayıp sunduğu rapordan da açık bir şekilde Krasovskiy'in döneminde bu bölgede hiçbir faaliyetin yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu rapora göre bölgenin uygun bir şekilde mahallara bölünmesi gerekirken yapılmadığı; sadece Şarur'un mahallarından birine komiser olarak bir Rus subayının atandığı fakat ona da verilen talimatname eksik ve anlaşılır olmaktan uzak olduğu belirtilmiştir. Erivan Geçici İdaresinin yaptığı büyük yanlışlardan biri de bu Rus memurunun yanına yardımcı olarak bir Ermeninin

²⁴³ Şehirde yaşayan Ermenilerde burada bulunan Rus yetkililerle iyi geçindikleri anlaşılmaktadır. Zira 5 Aralık 1827 tarihli bir yazıda General Krasovskiy'in Erivan Ermenilerinin Rus askerler için bağışladıkları 1600 Gümüş Rubleyi kabul ettiği belirtilmektedir.; Bkz.: **REPPVAR**, Belge No: 19.

²⁴⁴ **AKAK**, T. VII., Belge No: 436.

²⁴⁵ Aleksandr Garsevanoviç; (doğ.1786–öl.1846); Knez; Tümgeneral; Ünlü bir Gürcü şairdir; 1812 Rus–Fransız savaşına katıldı. 1828 yılında Ermeni Eyaleti idareciliğine atandı.; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 624.

verilmiş olmasıydı. Bu Ermeninin dil bilmesi nedeniyle bu mahalda yönetimde Rus memuruna göre daha fazla söz sahibi olmuştu. Sadece Müslümanlardan oluşan bu mahalda böyle bir yönetimin nasıl idare ettiğini tahmin etmek güç olmasa gerek.

Tarafımdan Erivan Geçici Yönetimine verilmiş olan 6 Ekim tarihli talimatnameyi uygulamayı bir tarafa bırakın bununla ilgili en ufak bir önlem dahi alınmamıştır. Bugüne kadar bu talimatname hayata geçirilmemiştir.

Yönetimin yapması gereken toplantılar için belirli günler tespit edilmemiştir. 8 Ekim 1827 tarihinden 21 Şubat 1828 yılına kadar yani 4 aylık bir süre içerisinde sadece 11 toplantı 1828 yılında ise sadece 21 Şubat'ta yani General Krasovskiy'in Bölge idaresi başkanlığını General Çavçavadze'ye teslim ettiği gün toplanmıştır. Bu durum bu yönetimin neden faaliyet göstermediğini de açıkça ortaya koymaktadır. Bu toplantılarda da genellikle Nerses'in verdiği tezkerelerle başlanıyor ve daima Nerses'in düşüncelerini kabul eden Krasovskiy'in kabulüyle sonuçlanıyordu²⁴⁶. Sadece Ermeniler veya Nerses'e isteklerini bildiren kişilerin işleri görülüyordu. Müslüman ahali ise kendisine bu şekilde saygısızca davranılması ve ihmal edilmesi neticesinde şikâyete başlamışlardır. Bütün bunların yanında aynı zamanda ahalden ihtiyaç duyan kişilere verilen iaşe dağıtımında da adaletli davranılmamış ve Ermenilere ayrıcalık gösterilmiştir. Şöyleki; 70 ton civarında buğday dağıtılmış ancak Müslümanların büyük bir kısmı bu yardımdan yararlanamamıştır²⁴⁷.

Paskeviç, gelişmeleri yerinde görmek için Erivan üzerinden yaptığı yolculuk sırasında Nerses'in, Krasovskiy'nin güvenini kazandığını ve tamamen kendi arzu ettiği şekilde davrandığını bizzat şahit oldu. Bu dönemde sadece Ermeniler Rus idaresinin yardımını alıyor bölgenin 3/2 sini oluşturan Azerilerin ise istekleri geri çevrilip kendilerini aşağılanmış hissederek şikâyetlerde bulunuyor ve Paskeviç'e Nerses'ten kurtulmak için İran'a göç etmek istediklerini bildiriyorlardı. Zira Oblastın bütün işleri Piskoposun arzusuna göre ve adaletsiz bir şekilde yürüyordu²⁴⁸.

Nerses, daha Erivan'nın ele geçirilir geçirilmez isteklerine başlamıştı. Nerses, Paskeviç'in daha ilk günden hazinenin çıkarlarını korumak için gösterdiği hassasiyeti ve aldığı önlemleri görür görmez yani kiliseye ait olmayan mal ve varlıkların verilmeyeceğini anlayınca entrikalara başvurarak bu amacına ulaşmaya çalışmıştı. Eçmiyadzın manastırının gelirlerini ve mal varlığını artırmak için çeşitli entrikalara başvuruyor ve bunu yaparken Rus idaresinin

²⁴⁶ Paskeviç bu duruma şu örneği verir: Erivan Azerilerinden biri İzmir'den satıl almış oluğu bir çocuğu daha sonra evlatlık edinmiştir. Nerses ise hiçbir kanıt göstermeden bu çocuğun Ermeni olduğunu iddia etti. Azerinin bu çocuğa ait satın alma belgelerini gösterdiği ve aynı zamanda çocuğun Hıristiyanlığı kabul etmediği ve bu nedenle karakoldan kaçtığı halde Nerses'in isteği üzerine onu Azerinin elinden almak için yargıladılar.;Bkz.:

²⁴⁷ AKAK, T. VII, Belge No:438.

²⁴⁸ AKAK, T. VII, Belge No:438.

²⁴⁸ AKAK, T. VII, Belge No:214.

zararına olacak işler de yaptığı için Rus yöneticilerin tepkisini de çekiyordu²⁴⁹. Piskopos Nerses bununla kalmamış, kendisini Ermeni Milletinin başı olarak tanıtarak Rusya dışındaki Ermenilere beyannameler sunmaya başlamış ve hatta Paskeviç'in önce sözlü ve daha sonra yazılı olarak yasaklamasına rağmen komşu Osmanlı vilâyetlerin yöneticileri ile ilişkiler kuruyordu. Bu durum kendisine sorulduğunda böyle bir şeyin olmadığını söylemiş ancak Kars'ın Rusların eline geçmesiyle Paskeviç Piskoposun, Kars'ın önemli memurlarından biri olan Şerif Aga Magizberd'e Osmanlı-Rus savaşının başlamasından sonra yazmış olduğu mektubu ele geçirmiş ve Nerses'in yalanı da bu şekilde ortaya çıkmıştı. Elbette ki bu durum Paskeviç tarafından Nerses'in kendini Ermenilerin başı olarak görerek din işleri dışında idari işlere kendi arzu ettiği şekilde Rus yetkililerden izin almadan girişimlerde bulunması Rusya'ya zarar veren girişimler olarak değerlendirilmiştir²⁵⁰.

Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı ve özellikle Krasovskiy ve Nerses'in Ermenileri gözetken faaliyetleri nedeniyle General Paskeviç, 1828 yılının Şubat ayında bu kişileri görevlerinden aldı²⁵¹. General Paskeviç Nerses'i görevden almasının nedenini şu şekilde açıklar: “Piskopos Nerses'in tamamen Erivan Bölge İdaresine katılması, çok açık bir şekilde onun, bütün toplumun çıkarlarını koruyacağına, sadece Ermenileri Müslümanlara karşı kayırması, Ermeni ruhanilerinin ve Eçmiyadzin Manastırının çıkarlarını gözetmesi ile sonuçlanmıştır. Diğer taraftan Krasovskiy tarafından Nerses'e bütün işlere karışması hususunda tamamen izin verilmesi Erivan Eyaleti'nin teşkilindeki ve Müslümanlar arasında var olan memnuniyetsizliğin en önemli sebeplerinden biridir. Bu nedenle onu Erivan Bölge idaresi toplantılarına katılmasını men ve onun oblastin yönetimindeki dünyevi işlere hiçbir zaman karışmasına izin verilmemesini emrettim²⁵².”

Yukarıda ifade edilen nedenlerden dolayı görevden alınan A. İ. Krasovskiy'in yerine Paskeviç'in tavsiyesi üzerine Bölge Başkanlığı görevine Knez A. G. Çavçavadze atandı. Erivan bölge idaresi yönetimi başkanlığı, Knez Çavçavadze, iki subay (Erivan komutanı N. İ. Kaşkarev ve Binbaşı V. M. Medoks) ve Hıristiyan ve Müslümanlardan olmak üzere halkın katılımıyla seçilen iki temsilciden (Melik Saak Melik Agamelyan (Apriyamov) ve Sartip Mamadhan) oluşturuldu. Yeni kurulan yönetimde Piskopos Nerses'e yer verilmedi.

19 Mart 1828 tarihinde de Erivan Bölge idaresi kuruldu (Yerevanskoye oblastnoye pravleniye)²⁵³ ve Bölge idaresine, kendi faaliyetlerini Erivan idaresi yönetimine verilmiş olan kurallar esasında gerçekleştirilmesi emredildi. Oluşturulan bu organa Erivan, Nahçıvan ve

²⁴⁹ AKAK, T.VII, Belge No:211.

²⁵⁰ AKAK, T.VII, Belge No:214.

²⁵¹ İvanenko, a.g.e., s.243.

²⁵² AKAK, T.VII, Belge No:438.

²⁵³ Tunyan, a.g.e., s. 17.

Ordubad vilâyetleri ile Megri ve Kapan okrugları bağlandı²⁵⁴. Ancak Megri ve Kapan okrugları bir yıl sonra Karabağ vilâyetine bağlanacaktır.

Erivan ve Nahçıvan'da, polis, mahkeme ve küçük sivil suçların görüleceği mahkemeden oluşan bir şehir idaresi kuruldu. Genel olarak yerli halk tarafından tayin edilmiş olan mahal beyleri ise, eski nizama göre düzenlenmiş olan köy idaresine istinat etmek zorundaydılar. Erivan ve Nahçıvan'da yani vilâyet merkezlerinde il mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemeler de davalara halkın örfî kurallarına göre bakılacaktı²⁵⁵.

Bu arada Rus idaresi Güney Kafkasya'da elde ettiği yeni bölgelerin sınırlarını yeniden güçlendirmek üzere önlemler aldı. Bu çerçevede kaleler güçlendirmeye başlandı. Bu proje ile 3000 kişilik bir garnizona sahip olan Erivan'a güçlendirme çalışmaları için yıllık 2000 Gümüş Ruble tahsis edilmiştir²⁵⁶.

Türkmençay Antlaşmasından sonra ise Erivan Geçici İdaresi kaldırılarak yerine Ermeni Eyaleti İdaresi kurulacaktır. Zira bu antlaşma ile Erivan ve Nahçıvan hanlıkları resmen Rusya'ya ilhak etmiş olacaktır²⁵⁷.

Nitekim, Çar I. Nikolay, Rus-İran savaşının bitmesi ve İran ile yapılan antlaşma hususunda 21 Mart 1828²⁵⁸ tarihinde bir manifesto yayımladı. Çar bu manifestoda sekiz aydan kısa bir süre içerisinde İran'a yapılan askerî hareketler neticesinde başarıya ulaşıldığını ve büyük bir memnuniyet ile bir anlaşma yapıldığını ifade ediyor ve Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının Rus topraklarına katıldığını ilan ediyordu. Çar, ayrıca bu manifestosunda İran ile yapılan antlaşmada buradaki sınırların güvenli ve kalıcı olmasının bir kazanç olarak değerlendirirken anlaşmanın ticari açıdan getireceği kazançların da önemine değiniyordu²⁵⁹.

Çar'ın manifestosunu ilan ettiği aynı gün Nikolay'ın vermiş olduğu emir ile 21 Mart 1828²⁶⁰ tarihinde “ Rusya'ya bağlanan Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının *Ermeni Eyaleti* adı ile adlandırılması hakkındaki” senatoda alınan bir kararla Ermeni Eyaleti bu iki hanlığın birleştirilmesi neticesinde resmen Rus idaresi altında kurulmuş oldu²⁶¹.

İmparatorluğun dış politikasını tek başına belirleyen I. Nikolay'ın, 1828 yılının Mart ayında Ermeni Eyaleti'nin kurulması hususunda almış olduğu bu kararın altında askerî ve siyasî düşünceler yatmaktaydı. Zira bu dönemde Türk-Rus savaşı çıkmış olduğu için Ermeni adı ile Rus idaresi altında bir Eyalet oluşturulması bu savaşta Hıristiyan halkı Rusya'nın

²⁵⁴ AKAK, T.VII., Belge No: 438.

²⁵⁵ AKAK, T.VII., Belge No: 438.

²⁵⁶ REPPVAR, Belge No: 21. Erivan Kalesi'nin ve bölgede bulunan diğer kalelerin güçlendirilmesi ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: REPPVAR, Belge No: 22,23,24,25,26,27.

²⁵⁷ İ. M. Gazaryan, *K İstoriî Obrazovaniya Armyanskoy Oblasti (1828 g.)*, Avtoferat, Yerevan, 1953, s. 15.

²⁵⁸ Senato Çar'ın bu manifestosunu 23 Mart tarihinde yayınlamıştır.

²⁵⁹ PSZRİ, T. III, No: 1887, s. 271.

²⁶⁰ Bu kanun Senato tarafından 27 Mart tarihinde yayımlanmıştır.

²⁶¹ PSZRİ, T. 3, No: 1888, s. 272-273.

yanına çekmek için büyük bir önem arz etmekteydi. Nitekim Ermeniler bu bölgede yapılan bütün savaşlarda Rusya'ya önemli katkılarda bulunmuşlardı²⁶². Zira, Çar I. Nikola, Ermeni piskoposu Nerses'e gönderdiği 28 Ocak 1928 tarihli mektubunda, Piskopos'un, eskiden beri birçok olayda ve özellikle İran ile yapılan son savaşta Rusya'ya büyük bir sadakat gösterdiğini ve hatta Rus birliklerinde bizzat yer alarak canını tehlikeye attığını, Nerses'in gayretleri ile, özellikle örnek teşkil ederek, Ermenilerin Rusya'ya bağlı olmasını sağlamış olmasından dolayı Rusya'ya büyük faydalar sağladığını ifade ettikten sonra Rusya'ya sağlanan bütün bu faydalar karşılığında ve özellikle Çar'ın bütün Ermeni milletine teveccühünün bir işareti olarak Piskopos Nerses'in Aziz Aleksandr Nevskiy nişanı ile ödüllendirildiğini bildiriliyordu²⁶³. Eyalet Ermeni adının verilmesi Ermenilerce de kendilerine savaş sırasında gösterdikleri yararlılıklar ve birçok tecrübenin gösterdiği gibi Rusya'ya olan bağlılıkları nedeniyle Çarlık Rusya'nın kendilerine bir hediyesi olarak değerlendirilmekteydi²⁶⁴.

Nitekim, Ermeni ileri gelenlerinden Konstantin Argutinskiy H. Lazarev'e yazdığı mektupda İran ile yapılan antlaşmanın kendisini birçok yönden mutlu ettiğini ve özellikle Nahçıvan ve Erivan vilâyetlerinin Ermeni Eyaleti olarak adlandırılmasının Ermenilere bir ödül olduğunu belirtir²⁶⁵.

Ermeni ileri gelenlerinin beklentileri Rusya'ya bağlı bir Ermeni devletinin kurulmasıydı. Bu düşüncenin sahipleri arasında Nerses Aştaraketsi, Hristofor Lazarev, Knez Konstantin Argutinskiy bulunmaktaydı. Bu plan hakkında Konstantin Argutunskiy 25 Kasım 1827 tarihinde Hristofor Lazarev'e şunları yazar: kendi amcası olan İosif Argutinskiy'in²⁶⁶ evraklarını karıştırırken Rus ve Ermeni milletleri arasında yapılmış bir anlaşma ile ilgili evrak bulunduğunu bu evrakta Ermenilere siyasi bir oluşumun sözü verildiğini ifade eder. Konstantin Argutinskiy bu düşüncenin Knez Potemkin'e²⁶⁷ ait olduğunu ve şuan bu planın gerçekleşmesi için imkân doğduğunu bildirir²⁶⁸.

Kurulan bu Eyaletin adının Ermeni olması için verilen kararda Rusya'nın ekonomik politikaları da önemli bir yere sahipti. İmparatorluk bu anlamda savaş nedeniyle boşalmış olan

²⁶² Tunyan, **a.g.e.**, s.16.

²⁶³ SAOİAN, I. Nikolay'ın Mektubu, Ç. I, s. 276–278.

²⁶⁴ Bkz. SAOİAN, Ç. II, Moskva, 1838 ,s. 17.

²⁶⁵ Agayan, **a.g.e.**, s. 220.

²⁶⁶ Dolgorukiy (Ovsep Argutyan) (doğ.1743–öl.1801); 1773 yılında Rusya'da yaşayan Ermenilerin başpiskoposu ve piskoposluk dairesi başkanı; Sıkça yaptığı Moskova ve Petersburg ziyaretleri neticesinde önemli Rus devlet adamları ile yakın ilişkiler kurmuştur. Çeşitli görevleri yerine getirmesi dolayısıyla yekaterine ve I. Paval tarafından ödüllendirilmiştir. Kendisi Rus tarafgiriydi ve Rusya'nın yardımı ile Ermeni devletinin kurulacağına inanmaktaydı.; Bkz.: M. Nersisyan, **a.g.e.**,Kniga Pervaya, s. 110.

²⁶⁷ Grigoriy Aleksandroviç, (doğ.1739–öl.1791); Knez; II. Katerina döneminin en önemli devlet adamlarından ve bu dönemin devlet politikalarının uygulayıcılarından biridir. Kendisi Ermeni çevreleri ile çok yakın ilişkiler kurmuştur.; Bkz.: PVAR, T. I, s. 659.

²⁶⁸ Agayan, **a.g.e.**, s. 221.

arazileri Hıristiyanları göç ettirerek nüfuslandırarak ve bu sayede bölgedeki hammaddelerin kullanılması ve hazineye yeni vergi gelirlerinin kazandırılması mümkün olabilecekti²⁶⁹. General Paskeviç'in Erivan'ın düşmesinden iki gün sonra Knez Mihail Pavloviç'e göndermiş olduğu mektupta Erivan'ın alınmış olmasının Rusya'ya tarifsiz bir ticari kazanç sağlayacağını ifade ederken bir anlamda Rusya'nın bölgeden beklentilerini de özetliyordu: "... Türk ve İran ticareti ile meşhur ve konumu itibari ile üç devletin sınırlarının kesişim noktası olan Erivan'ın ele geçirilmesi bizim için tarifi imkânsız yararlar sağlayacaktır...²⁷⁰" Erivan bölge idaresinin kuruluşunda askerî idarecinin iki danışmanından birinin maliye memuru olması da²⁷¹ Rusya'nın bölgeden elde edeceği ticari gelirlere ne kadar önem verdiğini açık bir şekilde göstermektedir. Diğer taraftan yukarıda belirtildiği gibi Çar'ın manifestosunda ticari açıdan getireceği kazançların önemle altının çizmiş olması Rusya'nın bölgeye bakış açısını açıkça ortaya koymaktadır.

Ancak bölgenin nüfus yoğunluğunun az olması ve bir de bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesi sırasında yıkılan köyler ve savaş sırasında bölgeden yapılan göçler Rusya'nın önüne bölgenin kalkınması açısından önemli bir sorun olarak çıkacaktır. Zira savaşlar sırasında Revan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Ordubad'da yani Ermeni Eyaleti'nin kurulduğu topraklar üzerinde bulunan 1111 köyden 359'u yıkılmıştı²⁷².

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1827 yılının Haziran ayında H. Lazarev tarafından hazırlanan ve Benkendorf tarafından Çar'a sunulan raporda Doğu Ermenistan'ın din ve kültür merkezi olan Eçmiyadzin ile birlikte Rusya'ya bağlanması, İmparatorluk dâhilinde otonom bir tarihi Ermenistan Devleti'nin yeniden kuruluş fırsatı olarak değerlendirilmiş ve bu durumun Ermeni kitlelerinin sempatisini doğurabileceği, bunun neticesinde de çeşitli ülkelerden zengin göçmenlerin buraya yerleşmeleri ve devletin sınır bölgesinde bir kale oluşturulması mümkün olabileceği belirtilmişti²⁷³. Ancak, 21 Mart tarihli Çar'ın emirnamesinde "... Eyaletin adının Ermeni olmasına ve bizim unvanımıza dâhil edilmesine..." sözlerindeki "bizim unvanımıza dâhil edilmesine" sözü ile Çar, Ermeni meselesini kendince çözmüş oluyordu²⁷⁴. Nitekim, tarihsel gelişime baktığımız vakit I. Nikolay'ın bu raporu dikkate alarak otonom bir Ermeni Devleti'ni kabul etmediği fakat kurulan Eyaletin adının Ermeni olarak adlandırmak suretiyle yukarıda belirtilen Rusya'nın beklentilerini gerçekleştirme yoluna gittiği görülmektedir. Zira,

²⁶⁹ Tunyan, **a.g.e.**, s.16.

²⁷⁰ **AKAK**, T.VII, Belge No: 524.

²⁷¹ **AKAK**, T.VII, Belge No: 435.

²⁷² Şopen, **a.g.e.**, s.486, 510–518.

²⁷³ Tunyan, **a.g.e.**, s.7.; Nitekim Nahçıvan ve Revan Hanlıklarının Ruslar tarafından ele geçilerek burada bir Ermeni Eyaleti kurulması Hindistan'da yaşayan Ermenileri de oldukça sevindirmiş ve Kiliseler de İmparator Nikola Pavlov için ayinler tertip edilmişti.; Bkz.: **SAOİAN**, " Kalkutta şehrinden (Hindistan) alınan haberler 18 ve 21 Mart 1829" Ç. II, s. 225.

²⁷⁴ B.A. Boryan, **Armeniya mejdunarodnaya diplomatiya i SSSR**, Ç. I, Moskva–Leningrad, 1928, s. 328.

Rus yetkililer bundan sonra başta Ermeni tarafgirliği ile tanınan Nerses olmak üzere Ermeni ileri gelenlerinin faaliyetlerini özellikle takip edecek ve Ermeni Eyaleti ile ilgili onların gizli amaçlarının olmasından kuşkulacaktır. Diğer taraftan Ermeni kilisesinin Ermeni milleti üzerindeki büyük etkisini bilen Rus yetkililer Eyaleti Rusya'ya arzu ettikleri şekliyle bağlamak için Ermeni Kilisesini de kontrol altına almaya başlayacaklardır²⁷⁵.

Paskeviç, Ermeni Patriği Yefrem'e²⁷⁶ 2 Mayıs 1828 tarihinde gönderdiği mektupta "Revan ve Nahçıvan hanlıklarının ebedi olarak Ermeni Eyaleti adı altında Rusya'ya bağlanması üzerine, Eçmiyadzin manastırı, bütün Rusya İmparatorunun egemenliği altında, sadece İran ile yapılan barışın sağladığı huzurdan yararlanmakla kalmayacak aynı zamanda sürekli olarak Ermeni kilisesini ve Ermeni milletini koruması altına almış olan bizim idaremizin özel himayesinden de yararlanacaktır." Dedikten sonra Paskeviç Yefrem'e "Eçmiyadzin'e gelmeniz bizim idaremizin, Ermeni milletinin yararı hususundaki düşüncelerine ve amaçlarına uygundur." Demektedir²⁷⁷. Paskeviç'in bu sözlerinde Ermeni Kilisesinin ve Ermeni Milletinin Rus himayesinde olacağı sözleri Rusya'nın Ermeni siyasetini açıkça ortaya koyduğu gibi Yefrem'in Eçmiyadzin'e getirilmesi de Rusya'nın Ermeni politikasının açıklanmasında önemli bir yere sahiptir. Zira, bu dönemde Yefrem oldukça yaşlı ve güçsüz bir kişiliğe sahip olarak²⁷⁸ kontrolü mümkün bir kişilikken, Nerses ise Ermenilerin bağımsızlığı hususunda gizli niyetleri olan bir kişi olarak görülmektedir.

Her ne kadar, Paskeviç'in 10 Temmuz 1828 yılında Kont Dibiç'e yazdığı mektupta, kendisinin Nerses'den Rus idaresine karşı zararlı bir faaliyetinin olamayacağını söylemekle birlikte onun kişilik özelliklerini bildiğini ve bu nedenle "...eğer Nerses'in tahakküm hırsı ve Ermeni tarafgirliği Ermeni milleti içerisinde kanaat önderleri arasında destek bulursa ne gibi sonuçlar doğurabileceğini?" soruyor ve "zira, onun bizim kanunlarımızı mümkün olduğunca kabul etmemek yönünde çabaları vardı ve hala var" diyerek bu sorunun nedenini açıklıyordu. Paskeviç, mektubunun devamında, "...bütün refahı Rusya'nın gücüne ve himayesine bağlı olan Ermeni milletinden, Rusya'nın bütün avantajlarını kullanan fakat diğer Rus uyuğunda olan halklar gibi Rus idaresine bağlanmak ve bunu getirdiği yükümlülükleri istemeyen bir sınıf yaratılmak istendiğini." Bildiriyor ve Baş idarenin bu gibi kurnazlıklar karşısında nasıl bir siyaset izleyeceğini soruyordu²⁷⁹. Paskeviç'in bu sözlerinden açık bir şekilde Ermeni ileri

²⁷⁵ Bkz. **AKAK**, T.VII, Belge No: 209.

²⁷⁶ Yefrem I, (doğ.1748–öl.1835); 1809–1830 yılları arasında bütün Ermenilerin Katolikosu; İosif Argutinskiy'in 1800 yılında bütün Ermenilerin Katolikos'u seçilmesinin ardından Rus Ermeni kilisesinin piskoposluk dairesi başkanı oldu. 1805 yılında Katalikos Daniil'in vefatından sonra bütün Ermenilerin Katolikosu seçildi. 1822 yılında Gürcistan'a geldi ve 1828 yılına kadar Ahpat manastırında kaldı. 1830 yılında ise Katolikosluk görevinden ayrıldı.; Bkz.: **PVAR**, T. I, s. 650.

²⁷⁷ **AKAK**, T.VII, Belge No: 208.

²⁷⁸ Bkz. **AKAK**, T.VII, Belge No: 214.

²⁷⁹ **AKAK**, T.VII, Belge No: 211.

gelenlerinin mümkün olduğunca bağımsız bir devlet çabalarının olduğu anlaşılıyor. Diğer taraftan Rus yetkililer bu çabaların önüne geçilmesi yönünde tedbirler alınması da “Ermeni” adının sembolik bir anlam taşıdığını, Rusya’nın kendi arzu ettiği şekilde bir yapılanmaya gideceğinin açık bir delili olarak belirtmek gerekir.

Ayrıca aşağıda görüldüğü gibi oluşturulan Ermeni Eyaleti’nin idari taksimatı ve yönetim yapısında bölgede yaşayan halklar açısından her hangi bir ayırım da gözetilmemişti.

Tablo 2.2 Ermeni Eyaleti’nin İdari Taksimatı (1828-1832)²⁸⁰

Erivan Vilâyeti	Nahçıvan Vilâyeti	Ordubad Okrugı
1–Erivan Okrugı		
Gökçay mahalı Daraçicek mahalı Kırkbulak mahalı	Nahçıvan mahalı Alıncaçay mahalı Mavazihatun mahalı Hok mahalı Daralagöz mahalı	Ordubad mahalı Akulis mahalı Dastin mahalı Çinanap mahalı Belev
2–Şarur Okrugı		
Şarur mahalı Vedibasars mahalı Garnibasars mahalı Zangibasars mahalı		
3–Surmalin Okrugı		
Surmalin mahalı Darakendparçenis mahalı		
4–Sardarabad Okrugı		
Saotlin mahalı Talin mahalı Seyidli-ahsahli mahalı Abaran mahalı Karpın mahalı Sardarabad mahalı		

²⁸⁰ Şopen, a.g.e., s. 448.

Kurulan Ermeni Eyaleti, Rusya'ya bağlandığından beri Bölge Başkanı yönetimi altında olan geçici bir idare ile yönetilmekteydi. Bu Eyalette yaşayan halk yavaş yavaş Rus düzenine ayak uydurmaya başlamıştı. Nahçıvan ve Ordubad'da ise idare yerli halktan olan naiblere bırakılmış idi²⁸¹. Bölge Yönetimine bağlanmış olan naibler geniş haklara sahip idiler. Zira, naiblere yürütmede ve polis idaresinde sorumluluklar verilmişti. Naibler vergilerin toplanmasında yardımcı olmak ve hazinenin çıkarlarını gözetmek zorundaydılar. Eksan Han²⁸², vilâyet mahkemesinde başkanlık yapmıştır.

Bölge İdaresi Rus İmparatorluk kanunları temelinde faaliyet gösteren yürütme, finans ve yargı bölümlerinden oluşuyordu. Erivan Vilâyetinde *Mülki idare*, Nahçıvan ve Ordubad'da da *Polis idaresi* olmak üzere iki idare şeklinin olması vilâyetlerdeki idare sisteminin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında 1826–1828 Rus-İran savaşının sona ermesinden sonra, Eksan Han ve onun kardeşi Şeyh Ali Bey, yönetime yaptıkları yardımların karşılığı olarak burada naib olarak bırakılmışlardır²⁸³.

General Paskeviç, bu dönem içerisinde Ermeni Kilisesi içerisinde özellikle Nerses'den kaynaklanan iç çatışmaları ve düzensizliklerin hat safhaya ulaştığını tespit ederek, bu durumun kötü sonuçlar doğurmaması için bir an evvel Ermeni Kilisesine ilişkin bazı önlemlerin alınması gerektiğini Bludov'a²⁸⁴ 16 Kasım 1828 tarihli gizli bir yazı ile bildirir. Paskeviç, alınması gereken önlemler arasında Ermeni kilisesindeki sorunların başlamasına neden olan Yefrem'in ölümünden sonra Bütün Ermenilerin başpiskoposu olmak isteyen Nerses'in Bessarab'da tutulması ve Gürcistan'na dönmesine izin verilmemesini; Sinod'un haklarının belirlenmesi ve onanmasını; Ermeni din adamlarının iyi bir eğitim alabilmesi için okulların açılmasını; piskopos ve papazların sayılarının sınırlandırılmasını; Patrik, sinod ve piskoposların haklarının ve sorumluluklarının kesin olarak belirlenmesi gibi hususları dile getirir. Ayrıca, böyle bir nizamnamenin hazırlanmasının gecikmemesi gerektiğini zira şimdiki Patrik Yefrem'in hem kişilik özelliklerinin hem de Rusya'ya bağlılığı nedeniyle böyle bir

²⁸¹ **AKAK**, T.VII, Belge No: 47.

²⁸² Nahçıvanlı Kelb Ali Han'ın oğludur. 1822 yılında Karadağ vilâyetinde Ordubad mahalını yönetmiştir. Daha sonra Nahçıvan hanı olmuş ve Rus idaresinde Tümgeneral rütbesi almıştır. ; Bkz.: **PVAR**, T. II, s. 623.

²⁸³ Tunyan, **a.g.e.**, s.19.

²⁸⁴ Dimitriy Nikolayeviç (doğ.1785–öl.1864); Kont; Bilimler Akademisi Başkanı; Devlet Meclisi Başkanı; 1800 yılında Moskova'da dışişleri arşivinde çalışmaya başladı. 1802 yılında Petersburg'a geri döndü ve burada dışişlerinde görev aldı. 1808 yılında Hollanda'ya diplomatik bir görev için gönderildi. 1812 yılında Stockholm'de Rus misyonunda danışman olarak görev aldı.31 Temmuz 1822 tarihinde Bessarabiya'ya ilişkin meseleler hususunda çalışmak üzere İçişleri Bakanlığında görevlendirildi. Bu arada birçok görevde bulunan Dimitriy Nikolayeviç 25 Nisan 1828 tarihinde yabancı dinlerin ruhani işlerine bakan bir müsesenin başına getirildi. 1831 yılında Adalet bakanlığı yaptı. 1832 yılında İçişleri bakanlığına atandı ve 1838 yılına kadar bu görevini sürdürdü. Daha sonraları da bu görevleri çeşitli vesilelerle yerine getirdi. Kendisi birçok komite de görev aldığı gibi Güney Kafkasya'ya ilişkin oluşturulan Komitet *po ustroystvu Zakavkaskago Kraya* komitesinde de yer almıştır.; Bkz.: "*Bludov Kont Dimitriy Nikolayeviç*" **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. III, S. Petersburg, 1908, s. 94–98.

düzenlemeye karşı çıkmayacağını dile getirir. Onun yerine yakın bir zamanda büyük bir ihtimalle başka bir kişinin geçeceğini ve eğer bu kişi inatçı biri olursa bu durumun idarenin işini zora sokacağını ifade eder. Ayrıca Paskeviç, Eçmiyadzin’de bulunan Bütün Ermenistan Patriği’nin eski geleneklere göre bütün dünyadaki Ermenilerin ruhani lideri olduğunu ve bazı durumlarda da dünyevi işler için milletin başı olarak gördüklerini ve eğer böyle bir yere inatçı ve entrika yapmaya meyilli bir kişi gelirse o vakit idarenin Ermenilerin din işlerini daha iyi olması için yapılacak düzenlemelerde Türk ve İran Ermenilerine gidebileceğini ve onları idareye karşı yönlendirebileceği hususunda uyarıyordu²⁸⁵. Paskeviç’in bu sözlerinden Rusya açısından Ermeni kilisesinin kontrol altında tutulmasının önemi ortaya çıkarken alınacak önlemlerde açık bir şekilde Ermeni Kilisesinin iç işlerine müdahale olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim bu şekilde Ermeni Kilisesi kontrol altına alınarak Rus idaresinin istekleri doğrultusunda bir yapıya kavuşması arzu edilmiştir.

Paskeviç’in bu talebi Rus yönetimi tarafından kabul görmüş ve değerlendirilmeye alınmıştır. Bu değerlendirmeler sırasında öncelikle Eçmiyadzin ve genel olarak Ermeni Kilisesine ilişkin belge ve bilgiler toplanmaya çalışılarak bu şekilde yapılacak düzenlenmelere temel oluşturulması hesap edilmiştir²⁸⁶. 15 Mart 1829 tarihinde de Bludov Paskeviç’e şüphe duyulan Ermeni din adamları hakkında gizli takip yapıldığını bildiriyor ve İç İşleri Bakanlığının bu konuya ilişkin alınması gereken önlemleri iletliyordu. Buna göre, Patrik kendi halefini hiçbir şekilde belirlememelidir. Ermeni patriği eski gelenek ve yasalara göre seçilmelidir; birçok siyasi nedenden dolayı Ermeni patriği sadece Rus uyruğundaki Ermenilerin saygı duyduğu ve sevdiği bir kişi değil aynı zamanda diğer ülkelerde yaşayan Ermenilerin de saygı duyacağı biri olmalıdır. Bu şekilde Türk Ermenilerini dahi Eçmiyadzin Patrikliğine bağlanması dahi sağlanabilir. Bu nedenle güvenilir bir kişiliği olmayan Nerses’in Yefrem’in halefi olması durumunda böyle bir şey beklenemez. Bu durumu Nerses’e ve Patriğe açıkça söylemeye gerek yok. Onun sadece halef olması düşüncesine neden olabilecek nedenlerden uzak tutulmalı aksi takdirde kilise işleri ile daha aktif bir şekilde uğraşmaya başlayacaktır. Önceden konuşulduğu gibi Nerses Bessarab’da kalacaktır. Dedikten sonra en önemli iş olan Ermeni Gregoryan Kilisesi Nizamnamesi’nin hazırlanması için izlenecek yolu tarif ediyordu. Genel sekreter, Paskeviç’e Ermeni Gregoryan Kilisesinin eski kural ve geleneklerinin mümkün olduğunca korunması gerektiğini ve bu hususta gerekli olan bilgi ve belgelerin Ermeni Oblastin’den sağlanabileceğini, bu bilgilerin yeterli olmaması durumunda İç İşleri Bakanlığı arşivinden ve Ermenistan ile ilgili eserlerden yararlanarak, Eçmiyadzin Sinodu’nun ve genel olarak Ermeni Din adamlarının günümüzde ve geçmişte ne şekilde

²⁸⁵ AKAK, T.VII, Belge No: 214.

²⁸⁶ Bkz. AKAK, T.VII, Belge No: 215, 216, 218.

uygulamalarda bulunduğunu yazmasını bildirdikten sonra, bu kurallar ve gelenekler içerisinde hangilerinin halk tarafından saygı gördüğünü ve Ermeni Eyaleti'nin şuan ki durumuna ve Rusya'nın izlediği siyasete uygun Nizamnameye girecek kanunların hangileri olduğunu soruyordu. Ayrıca, Paskeviç'ten Ermenilerin yeni patrik ilan edilirken eski geleneklerinden biri olan Eçmiyadzin'de naaşı olan Aziz Grigori'nin kutsal elinin patriğin üzerine dokundurulması ritüelinin devam edip etmediğini ve eğer devam ediyorsa bunun Eçmiyadzin papazlarının Türk Ermenilerine etkide bulunması için kullanılabilir mi? diye soruyor ve eskiden Eçmiyadzin Kilisesinde olan fakat şuan için Sis Patriğinin elinde olan evrensellik gücünün Eçmiyadzin Kilisesine kazandırılıp kazandırılmayacağını soruyordu. Genel Sekreter ayrıca Ermeni Patriği Yefrem'in oldukça yaşlı olması nedeniyle onun yerine atanacak Patriğin Rus idaresinin güvenini kazanmış kişiler arasından belirlenmesi çalışmalarının yapılmasını istiyordu²⁸⁷.

20 Şubat 1829 tarihin de Paskeviç'in kendisini Tiflis'e çağırması nedeniyle A. G. Çavçavadze, Ermeni Eyaleti başkanlığı görevini Erivan Kalesi komutanı Yarbay M. Z. Argutinskiy Dolgoruk'a²⁸⁸ bırakmıştır. Daha sonra Paskeviç ile Çavçavadze arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi nedeniyle Paskeviç, Argutinskiy Dolgoruk'u görevden alarak yerine 8 Mart tarihinde Albay D. F. Kandibu'yu atadı. 1830 yılının Şubat ayında ise Ermeni Eyaleti başkanlığına Bebutov²⁸⁹ getirilecektir²⁹⁰. Bebutov, İmeretti'in önceki yöneticisi ve oldukça iyi bir monarşist olarak, bölgenin Ruslaştırılması sürecini devam ettirecek ve Eyalet yönetiminde bulunan üyelerin yetkilerini sınırlandırarak idari yetkileri kendi elinde toplamak için uğraşacaktır²⁹¹. Zira, sekiz yıl sürecek olan Bebutov döneminde Eyalette idari yapı oluşturulacak, vergilerin alınması ve hazine gelirleri bir düzene sokulacak, ve Petersburg'da bölgeye ilişkin alınan kararlar onun tarafından yerine getirilmeye çalışacaktır. Ayrıca bu dönemde artık kesin olarak Rus-İran sınırı belirlenerek son halini alacaktır ki Bebutov bu çalışmasının karşılığında 1. Dereceden Aslan ve Güneş nişanına layık görülmüştür²⁹².

²⁸⁷ AKAK, T.VII, Belge No: 221.

²⁸⁸ Moisey Zaharoviç (doğ.1797-öl.1855); Knez; Tümgeneral; 1826-1828 Rus-İran ve 1828-1829 Osmanlı Rus savaşlarına katıldı. İran Ermenilerinin göç ettirilmesinde çok önemli rol oynadı. 1829-1830 Ermeni Eyaleti idarecisi oldu. Daha sonra İmam Şamil'e karşı yapılan çarpışmalara katılmıştır.; Bkz.: PVAR, T. II, s. 620.

²⁸⁹ Vasiliy Osipoviç (doğ. 1781-öl.1858); Knez; General; 1813 Osmanlı Kafkas savaşına katıldı.1812 Rus-Fransız savaşında General Tormasov'un ve 1816 yılından itibaren Yermolov'un yaverliğini yaptı. 1817 yılında İran'a giden Yermolov'a eşlik etti. 1821 yılında Mingrel Eger birliğinin komutanlığına ve İmeretti'nin idareciliğine atandı. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Ahıska kalesinin alınmasında yer aldı. Daha sonra Ahıska Paşalığının idarecisi olarak atandı. 1830-1838 yılları arasında Ermeni Eyaleti'nin idareciliğini yaptı. 1844-1847 yılları arasında Şamil'e karşı savaşan Rus birliklerinin komutanlığını yaptı. 1847 yılından itibaren Güney Kafkasya mülki amirliğine ve genel idare meclisi başkanlığına atandı. 1853-1854 tarihleri arasında Güney Kafkasya'da bulunan kolorduya komutanlık yaptı. 1854 yılında Güney Kafkasya mülki amirliği görevine tekrar geri döndü.; Bkz.: PVAR, T. II, s. 619.

²⁹⁰ Tunyan, a.g.e., s.20.

²⁹¹ M. A. Adonts, *Ekonomiçeskoye Razvitiye Vostoçnoy Armenii v XIX veke*, Akademiya Nauk Armyanskoy SSR İstitut Ekonomiki, Yerevan, 1957, s. 102.

²⁹² "Bebutov Knez Vasiliy İosifoviç" *Ruskiy Biografiçeskiy Slovar*, T. II, S. Petersburg, 1900, s. 623-626.

Kafkas Genel idarecisi Paskeviç, 16 Mayıs 1829 tarihli raporunda var olan idare sisteminin etkili olmadığı hususunu dile getirerek Bölge idare sisteminin yenilenmesi gerektiğini dile getirdi ve bu amaçla bölgeye müfettişlerin gönderilmesini talep etti. Zira, Gürcistan'ın Rusya'ya bağlanmasından beri (1801) bölgede gerekli değişimler sağlanamamış halkın rahat bir yaşam sürmesi için gerekli idari müesseseler teşkil edilememiş idi. Bu nedenle halk zahmet çekerken bölgede adaletli bir idareden de söz etmek mümkün değildi. Bölgede alt mercilerde bulunan yerli idarecilerin halkı suiistimalleri hat safhaya ulaşmıştı. Görevli kişilerin hak ve sorumlulukları açık olmadığı gibi Rus kanunları da yerli halkın yasa ve gelenekleri ile birbirine karışmıştı. Gürcistan'da yürürlükte olan Kral Vahtang'ın kanunları Gürcü, Ermeni ve Yunan kanunlarından oluşmakta ve bunların dışında Rus kanunları da kullanılmaya başlanınca muhakeme usulü iyice karmaşık bir hal almıştı. Mali yönetim de eski yöneticilerin zamanından beri değişmeden kalmıştı. Nitekim, Rus kolonizasyonu henüz tamamen oluşturulamamıştı. Bütün bu nedenlerden dolayı Paskeviç, bu sistemin daha çağdaş bir sistemle değiştirilmesi gerektiğini vurgulamış ve bunun da ancak sivil idarenin tek bir sistem altında toplanması ile mümkün olacağını belirtmiştir²⁹³. Diğer taraftan Piskopos Nerses'in istekleri devam ediyor ancak bu kez de farklı bir yöntem ile taleplerinin karşılanmasını istiyordu. Zira, Mayıs ayında Nerses, Yunan İmparatoru İrakliy'in M.S. 629 yılında yani 1200 yıl önce Kulp Tuz işletmelerinin 1/3 hissesini Eçmiyadzin manastırına bağışladığını fakat İmparatorun bu fermanın kaybolduğunu ileri sürüyor, ve bu payı istiyordu. Dolayısıyla Ermeni oblastinin diğer bölgelerine ilişkin bu tarz istekler artık Paskeviç tarafından beklenen bir durumdu²⁹⁴.

Bölgenin mamur hale gelmesi için ise Paskeviç tarafından şu önlemler alınmaya başlandı: 1–Gürcistan'da uyezd mahkemeleri ve mahallî polis teşkilatı açılması için girişimlerde bulunuldu 2– Müslüman vilâyetlerde idarenin teşkil edilmesi için özel bir komisyon kuruldu 3–Bölgenin Rusya'ya bağlanmasından itibaren mülkî idarenin tek bir nizamname altında toplanması için bölgenin idaresine ilişkin bütün kararnamelemler toplatılmaya başlandı. 4–Nüfus sayımı yapılmaya başlandı 5–Bütün bölgenin finans ve istatistik bilgileri toplatılmaya ve hazine varlıklarının envanteri çıkarılmaya başlandı. Vergilerin toplanmasında tek sisteme geçilmesi ve iyileştirmeler yapılması için vergi sistemi çalışmaları yapıldı. 6– Hala tahdit edilmemiş toprakların belirlenmesi için bir komisyon kuruldu. 7– Gümrük işlemlerinin düzenlenmesi için yeni bir proje hazırlanmaya başlandı. 8–Güney Kafkasya'da tek para

²⁹³ AKAK, T.VII, Belge No: 35.

²⁹⁴ AKAK, T.VII, Belge No: 211.; AKAK, T.VII, Belge No: 214.

sisteminin getirilmesi için çalışmalar başlatıldı. 9–Bölgenin salgın hastalıklardan korunması için bir komisyon kuruldu. 9–Eğitim kurumlarının teşkil edilmesine ilişkin proje hazırlandı²⁹⁵.

Güney Kafkasya genel idaresinin teklifi üzerine 10 Eylül 1829 tarihinde Ermeni Eyaleti'nin idari yapısında geçici bir *Ştat Sistemi* oluşturuldu. Bakanlar Kurulunun (Komitet Ministrov) Paskeviç'in önerisi üzerine almış olduğu bu karar da Ermeni Eyaletin'de kurulan bu sistemin geçici olduğu zira bölgenin bütününde idare sisteminin yenilenmesi gerektiği vurgulanmıştır²⁹⁶.

Bu süreç içerisinde, Ermeni Kilisesine ilişkin çalışmalar gizlilik içerisinde sürdürülüyor ve Paskeviç ile İç İşleri Bakanlığı arasında bilgi alış verişi yapılarak bu hususta alınacak önlemler somutlaştırılmaya çalışılıyordu. Nitekim Paskeviç'in bu konuya ilişkin 26 Aralık 1829 tarihli gizli bir yazısında Ermeni Kilisesindeki gelişmeler uzun bir şekilde anlatıldıktan sonra, eğer Rus yönetimi Ermeni ruhani liderinin tehlikeli, kurnaz ve sadece ruhani liderlik gücünü değil aynı zamanda dünyevi işlere de karışan birini istiyorsa Nerses'in seçilmesini, yok eğer Rus yönetimine ölçülü, görevine kendi kişisel ve taraflı görüşlerini karıştırmayan Piskopos Ioanna Karpinskiy'in seçilmesi gerektiğini söylüyor ve yönetimi Eçmiyadzin Kilisesi Patriğinin sadece Ruhani bir lider olmadığını onun aynı zamanda, dünyevi işlerde de bütün Ermenilerin başı olduğunu, hatta İran'ın dahi Ermenileri ilgilendiren bütün konularda Eçmiyadzin aracılığı ile hareket ettiği uyarısında bulunuyor ve ancak Rusya için bu bölgeye Rus idaresini kurmaya karışmayacak bir kişinin gerekli olduğunu bildiriyordu²⁹⁷.

1829 yılının Aralık ayında Paskeviç tarafından Ermeni Kilisesi Nizamnamesinin hazırlanması için özel bir gizli komisyon oluşturuldu. Bu gizli komisyonun üyeleri olarak, Knez Bebutov, Ermeni Papazı Serafim, Ermeni edebiyat profesörü Cırbied ve Oçkin atandılar. Oçkin bu komisyona başkanlık yapacaktı. Knez Bebutov Ermeni kökenli, Rusya'da eğitim görmüş ve uzun bir zamandan beri Rusya'nın hizmetinde çalışmış ve idarenin güvendiği bir kişiydi. Papaz Serafim, Ermeni Kilisesinin durumunu ve eksikliklerini çok iyi bilen ve aynı zamanda Rus idaresinin güvenini kazanmış bir kişiydi. Kendisi Osmanlı–Rus savaşında Paskeviç tarafından Osmanlı Ermenilerinin karşı koyuşunu engellemek üzere görevlendirilmişti. Diğer taraftan Erzurum'da kurulan Rus idaresi döneminde buradaki yönetimde de görevlendirilmiş ve bu görevi başarı ile yürütmüştü. Profesör Cırbied ise Ermeni dilini, tarihini ve kilise kanunlarını çok iyi bilen biriydi. Kendisi Nerses tarafından Paris'den Ermeni Kollejinde müdürlük yapması için davet edilmiş ancak kendisine vaat edilen maaş verilmeyince o da şikâyetle bulunmuştu. Onun oldukça yararlı olabileceğini anlayan Paskeviç, Ermeni Kilisesi hakkında bilgi ve belge toplamakla görevlendirmiş ve o da 6 ay

²⁹⁵ AKAK, T. VII, Belge No: 35.

²⁹⁶ PSZRİ, “*Vişoçayşe Utverjdennoe polojenije Komiteta Ministrov*”, No: 3144, T. IV, s. 642.

²⁹⁷ AKAK, T. VII, Belge No: 228.

boyunca belgeleri toplayarak Ermeni kilisesinin tarihini ve mevcut durumunu ortaya çıkarmıştı. Paskeviç, Eçmiyadzin'den gelmiş olan Papaz Ioanna'yı da bu komisyona dâhil edilebileceğini düşünmüş ancak Rus yönetiminin Ermeni Kilisesinin işlerine karışma arzusunun olduğu düşüncesine kapılmaması için bundan vazgeçmişti²⁹⁸.

Paskeviç, 24 Nisan 1830 yılında sunduğu raporda bölgedeki sorunların Güney Kafkasya vilâyetlerinin tümünde idarelerin geçici idare niteliğinde olması; Rus idare sistemi ile Gürcü ve Müslüman idare sisteminin iç içe geçmiş olması; idare sistemin de olduğu gibi yasalarda ve finans alanında da bir birliğin olmamasından kaynaklandığını ifade ederek bu sorunların çözüme kavuşturulması için bütün Güney Kafkasya vilâyetlerinde Rus kanunlarının ve idare sisteminin hayata geçirilmesinin en iyi yol olduğu vurgulanmıştır. Paskeviç'e göre bütün vilâyetler bölgedeki şartlar göz önünde tutulduğunda iki guberniyaya ve bir oblasta bölünmeliydi. Paskeviç'in bu projesine göre: 1. Guberniya: Gürcü Guberniyası: Bu guberniya 10 uyezdden oluşacaktı: 2. Guberniya²⁹⁹: Bu Guberniya 8 Müslüman uyezdten oluşacaktı: Yelizavetopol, Şamşadil, Karabağ, Talış, Şekin, Şirvan, Baku, Kubin, Derbend. (Kubin ve Derbend uyezdlerine komşu dağlılar da bağlanacak). Bu proje içerisinde tek oblast olarak ise Ermeni Oblast'ı kalıyordu. Doğal olarak Gürcistan sınırlarından kopuk olan Bambak ve Şoragel distansiyaları Ermeni Oblastına bağlanacak ve burada 4 uyezd oluşturulacaktı. Bu uyezdler şunlardı: Şoragel'le birlikte Bambak, Erivan, Kulpin ve Nahçıvan. Ermeni Oblastının oblast şehri Erivan, uyezd uyezdleri ise, Gümrü veya Malıy Karaklis, Kulpin ve Nahçıvan olacaktı³⁰⁰.

Bölgenin bu şekilde idari taksimatının yapılması önerisi ise coğrafik ve dini özellikler göz önünde bulundurularak yapılmıştı. Bu öneride Ermeni Eyaleti'nin korunmuş olması ise politik amaçlar içeriyordu. Nitekim buradaki amaç Rusya dışında yaşayan Ermenilerin sempatisini kazanmak idi³⁰¹.

Paskeviç'e göre eğer bu değişimler sağlanabilirse Güney Kafkasya vilâyetlerinde yaşayan nüfus daha fazla Rusya ile yakınlaşacak ve aynı yasalara bağlı, eşit avantajlardan yararlanan halk Rusya'ya yabancılaşmayacaktı. Zira şuan olduğu gibi eski gelenekler ve eski idare sistemi buradaki halka kendisinin Ruslardan farklı olduğunu hatırlatmaktaydı³⁰².

Senato (Pravitelstvuyuşiy Sinod) 23 Ağustos 1829 tarihinde Güney Kafkasya'da yapılacak olan revizyon için Y. İ. Kutaysov³⁰³ ve P. İ. Meçnikov'un gönderilmesine karar

²⁹⁸ AKAK, T.VII, Belge No: 229.

²⁹⁹ Paskeviç, projesinde bu guberniyanın adını Çar'ın vermesini istemiştir. Bu nedenle bu projede Guberniyanın adı verilmemiştir. Bu Guberniya 8 Müslüman vilâyetin birleştirilmesinden oluşturulması ön görülmüştür.

³⁰⁰ AKAK, T.VII, Belge No: 47.

³⁰¹ Tunyan, a.g.e., s. 30–31.

³⁰² AKAK, T.VII, Belge No: 47.

³⁰³ Pavel İvanoviç (doğ.1782–öl.1840); Kont; Aleksandr'ın tahta geçmesiyle Dış işleri bakanlığında göreve atandı. Daha sonra Adalet bakanlığında görev aldı. 1809 yılında baş savcı ve kısa bir süre sonrada senatör oldu.

verildiğini ve müfettişlerin burada yapacakları revizyonu bölgenin yerel şartlarının imkan verdiği çerçevede genel senatör talimatnamesine göre değerlendirecekleri Paskeviç'e bildirilmiştir³⁰⁴. General Paskeviç'in talep ettiği müfettişler senatör P. İ. Meçnikov ve senatör Y. İ. Kutaysov Senato tarafından aynı yıl Kafkasya'ya gönderildi³⁰⁵.

Bölgede çalışmalar yapan Senatörler P. İ. Kutaysov ve Y. İ. Meçnikov bölgenin durumu hakkında oldukça geniş bilgi ve materyaller topladılar ve bunları değerlendirdikten sonra oldukça detaylı bir rapor hazırladılar. Müfettişler raporun sonuç kısmında "... bu şekilde Güney Kafkasya'nın idari yapısı incelenerek ve teftiş edilerek, buradaki düzensizlik, kötüye kullanım ve halkın ezilmesi tespit edilmiştir. Bu olumsuzlukların şuan için sonlanması ve gelecekte olmaması için... bazı eklemelerle özellikle Rus devlet idaresinin ve kanunlarının burada hayata geçirilmesi halinde buradaki düzensizlik, kötüye kullanım ve halkın ezilmesinin önüne geçileceğini ümit etmekteyiz." Demek suretiyle Paskeviç'in önerisini uygun buluyor ve Rus kanunlarının ve idare sisteminin hayata geçirilmesinin en iyi yol olduğu onlar tarafından da kabul görüyordu. Buna göre, Güney Kafkasya'da Rus Medeni Kanunu ve yasamasını uygulamaya sokmak; bölgeyi iki guberniye ve bir oblasta bölmek; genel idarecinin mahiyetinde idare meclisi kurmak vb. birçok reformun bu bölgede yapılması gerekmektedir³⁰⁶.

2.2. Rozen³⁰⁷ Dönemi (1831–1837) : 1833 Değişiklikleri

Bu sıralarda Kafkasya Genel İdarecisi Kont Paskeviç Polonya'da isyan çıkması nedeniyle bu görevinden alınarak Polonya'da görevlendirildi. Yeni Genel İdareci atanana kadar ise bölgede geçici olarak yaklaşık dört ay kadar General Pankratev görev yapmıştır. 13 Eylül 1831 tarihinde de General Baron Grigoriy Vlademirov Rozen Kafkas Genel İdarecisi olarak atanmıştır. General Rozen, elbette ki zor bir dönemde bu göreve gelmişti. Nitekim bir taraftan

---

1822–1832 yılları arasında İmparatorluk tiyatrolarının idareciliğini yaptı. 1825–1835 yılları arasında İsaakiyevskiy Kilisesinin yapım komisyonunda görev aldı. 1829 tarihinde Güney Kafkasya'ya müfettiş tayin edildi. 1837 yılında Devlet Meclisi üyesi oldu.; Bkz.: "*Kutaysov Kont Pavel İvanoviç*" **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. IX, S. Petersburg, 1903, s. 617.

³⁰⁴ **AKAK**, T. VII, Belge No: 39.

³⁰⁵ S. V. Kuleşov vd., **Natsionalnaya Politika Rossii: İstoriya i Sovremennost**, Nauçniy Senter Russika, Moskva, 1997, s.86.

³⁰⁶ **AKAK**, T.VII, Belge No: 411.; **AKAK**, T.VIII, Belge No:1. ; **KPRSA**, Ç. 1, s.208.

³⁰⁷ Grigoriy Viladimiroviç; (doğ.1782–öl.1841); Kont; General; Devlet Meclisi üyesi; 1803 yılında yüzbaşı oldu. 1805 yılında Napolyon ordularına karşı savaştı. 1807 yılında Prusya'da bulundu. Daha sonra geri dönerek İsveç savaşına katıldı. 1813 yılında Tümgeneral oldu. Daha sonra Moskova ve Petersburg'da birçok askerî görevlerde bulundu. 1831 Polonya isyanı sırasında isyanın bastırılmasında faal görev aldı. 1831 yılında Rozen, Kafkas Kolordusu komutanlığına, Gürcistan, Ermeni Eyaleti Astrahan Guberniyası ve Kafkas Eyaleti'in Mülki amiri (sivil valisi) ve dışişler sorumlusu olarak atandı. Rozen bu görevi sırasında Şamil birliklerine karşı savaşmak zorunda kaldı. 30 Kasım 1837 tarihinde bu görevinden alındı. Daha sonra Senatonun Moskova deparmanında görevlendirildi.; Bkz.: "*Rozen, Grigoriy Viladimiroviç*", **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XVI, S. Petersburg, 1913, s. 391–398.

kuzey Kafkasya’da asayiş sağlanamamış, Rusların askerî önlemleri burada sonuç vermediği gibi bu durum bura halkını cesaretlendirmişti. Diğer taraftan Güney Kafkasya ise 1826–1829 savaşlarından sonra henüz yeni yeni asayiş sağlanabilmiş ancak burada da sanayinin ve halkın yaşam düzeyinin gelişmesi için sağlam ve kalıcı bir idare ve düzen kurulması gerekmektedir. Özellikle Ermeni ve Ahıska eyaletlerinde arzu edilen bu gelişmeler henüz sağlanamamıştı³⁰⁸.

Özellikle bölgede kurulan geçici müesseseler bölgenin Rusya’ya bağlılığı hususunda geçici olduğu düşüncesini doğurmuştu. Nitekim mirzalar, beyler, hanlar ve hanlıklar; mollalar adli ve sivil egemenliği kendilerine; Gürcü knezler, kralın yeniden gelmesini; Ermeni papazları ise Ermeni Patriğinin başında olduğu bir Ermeni Devleti kurmak düşüncesindedirler. Bu nedenle Rus idaresinin aldığı önlemlere karşı çıkış mevcut idi. Diğer taraftan asayişsizlik ve kötü idare nedeniyle sanayi gelişmiyor ve finans sistemi de hanlar dönemindeki hali ile duruyordu. Rusya, bölgede asayiş sağlaması için ise büyük miktarda para ve insan gücü kullanıyordu³⁰⁹.

Bütün bunların dışında birde Gürcistan’da etkili kişilerin idareye karşı bir komplo içerisinde olduklarını anlayan Rozen, 120 kişiyi tutuklatmıştı. Ancak bunların sadece 4’ü tutuklu kalmış diğerleri serbest ise bırakılmışlardı³¹⁰.

Y. İ. Meçnikov’un düşüncesine göre bölgedeki düzensizliğin giderilmesi, bölge halkının mutlu olması için onların hem siyasi hem de mülki olarak Rusya’ya bağlanması, Kafkasya Bölgesinin kendi kendini savunabilmesi, bölgenin finansal olarak kendine yetmesi ve devletin bir parçası olarak giderler çıkıldıktan sonra gelir sağlayabilmesi için zaman gerektiği ve bütün bu sorunların halledilebilmesi için zaman geçirmeden; 1– Rusya’da mevcut olan idari sistemin yani *guberniya sisteminin* getirilmesi 2– Rus kolonilerinin oluşturulması 3– Rus asilzade müessesesinin teşkil edilmesi 3–Güney Kafkasya’da isimlerin verilme hakkının Rus memurlara devredilmesini öneriyor ayrıca herhangi bir değişikliğin ve eski düzenden yeni düzene geçişlerde büyük değişimlerin tehlikeli olduğunu da belirtiyordu. Bu nedenle yeni sistemin bölgede yaygınlaşması için burada yaşayan halkların ve gelenek ve göreneklerinin Rus kanunlarına adapte edilmesi ve kanunların da gelenek ve göreneklere adapte edilmesi gerektiğini bunun için onların alışkanlıklarında, göreneklerinden ve dinlerinden geriye bir şey kalmaması gerektiğini ve onlar farkına varmadan vatandaşlığa alıştırtılmasını gerektiğini belirterek yönetimi uyarıyordu³¹¹.

Paskeviç’in Polonya’ya çağrılmasından sonra onun yerini alan Güney Kafkasya Genel İdarecisi (glavnoupravlayuşiy) G. V. Rozen, Devlet Meclisi (Gosudarstvennyy Sovet) bölge

³⁰⁸ AKAK, T.VIII, s.1.

³⁰⁹ KPRSA, Ç. I, Belge No: 16.

³¹⁰ “Rozen, Grigoriy Viladimiroviç”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XVI, S. Petersburg, 1913, s. 396.

³¹¹ KPRSA, Ç. I, Belge No: 16.

idaresinin yeniden yapılandırılması önerisiyle başvurdu. Rozen, bu önerisinin gerekçesi olarak da kançılara işlerinin yavaşlığına ve bölgenin sınır boyundaki durumunu temel olarak göstermiştir. Bölge idaresinin yeniden yapılanması için yapılan bu öneride, başkanın yürütme ve idare etme gücünü elinde bulundurması, naiblerin idaresinin korunmakla beraber okrug idaresinin oluşturulması. Yerli halkın davalarının Müslüman vilâyetlerde de olmak üzere *askerî mahkeme komisyonlarında* görülmesi dile getirilmiştir. Bu meselenin *Bakanlar Komitesinde* görüşüldüğü sırada iç işleri bakanı özel bir tutum içerisine girmiştir. Zira, iç işleri bakanının vermiş olduğu emirde, bu önerinin, kendini kanıtlamış olan idare şeklinin bozulmasından ve yürütme ile idari güçlerinin birbiriyle karışmasından ibaret olduğu belirtilmiştir³¹².

1833 yılında Devlet Meclisi, senatörler tarafından toplanan materyalleri gündemine aldı ve reform projesinin hazırlanması için özel bir komisyonun kurulmasına karar verildi. 11 Temmuz 1833 tarihinde I. Nikolay, Güney Kafkasya'nın teşkili Komisyonunu kurdu. Bu komisyonun üyeleri olarak ise bakanlar A. İ. Çernişev, Y. F. Kankrin, D. N. Bludov, D. V. Daşkov³¹³ atandı. Komisyon Kafkasyanın idaresine ilişkin birçok projeyi inceledi. Bu sırada Kafkasya'nın yeni genel idarecisi Rozen, Paskeviç'in projesine karşı çıktı ve mevcut sistemi savunmaya başladı. Rozen, Tiflis'te kendisi Güney Kafkasya'nın teşkili Komisyonuna kendi önerisini hazırlamak için özel bir komisyon kurdu³¹⁴.

12–25 Mayıs 1833 tarihinde kanun departmanının ve Devlet Meclisi genel toplantısı yapıldı ve bu toplantılarda Paskeviç'in ve senatörlerin önerileri değerlendirildi. Ayrıca Baron Rozen'in görüşlerini yansıtan Bakanlar Kurulu'nun da önerisi de değerlendirilmeye alındı. Bu öneride de Ermeni Eyaleti'nin idaresinin zorlukları gösterilirken Baron önerisinde merkezi idarenin kurulmasını önermiştir. Devlet Meclisi bu meseleyi incelemek üzere askerî, içişleri maliye ve adalet bakanlarından oluşan özel bir komisyon kurdu. Komisyonun başkanlığına Askerî (Savunma) Bakan Knez A. İ. Çernişev getirildi³¹⁵.

Devlet Meclisi'ni Güney Kafkasya'nın yeniden yapılandırılması için yapılan toplantıları sırasında Komiyon üyelerinin hazırladığı raporların yanında Paskeviç'in görüşleri de dikkate alınacaktır. Diğer taraftan Baron Rozen'in önerileri Devlet Meclisi'nde incelenirken,

³¹² Tunyan, **a.g.e.**, s.20–21.

³¹³ Dimitriy Vasilyeviç (doğ.1788–öl.1839); Adalet bakanı; Devlet Meclis üyesi; 1801 yılındaDışişleri bakanlığı Moskova arşivinde çalışmaya başladı. 1810 yılında Petersburg'da Adalet Bakanlığına geçti. 1815 yılında Molčanov'un sekreterliğini yaptı. Bir yıl sonra tekrar dışilerine geçti. 14 Temmuz 1818 tarihinde İstanbul Rus Konsolosluğunda göreve atandı. 1820 yılında geri çağrılarak konsolosların eğitimi ile görevlendirildi. 1822 yılında İstanbul Rus misyonu idaresinin başına getirildi. 1826 yılı sonunda İmparatorun özel sekreteri (stats sekretar) oldu. Daha sonraki yıllarda orduda, iç işleri bakanlığında, adalet bakanlığında vb. birçok devlet kurumunda çeşitli önemli görevleri yerine getirdi. 1832 yılında Adalet bakanlığına atanmıştır.; Bkz.: "*Daşkov Dimitriy Vasilyeviç*" **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. VI, S. Petersburg, 1905, s. 138–142.

³¹⁴ S. V. Kuleşov vd., **a.g.e.**, s.86–87.

³¹⁵ Tunyan, **a.g.e.**, s.31.

Rozen'in Ermeni Eyaleti'nin idaresindeki aksaklıkları dikkate alınarak 13 Mayıs 1833 tarihinde Rozen'in önerisinde değişiklikler yapılarak, Güney Kafkasya için yapılacak olan genel bir yapılanmaya kadar sürmesi ön görülen geçici bir düzenleme yapılması hususunda bir öneri hazırlanmış³¹⁶ ve bu öneri Çar tarafından kabul edilerek 23 Haziran 1833 tarihinde onanarak yürürlüğe girmiştir. Ermeni Oblastinde yapılan bu değişiklikler bir taraftan önemli idari değişimler getirirken diğer taraftan 10 Eylül 1829 tarihinde teşkil edilen geçici ştatki memurların sayıları ve aldıkları maaşlar aynen bırakılırken ştatın varlığına son verilmiştir. Ermeni Eyaleti'nin idaresine ilişkin 23 Haziran 1833 tarihli Nizamnamede Devlet Meclisi, Kanunlar Şubesinde ve genel toplantısında, İç İşleri bakanlığının Ermeni Eyaletinin yönetimine ilişkin esaslar ve Eyaletin yeni ştatı hakkındaki önerilerini inceleyerek Gürcistan'daki baş idarenin geçici olarak 16 madde ile tespit edilmiş olan önlemleri uygulamaya sokmasına karar verildi: Buna Nizamnameye göre Devlet Meclisinin karar vermesi ile 23 Haziran 1833 tarihinde Eyalette (oblast) heyet (Kollegialnost) şeklinde olan idari yapı kaldırılarak bunun yerine bakanlıkların şube sistemine göre düzenlenmiş merkezi bir idare sistemi getirildi. Bütün güç bölge başkanının elinde toplandı. Bu şekilde bölge başkanı fiili olarak bölgenin yöneticisi oluyordu. Bölge başkanı askerî mahkemeye verme hakkıyla beraber tümen komutanı ayrıcalıklarını alıyor, mahkemenin almış olduğu 200 bin gümüş Ruble'ye kadar olan sivil davalarla ilgili kararları değiştirme yetkisine sahip olurken 200 bin gümüş Ruble'den fazla olan davaları da Güney Kafkasya Genel İdaresine gönderme hakkına da sahip idi. Erivan ve Nahçıvan'da davaların görülmesi için vilâyet mahkemelerinin kurulması öngörüldü. Bu mahkemelere verilen dilekçelerin Rusça ve yerel dillerde olmasına da izin verildi. Cinayet davaları için ise askerî-mahkeme komisyonları oluşturuldu. Bu askerî-mahkeme komisyonları kendi tavsiyelerini bölge başkanına (naçalnik oblasti) veriyordu. Son tastik hakkı ise genel yöneticisinin yetkisi dâhilindeydi. Ayrıca Ermeni Eyaleti'nde yaşayanlar arzu ediyorsa şerri mahkemelerde de davalarının görülmesini talep edebileceklerdi. Okruğların oluşturulması öngörüldü. Nahçıvan ve Ordubad'da ise *Polis İdaresi* korundu³¹⁷. 23 Haziran 1833 tarihli Ermeni Eyaleti'nin idaresine ilişkin bu düzenleme 1840 yılında yapılacak olan idarî reformlar dönemine kadar yürürlükte kalacaktır³¹⁸.

³¹⁶ KPRSA, Ç. I, Belge No: 22.

³¹⁷ PSZRİ, , T. VIII, No: 6282, s. 374–375.

³¹⁸ Adonts, a.g.e., s.103.

Tablo 2.3 Ermeni Eyaleti İdari Yapısı ve Memurların Aldıkları Maaşlar (1833 yılı) ³¹⁹

(Ştat)

1) Eyalet Yönetimi

Oblast İdaresi			
Makam	Sayı	Maaş (GümüşRuble)	Toplam Ödenen (Gümüş Ruble)
Askerî Generallerden Oblast İdarecisi	1	1500	1500
Yönetim Danışmanları veya Şube Başkanları	3	1000	3000
Kaңcelerya			
Sekreter	1	700	700
Masa Başkanları	2	450	900
Kayıt memuru	1	450	450
Kaңcelerya Memurları	4	250	1000
Yazışma için Kantonist	4	120	480
Tercüman (Yazılı)	1	350	350
(Sözlü)	1	250	250
Azerice Evrakların yazışması için Mirza	1	250	250
Özel görevli memur	1	700	700
Koruyucu ücreti ve Kırtasiye giderleri			500
TOPLAM	20		10,080

³¹⁹ SAOİAN, Ç. II, s. 327; PSZRİ, Prilojeniy K No: 6282– 1833 İyunya 23, T. VIII, 2-oe Otdeleniye, s. 137–139.

2) Gelirler ve Hazine Varlıkları İdaresi

Makam	Sayı	Maaş Gümüş Ruble	Toplam Ödenen Gümüş Ruble
Başkan	1	1200	1200
Danışman	1	1000	1000
Eyalet Haznedarı	1	1000	1000
Kançelerya			
Sekreter ve Aynı zamanda Protokolist	1	500	500
Ona yardımcı olarak Kayıt memuru	1	300	300
Muhasebeci	1	600	600
Muhasebeci Yardımcısı	1	400	400
Masa Başkanları	2	400	800
Masa Başkanlarının Yardımcıları	2	300	600
Yazışma için Kantonist	6	120	720
Çevirmenler	2	300	600
Arazi Ölçümleri için Mesaha Memuru	1	700	700
Mesaha Memuru Yardımcısı	1	400	400
Kırtasiye ve Koruyucu Giderleri			600
Toprak mahsullerinin takibi ve Bütün Ermeni Eyaleti'nde vergi toplamak için Komiserler	10	300	3000
Vergi Komiserlerinin yollukları ve Yıllık Kırtasiye giderleri		100	1000
Her Vergi Komiseri için 2 yerli halktan atlı Kazak yüzbaşısı (Yesaul ?) (Aynı zamanda sözlü tercümanlık yapabilecek)	20	80	1600
Kulpin Tuz ocakları için Müfettiş			
Bu İdare içerisinde Erivan'da ayrıca bulunan şehir hazinesinin yerine Hazine kurulmaktadır			
Eyalet Haznedarı yardımcısı	1	600	600
Bütün Hazinesinin defterlerinin tutulması için	1	400	400
Kantonistlerden Yazıcı	1	120	120
Prisyajnıy	2	120	240
TOPLAM	57		16680

Nahçıvan Vilâyeti			
a) Polis İdaresi			
Makam	Sayı	Maaş (GümüşRuble)	Toplam Ödenen (Gümüş Ruble)
Vilâyet İdarecisi (Nahçıvan Naibi Albay Eksan Han)	1	1000	1000
Rus memurlardan Polis Komiseri	1	600	600
Postacı (pismovoditel)	1	300	300
Kantonistlerden Katip	1	120	120
Azerice yazıların yazılması için mirza	1	200	200
Tercüman	1	250	250
Yesaul Yaşlı	2	120	240
Genç	4	100	400
Nahçıvan İli			
Askerî Polismayster	1	200	200
Polismayster Yardımcısı (Biri Ermeni Diğeri Azeri olmak üzere yerlilerden)	2	200	400
Desetnik (gurup başı, posta başı)	4	60	240
Kantonistlerden Katip	1	120	120

Ordubad Vilâyeti			
a) Polis İdaresi			
Makam	Sayı	Maaş (GümüşRuble)	Toplam Ödenen (Gümüş Ruble)
Vilâyet İdarecisi (Binbaşı Şeyh Ali Bey)	1	1200	1200
Polis Komiseri	1	600	600
Postacı (pismovoditel)	1	300	300
Kantonistlerden Katip	1	120	120
Azerice yazıların yazılması için mirza	1	200	200
Tercüman	1	250	250
Yesaul Yaşlı	1	120	120
Genç	2	100	200
Ordubad İli			
Askerî Polismayster	1	200	200
Polismayster Yardımcısı (yerli halktan biri, aynı zamanda tercüman)	1	200	200
Desetnik (gurup başı, posta başı)	2	60	120
Kantonistlerden Katip	1	120	120

Bu arada 1833 yılında Adalet Bakanlığı, eski Ermeni arması hususunu gündeme getirdi. Bu konuda araştırma yapmak üzere Ermeni bilim adamı Çerpeti görevlendirildi. Çerpeti eski Ermeni yazarlarına atıfta bulunarak Kral Tigvan çağdaşı Kira'nın döneminde yedi başlı ejderhanın; daha geç bir dönemde Avşakuni hanedanlığı döneminde ejderha yerine tek gözlü kartalın; daha sonra Hıristiyanlığın kabul edilmesiyle kuzu ile haç biçiminde ve son olarak da Rupiniyanlarda aslan kullanılmıştı. İşte tarihte Ermeni hanedanlıklarının kullanmış olduğu bu armaların hepsinin birleştirilerek yeni bir arma yaparak bu armanın Ermeni Eyaleti'nin olması düşünülmüştü. Ancak bu projeden vazgeçildi ve onun yerine yeni bir arma tasarlandı. Senato tarafından kabul edilen Ermeni Eyaleti'nin armasında, ortasında bir kalkan, mavi bir fon üzerinde Ağrı Dağı'nın gümüşü karlı zirvesi ve zirveyi saran gümüş bulutlar, zirvede ise altın bir gemi³²⁰ bulunmaktaydı. Armanın alt tarafı ikiye bölünmüş ve sağ tarafta kırmızı fon üzerine Ermeni krallarının tacı, sağ tarafta yeşil fon üzerine Eçmiyadzın kilisesi. Armanın üst kısmında ise altın rengi fonda iki başlı Rus kartalı ve kartal pençeleriyle söz konusu tacı tutuyordu³²¹.

³²⁰ Nuh peygamberin gemisi sembolize edilmiş olmalı.

³²¹ Potto, **Persidskaya...**, s.515; **PSZRİ**, T. VIII, No: 6064, s. 155.

Oluşturulan Komite, 25 Ocak 1834 tarihinde A. İ. Çerişev'in başkanlığında bir toplantı yaparak daha sonra adı "Rusya İmparatorluğu Güney Kafkasya Bölgesini Oluşturan İdari Bölgeler için nizamnamenin temel kanunları projesi" olacak olan Nizamnameyi kabul etti. Bu projede bölgenin "Kray Zakavkazkoy Rossiye" şeklinde adlandırılması önerildi. İdare sistemi dört aşamaya ayrıldı: Ana (glavnoe), Taşra, Oblast (eyalet), Uyezd. Bölgede valilik ve bu valiliğe bağlı bir idare meclisi kurulması öngörüldü. Rus Güney Kafkasyası (Zakafkaskaya Rossiya) Batı ve Doğu olmak üzere iki vilâyetten oluşacaktı. Bu vilâyetlerin merkezleri Tiflis ve Bakü olacaktı. Bölgede muhakeme usulünün Rus kanunlarına göre yapılması ve Müslümanlar için ise şariat mahkemelerinin korunması öngörüldü. Batı vilâyetini Hıristiyan halkın meskûn olduğu eyaletlerden oluşturulması nedeniyle Ermeni Eyaleti'nin de bu vilâyet içerisine aktarılması ön görüldü. Komitenin bu görüşü 31 Ekim 1834 tarihli toplantısında da onandı. Komite idari taksimatı daha da detaylandırdı. "Zakafkaskaya Rossiya" Karadeniz ve Hazar olmak üzere iki vilâyete bölündü: Karadeniz Vilâyeti Verhnekurin (Gürcistan), Rion (İmeretiya, Guriya), Ararat (Ahalkelek ve Ahıska ile birlikte Ermeni Eyaleti); Hazar Vilâyeti, Derbent ve Kurin olmak üzere alt idari birimlere ayrıldı³²².

Devlet Meclisinde bu öneriler görüşülürken, görüşmelere bu sıralarda tesadüfen Petersburg'da bulunan Rozen de katıldı. Rozen bu sırada Kafkasya'yı beş yıldır yöneten biri olarak bölgeyi iyi tanıyan biriydi. Rozen, bu bölgeye Rusya'daki gibi ve bölgenin kendi özelliklerine göre bir idarenin oluşturulmasının ne kadar zor olduğunun farkında olarak, öncelikle bölgede bulunan halkların hak, kanun ve geleneklerinin belirlenmesi gerektiğini, bundan sonra da zararlı geleneklerin acele etmeden zaman içerisinde kaldırılmasını, bölgede asayişin ve güvenliğin sağlanması gerektiğini belirtmiş ve asla reformların hayata geçirilmesinde acele edilmemesini dile getirmiştir. Ayrıca, Rozen hazırlanan projenin yerinde incelenmek üzere kendisine verilmesini istemiş ve Meclis bu öneriyi kabul ederek bölgenin uygun bir şekilde guberniya, uyezd, uçastk ve volost olarak taksim edilmesi için kendisine verilmiştir. Ancak Meclis Rozen'e Tiflis'te reformların gerekliliği ile ilgili ve yapılması düşünülen reformların genel hatları üzerinde değişikliklere gitmesine izin vermemiştir. Zira bu hususlarda yüksek devlet organları tarafından karar verilmişti artık³²³.

Yönetimin 1833 ve 1834 tarihli kararnameleleri geçici birer önlem olarak kabul edilmişti. Bu kararnameleler, *Guberniya* temelinde idari taksimat sisteminin yaratılmasını sağlamışlardır. Rus, Ermeni ve Müslüman halkın eşitliği ve inanç özgürlüğü kabul edilmiştir. 1833 tarihli nizamname, idare sistemini merkezileştirerek yeni ele geçirilen bölgenin İmparatorluk idaresine katılması sürecini hızlandırmıştır.

³²² Tunyan, **a.g.e.**, s.31-32.

³²³ İvanenko, **a.g.e.**, s.289.

Bu değişimler sırasında oblastların isimleri de değiştirildi. Bu değişim yapılırken Komite tarafından sınır, coğrafi ve dini ayrımlar göz önünde bulundurulmuş ancak idarenin merkezileştirilmesine büyük önem gösterilmiştir. Doğu Ermenistanın topraklarının adlandırılması politik anlamlar taşımaktaydı. İlk önce “Ararat” ismi bütün Hıristiyan dünyasında kuzey doğu yamaçları Rusya sınırları içerisinde olan efsanevi dağı çağrıştırmaktaydı. İkinci olarak bu isim, Ermeni Eyaletinin özerk idari bir birim olarak ortadan kaldırılmasının kararlaştırılması nedeniyle hem içerideki hem de dışarıdaki Ermeni halkında bir devlet ilizyonunu hala saklayabilirdi³²⁴.

1835 Yılında Güney Kafkasya'nın idari taksimatı şöyle şekillenmişti:

- 1) Gürcistan
- 2) İmeretti
- 3) Guriya
- 4) Mingrel Knezliği (Svan toprakları ile birlikte)
- 5) Abhazya Knezliği
- 6) Ahasikhe Vilâyeti
- 7) Ermeni Eyaleti
- 8) Müslüman Vilâyetleri: Şeki, Karabağ, Şirvan
- 9) Talış Vilâyeti
- 10) Çaro-Belokan Eyaleti(Oblast)
- 11) Elisuy Sultanlığı
- 12) Bolgadar toprakları (Zemli Bolgodar)
- 13) Avar Hanlığı
- 14) Dağistan: Bakü, Kuban, Derbend vilâyetleri

Bu idari birimlerden Gürcistan, İmeretti, Guriya, Ahasikhe Vilâyeti, Ermeni Eyaleti, Talış Vilâyeti, Müslüman Vilâyetleri, Çaro-Belokan Eyaleti, ve Güney Dağistan doğrudan Rusya'ya bağlı idiler. Bunların dışında kalan mülki birimler ise kendi yöneticileri tarafından yönetilmekte ve sadece dolaylı olarak Rusya'ya baęlıydılar³²⁵

Ermeni Eyaleti'nde yaşıyan göçmenler ise 2 sultan tarafından yönetilmekteydi. Bu sultanlardan Pir Murat Sultan'ın egemenliğinde Gökçe Çay gölü, Daraçipek dağ boğazı ve

³²⁴ Tunyan, **a.g.e.**, s. 22–23, 32.

³²⁵ Orest Yevetskiy, **Statistiçeskoye Opisanie Zakavkazskogo Kraya**, Tipografiya Ştaba Otdelnago Korpusa Vnutrenniy Straji, Sanktpeterburg, 1835, s. 24, 25–26.

Abaran kıyılarından göç edenler, Aslan Sultan himayesinde olanlar ise Aras kıyılarında kışlığı olanlar bulunmaktaydı.

Nahçıvan Okruğu kısmen yürütme ve polis yönetimi Naib Albay Eksan Han'a bırakılmıştı. Eksan hanın yanında Rus sivil memurlarından oluşturulmuş pristav bulunmaktaydı. Bunlar ayrıca Nahçıvan vilâyet mahkemesinin de başkanlarıydılar³²⁶.

Ordubad Okruğu ise Eksan han'ın kardeşi Naib Binbaşı Şıh Ali Bey'e aynı haklarla bırakılmıştı. Buradaki pristav da Rus sivil memurlarından oluşmaktaydı.

Ermeni Eyaleti Bölge (okrujnoy naçalnik) yöneticilerine 5 Ocak 1834 tarihinde gönderilen talimatnamede idarenin amaç ve vazifeleri belirtilmiştir. Erivan Vilâyeti dâhilindeki yöneticiler (okrujnoy naçalnik) geniş haklar elde ettiler. Erivan dâhilindeki yöneticilerin elde etmiş oldukları bu yetkileri şöyle sıralamak mümkündür: En yüksek derecede polisin kullandığı yetkiler; sivil ve ceza işlerini idare etmek; hazine mülkiyeti edinme hakkı; ticaretin gidişatını takip etmek ve tarımın gelişimini teşvik etmek de bu yöneticilerin sorumlulukları altına bırakıldı. Bölge yöneticilerine yardım etmek üzere iki yardımcı tayin edildi. Bu yardımcılardan biri Ermeni diğeri ise Azeri idi. Bu yardımcılardan görevi ise ceza davalarının görülmesi ile ilişkilidir.

Bölgenin baş idarecisi G. V. Rozen'in yukarıda belirtilen düşüncelerine uygun olarak daha sonra hazırlanmış olduğu "Güney Kafkasya'nın idari taksimatı hakkındaki tasarıya" göre bölge iki reyona bölünecekti: Buna göre 1. Rus idaresinin altında bulunan topraklar 2. Mingreliya, Abhaziya gibi kendi yöneticileri tarafından yönetilen topraklar olacaktı. Birinci tip reyona Gürcistan Guberniyası, İmeretin, Ermeni, Kurin, Kaspîy oblastları (eyaletleri) ve Ahıska, Caro-belokan, Gurin gibi farklı sınır vilâyetleri (provintsiya) girmektedir. Bu taksimatta Ermeni Eyaleti korunmuştu. Bunun nedeni ise, Ermeni Eyaleti sınırları içerisinde Ermeni kiliselerinin başı Katolikosun ikamet ettiği Ruhani merkez Eçmiadzin'in bulunmasıdır. Zira Rozen bu durumun önemine dikkat çekerken, Ermeni Katolikosunun Türkiye, İran ve genel olarak Asya'da yaşayan Ermeniler üzerindeki etkisi neticesinde gelecekte Rusya'nın Doğu'daki idare tavrı için bu durumun büyük bir önem arz ettiğini belirtmiştir³²⁷.

Şoragel Vilâyeti, Megri ve Kapan okruglarından alınan topraklarla Ermeni Eyaletinin sınırlarının genişletilmesi de göz önünde bulundurulmuştur. Bu ara sınır Kars şehriden gelen Ermeni göçmenlerle nüfuslanmış ve bölge Tiflis'ten ziyade Erivan'a daha yakın idi. Megri ve Kapan okruglarının bağlanması meselesini gündeme Ermeni Eyaleti Başkanı V. O. Bebutov taşımıştı. Projeye göre Eyalet aşağıdaki tabloda gösterildiği şekliyle bir idari taksimata ve nüfusa sahip olmalıydı:

³²⁶ Yevetskiy, a.g.e., s. 196.

³²⁷ Tunyan, a.g.e., s.21, 33-34.

Tablo 2.4 Ermeni Eyaleti'nin 1837 yılı İdari Taksimatı

Mevcut Durum		Önerilen İdari Taksimat	
Erivan Vilâyeti Okrugları	Nüfus	Ermeni Eyaleti Okrugları	Nüfus
Erivan	37241	Erivan	37241
Serdarabad	29378	Serdarabad	29378
Şarur	30855	Şarur	30855
Surmalin	24610	Surmalin	24610
Nahçıvan Vilâyeti (Provintsi)	30323	Şoragel	22789
Ordubad Okrugı	11341	Nahçıvan	30507
		Ordubad (Megri ve Kapan ile birlikte)	14141
Toplam	163928	Toplam	189701

Elbette ki Baron Rozen'e her ne kadar da yeterli yetki verilmiş olmasa da zaman kazanmış ve yapılması düşünülen reformlar üzerinde daha şüphe ile yaklaşılmasını sağlamıştı. Bakanlar kurulu ise senatörler Kutaysov ve Meçnikov'un hazırlamış oldukları projelerin yüzeysel olduğu ve Güney Kafkasya'nın kendine has özelliklerinin dikkate alınması gerektiği hususunda ikna olmuşlardı. Bu nedenle Proje tekrardan 1836 yılında Baron Rozen'in önerileriyle birlikte görüşülmeye başlandı³²⁸. Ancak, burada, sivil yönetimin yerleştirilmesinin zamanla aşamalı olarak yapılmasını, sosyal ilişkilerdeki belirsizliğin düzenlenmesini, idari organlardan önce ikincil daha sonra baş organların oluşturulması gerektiğini savunan G. V. Rozen'in düşünceleri kabul edilmedi³²⁹. Bu nedenle Meclis Güney Kafkasya'nın mülki idaresinin düzenlemelerine yeniden başlanmasına karar verdi. Bu amaçla bir senatörün başkanlığında Kafkasya'ya tekrardan bir komisyon gönderilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca özel komisyon da bu komisyona bağlandı. Güney Kafkasya ile çok yakından ilgilenen Çar, komisyonun çalışmaları için bütün imkânları seferber etti. Ayrıca komisyona başkanlık yapmaya uygun kişi uzunca bir süre arandı. Zira bu işin olağanüstü zor ve karmaşık olduğu açıkça ortaya çıkmıştı. Sonuçta, Adalet Bakanı Bludov ve Knez Çernişev'in önerisiyle genç ve zeki bir senatör olan Gan³³⁰ 11 Mart 1837 tarihinde bu göreve atandı. Ayrıca, Gan'a 11

³²⁸ İvanenko, **a.g.e.**, s. 290.

³²⁹ Tunyan, **a.g.e.**, s.32–33.

³³⁰ Pavel Vasilyeviç (doğ.1793–öl.1862);Kont; Senatör; Devlet Meclisi üyesi; 1812 yılında orduya girdi. Fransızlarla yapılan savaşta yer aldı. 1814 yılında ordudan atıldı. 1815 yılında Dış işlerinde tercüman olarak göreve başladı. 1816 yılında Floransa'da 1817 yılında da Roma'da görevlendirildi. 1824 yılında geri çağrılarak Kurlyan daha sonra da Lifliyan valiliğine atandı. Yaşadığı sorunlar nedeniyle bu görevlerinden istifa etti. Bu dönemde Gan bütün Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde geziler yaptı. 1836 yılında geri dönen Gan İçişleri bakanlığı meclis üyeliğine atandı. Aynı yıl senatör oldu. 11 Mart 1837 yılında Güney Kafkasya'ya ilişkin

Ekim 1837 tarihinde Güney Kafkasya bölgesinin finansına ilişkin projelerin hazırlanması görevi de verilecektir³³¹.

8 Nisan 1837 tarihli Çarın emri ile komisyon teşkil edildi ve P. V. Gan'ın başkanlığındaki Komisyon 1837 yılının Haziran ayının başlarında Tiflis'e ulaştı. Gan, Paskeviç'in görüşlerinin taraftarı idi ve Paskeviç'in girişimleri ile Gan'ın yetkileri Genel idarecinin yetkileri ile birleştirildi³³². Çernişev 19 Mayıs 1837 tarihli bir yazıyla da Baron Rozen'e Komisyo'nun kurulduğunu ve Tiflis'e gelecek olan Komisyonun sorumluluklarını ve yetkilerini bildirilmiştir. Buna göre, bölge idaresinin Komisyonun faaliyetlerine hiçbir şekilde müdahale edemeyeceğini ve Komisyonun bütün taleplerinin karşılanmasını istemişti. Komisyon görevini tamamlanmasından sonra da raporunu genel idareye sunacaktı. Komisyonun en önemli görevi ise idarenin orta ve alt düzeydeki polis, ekonomi ve adli şubelerinin oluşturulmasına dair proje oluşturmak ayrıca Kafkas genel idaresi ve baş mahkemeye ilişkin olarak kendi bakış açısını ortaya koymak olarak belirlenmiştir. Komisyon bu görevi yerine getirirken bölgedeki bütün yöneticilerden bilgi ve evrak isteme yetkisine sahip olacaktı. Ayrıca Komisyonun çalışmaları için belli bir süre de belirlenmemiştir. Çernişev yazısında Komisyonun çalışmalarını bir an evvel tamamlaması için Rozen'den bütün bilgi ve belgelerin ayrıca önerilerin eksiksiz olarak Komisyon'a verilmesini ve bütün imkânların sağlanmasını da istiyordu³³³.

Komisyon 20 Temmuz 1837 tarihinde çalışmalarına başladı. İlk iş olarak Rozen'den kendi hazırlamış olduğu proje ile birlikte bölgeye ilişkin bütün belge ve bilgiler istendi³³⁴. 5 Ağustos tarihinde Güney Kafkasya idaresinin revizyonuna ilişkin bütün bilgiler ve öneriler Rozen tarafından Komisyona verildi. Ancak, Komisyon Rozen'den ayrıca hazırlanması düşünülen nizamnamenin projesini de istemiştir. Hâlbuki bunu hazırlamak zaten Komisyonun görevidi. Zira 11 Nisan tarihinde Rozen'in proje hazırlama görevi üzerinden alınmıştı. Diğer taraftan Komisyon bir anlamda yetkilerini de aşarak mevcut idareyi ve yerel yönetimleri bir müfettiş gibi kontrol etmeye başlamışlardı. Komisyon üyeleri, bölgedeki bütün yerler ve kişiler hakkındaki dosyaları talep ediyor, mevcut genel ve yerel idareleri araştırıyorlardı. Ayrıca bölge halkı ile ilişkiler kurup bir nevi halk arasında tahkikat yürütüyorlardı. Komisyonun bu tavrı Rozen'i rahatsız etmesi üzerine Rozen bu durumu Çernişev'e bildirerek Komisyonun

---

düzenlemeler yapmak üzere oluşturulan komitenin başına getirildi. 1846 yılında İmparator ile yaşadığı sorunlar nedeni ile bir yıllığına izne ayrıldı. Aynı yıl emekliliğini istedi ve 28 Nisan tarihinde görevden atıldı. 1862 yılında Manngeym'de vefat etti.; Bkz.: "*Gan, Pavel Vasilyeviç*", **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. IV, S. Petersburg, 1914, s. 226–229.

³³¹ İvanenko, **a.g.e.**, s. 290.; "*Gan, Pavel Vasilyeviç*", **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. IV, S. Petersburg, 1914, s. 227.

³³² İvanenko, **a.g.e.**, s. 290.; S. V. Kuleşov vd., **a.g.e.**, s.87.

³³³ **AKAK**, T. VIII, Belge No: 49.

³³⁴ **KPRSA**, Ç. I, Belge No: 25.

yetkilerinin teyit edilmesini talep etmiştir³³⁵. Bütün bu gelişmeler Senatör Gan ile Rozen arasında kötü ilişkilerin gelişmesine neden olmuştur.

1837 yılının Eylül ayında da Komisyon başkanı olarak Gan, Güney Kafkasya idaresi ve burada yaşayan halklar hakkında ve onun düşüncesine göre yapılması gereken değişiklikleri içeren bir raporu Çar Nikolay'a sundu. Rapor'da bölgenin Türkmençay ve Edirne Antlaşmaları ile bölgedeki Rus sınırının belirlendiğini ve bu süre içerisinde buradaki Rus topraklarının bir savaş alanı olduğunu belirttikten sonra ve buradaki idarecilerin ve şartların elverdiği ölçüde Rusya'ya az çok yarar sağladığını ancak bölgedeki koşullar nedeni ile doğru bir idarenin kurulamadığını ifade ediyordu. Söz konusu olan idarecilerin burada geçici oldukları ve sürekli olarak bir tehlikenin ayrıca kendine has yerli ihtiyaçların mevcudiyeti nedeniyle kanunlara ve adli sisteme dikkate almadıklarını ve idare gücünü kendi üzerlerinde toplamak zorunda kaldıkları tespitinde bulunmuştur. Ancak sadece söz konusu antlaşmalardan sonra Güney Kafkasya Rusya açısından doğal sınırlarına kavuşmuş ve iç asayiş sağlanabilmişti. Zira güvenlik açısından tehlikelere en açık olan Ahıska Paşalığı, Ermeni Eyaleti ve Talış Hanlığı ve Gürcistan'da kaleler inşa edilerek hızlı bir şekilde güvenlik sağlanmıştır. Gan, raporunda Güney Kafkasya'nın geniş ve verimli topraklarının halen işlenmediğini ve nüfusun az olduğunu tarımın ve hayvancılığın oldukça geri olduğunu, üzüm bağlarının, ipek, pamuk, tütün vb. tarım ürünlerinin yetiştiriciliğinin yeniden ele alınması gerektiğini belirtir. Diğer taraftan raporda Paskeviç ve senatörler tarafından uygulamaya sokulan idare sisteminin devlet gelirleri ve bölgenin gelişimi açısından bakıldığında tam bir felaket olduğunu ifade eder ve bu güne kadar bu sistemin bölgedeki mevcut durumu değiştiremediğini ve iyi bir sonuç doğurmadığını söyler. Gan, bu önemli sorunların Komisyon tarafından bölgeden toplanacak güvenilir bilgilerle çözülmeye çalışılacağını ve bu kez sadece Güney Kafkasya'nın coğrafi, siyasi, ticari, demografik özellikleri ile kendilerini sınırlayacaklarını ifade eder. Bu şekilde bölgedeki devlet idaresinin tek tip hale getirilmesinin kolay olacağını ve bu değişimlerle Güney Kafkasya'nın mamur hale gelirken aynı zamanda Rusya'nın çıkarlarının sağlam bir zemine oturacağını ifade eder. Gan, raporunda bölgenin Rus'ya açısından önemini vurgularken, Güney Kafkasya topraklarında tropik bitkilerden kuzeyde yetişebilecek bitkilere kadar geniş bir ürün çeşitliliğinin burada yetiştirilebileceğini dolayısıyla bu durumun uzun bir süre Rusya'nın dışa bağımlılığını önleyeceğinin altını çizer. Ancak bölgenin yaklaşık 160 bin km² topraklarında çok daha fazla nüfusun yaşaması mümkün iken genel nüfusun 1.000.000 gibi az bir rakam olduğunu belirtir. Diğer taraftan Güney Kafkasya'nın Avrupa ile Asya arasında çok önemli bir ticaret yolu olduğunu vurgular.

³³⁵ AKAK, T. VIII, Belge No: 57.

Ancak Rusya'nın bölgenin bu faydalarından yararlanmadığını belirtir. Gan raporunun devamında, Bölgenin İmparatorluğun merkezinden uzak olması ve özellikle iletişimdeki zorluklar ve Rusya'nın rakiplerinin destek verebileceği bölge halkı içerisinde mevcut olan fanatizm ve milliyetçilik duygularının, Rusya'yı rahatsız edebileceğini ve bu nedenle imparatorluğun bütün dikkatini ve gücünü bu yönde harcamasına neden olabileceğini vurgular. Raporda bütün bu sorunların aşılabilmesi için yeni düzenlemenin can alıcı noktasının iyi bir kanunname, adliye sistemi ve idare ile Güney Kafkasya'da yaşayan halkların Rus idaresine samimi olarak bağlılığının sağlanması olduğunu belirtir. Bütün bu düzenlemelerin temelinde ise halkın çıkarları ile ülkenin ihtiyaçlarının birleştirilmesi ve bu halkların ileri gelen tabakalarının özellikle devletin çıkarları ile eşitlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Gan, refahın ve zenginliğin, zirai sanayinin gelişmesinin, bölgedeki doğal kaynakların geliştirilmesi ve Rusya ile serbest pazar oluşturulmasının dini ve normal eğitim ile birlikte halkları devlete sağlam bir şekilde bağlayacağını ve böyle bir durumda hiçbir yabancı müdahalenin başarıya ulaşamayacağını altını çizer. Rapora göre bölgede yaşayan üç halkın yani Gürcüler, Ermeniler ve Müslümanlar (Azeriler)'in dikkate alınması gerektiği zira bunların dışındakilerin nüfusunun oldukça az olduğu belirtilmiştir. Raporda Ermenilere ilişkin şu bilgilere yer verilmiştir: Ermeniler büyük çoğunlukla Ermeni Eyaleti'nde yaşamaktadırlar. Burada Ermeni Gregoryan inancının en önemli dini merkezi olan Eçmiyadzin bulunmaktadır. Ayrıca Karabağ vilâyetinde ve Ahıska paşalığında ve Gürcistan şehirlerinde de Ermeniler bulunmaktadır. Ancak şunu söylemek gerekir ki Ermeniler bütün Güney Kafkasya topraklarında bulunmaktadır. Ermenilerin elinde bulunan kapitalin büyüklüğü, sanayiye yatkınlık ve diğer halklarla ilişkileri sırasında ortaya çıkan kendi aralarındaki dostluk, hemen hemen bütün ticaretin ve en küçük zanaatların dahi bunların elinde toplanmasını sağlamıştır. Ermeniler, atasözlerine dahi konu olmuş kurnazlıkları ve menfaatperestliklerinin yanında aynı zamanda oldukça zekiler. Bu nedenle Ermeniler kendi akıl yeteneklerini kendilerine yarar getirecek veya bir şey kazandıracak şeylere yönetmektedirler. Bu nedenle Ermeniler akılcı ve sağlam bir idare altında büyük bir başarı ile buradaki doğal zenginliklerin, sanayinin ve ticaretin geliştirilmesine katkıda bulunabilirler. Rusya'nın Ermenileri Türk ve İran egemenliğinden kurtarması nedeniyle Rusya'ya bağlılıkları sayesinde Asya'nın bütün bölgelerindeki ilişkilerde ve etkilerde Rus siyasetinin mükemmel bir taraftarı ve uygulayıcısı olabilirler. Gan, raporunda bütün dinlerin kaynağının doğu olduğunu söyleyerek doğu halkları için din kurumunun ne kadar önemli olduğunu belirttikten sonra Güney Kafkasya'da yaşayan Gürcü, Ermeni ve Azeriler için de din faktörünün çok önemli olduğunu ve bu nedenle bu hususta izlenecek siyasetin önemini vurgular. Rapora göre önceki yöneticilerin despotik ve İslami yönetimlerinin ortadan kaldırılması ve Rus idaresinin kurulmasının önündeki engeli

kaldırmanın yolu ise Hıristiyanlık ruhu ile yapılacak olan eğitim olarak görülmüştür. Raporda Ortodoks misyonerliğinin kurulması ve bunun Kafkaslarda yaygınlaştırılması teklif edilmiştir. Diğer taraftan Ermeni Gregoryan Kilisesinin ve Şii ve Sünni olmak üzere iki İslam mezhebinin tabii oldukları yasaların revizyonu sırasında bu inaçlara sahip din adamlarının kendi toplumları üzerinde etkili olduklarına özel bir dikkat gösterilmesi gerektiği belirtilerek bunun nedenleri şu şekilde belirtilmiştir: 1– Bu halklar Güney Kafkasya'nın 2/3 nü oluşturmaktadırlar. Ayrıca savaşçı bir ruha sahip ve Asya'nın diğer bölgelerindeki kendi inançlarından olan toplumlarla sürekli ve sıkı bir ilişki içerisinde. 2– Entrikalara meyilli olan İstanbul Ermenileri arasında yabancı ajanlar tarafından tahrik edilmiş ve desteklenen bir tarihi Ermenistan hayaline meyil söz konusudur. Ayrıca Müslümanlardaki fanatizmin önüne de henüz geçilememiştir. Bu sorunların bir an evvel çözülmesi için ise Raporda, din adamlarının farkında olmadan onlara menfaatler sunulması vasıtasıyla idarenin yanına çekilmeleri. Dini baş kurumların teşkili sırasında oluşturulacak idarenin bu kurumların faaliyetlerini takip edebilecek bir yapıya sahip olmaları, fakir ve genç din adamlarından önemli dini makamlara gelmek isteyenlerin maddi imkânlar sağlanarak Rusya'da var olan yüksek öğrenim kurumlarında eğitim almalarının sağlanması ve bu şekilde din adamlarının diğer ülkeler ile olan ilişkilerinin önüne geçilmesi ve Rusya taraftarı din adamlarının bir kaynağı oluşturulmuş olacaktır vb. önlemler dile getirilmiştir. Diğer taraftan raporda Tiflis'te bir ticaret okulunun açılması ve burada Ermeni gençlerinin ticari yeteneklerinin geliştirilmesi ve bu şekilde bölgenin ticaret potansiyelinin açığa çıkarılması önerilmiştir. Ayrıca zengin ailelerin çocuklarının Rusya'daki üniversitelerde okutulmasının özendirilmesi ve fakir fakat yetenekli çocukların ise devlet tarafından desteklenerek Rusya'da eğitim almaları önerilmiştir. Raporda bu sitemin Güney Kafkasya'da yüksek okullar açılmasından daha ekonomik olacağı vurgulanıyor ve Rusya'da eğitim almış olan yetenekli gençlerin daha sonra vatanlarına döndükten sonra toplumun önemli bireyleri olacağı ve bu kişilerin Rus milli eğitimini almış Rusya'ya bağlı olacakları ifade edilmiştir. Güney Kafkasya'daki istisnasız bütün öğrenim kurumlarını temel eğitim dili Rusça olmalıdır. Gan bölgede görev yapan memurların mümkün olduğunca Azerice bilen Rus memurlar olmasını öneriyor ve ayrıca Gürcüce ve Ermenice dillerinin öğreniminin yaygınlaştırılmasının ve kurumlarda kullanılmasının ne gibi bir yararı olduğunu soruyordu. Zira rapora göre, Gürcü ve Ermeni gençlerinin kendi dillerinin ortaya çıkışı, tarihleri ve edebiyatları hakkında detaylı bir şekilde araştırılması her şeyden bilimsel bir fayda sağlamayacaktır. Ayrıca bu durum onlarda doğru olmayan bir milliyetçilik doğuracaktır ki bunun neticesinde ise asayişsizlik doğacaktır. Ayrıca bu durum bu gençleri Rusya'dan uzaklaştıracaktır demektir. Raporun devamında Ermeni oblastinde ve Müslüman vilâyetlerde mülkiyet ile ilgili yasaların Gürcistan'a göre belirsiz olduğu belirtiliyor ve adli

sistemde yapılması gereken değişimler ile ticaretin geliştirilmesine ilişkin öneriler sunuluyordu³³⁶.

Gan bu raporun ışığında projesini 24 Ekim tarihinde Güney Kafkasya Komitesine sunacak ve Gan'ın projesi komitede yeterli ve hatta gerekli görülerek kabul edilecektir ki böylece bölgenin Guberniya sistemine geçişi başlamış olacaktır³³⁷.

2.3. Golovin³³⁸ Dönemi (1837–1842):1840 Değişiklikleri ve Ermeni Eyaletinin Kaldırılması

Çar I. Nikola 1837 yılının Sonbaharında Güney Kafkasya'yı ziyaret etti. Çar, bu ziyareti esnasında yerel yöneticilerin kötü niyetli idarelerine ilişkin çeşitli gerçeklerle karşılaştı. Çar bu ziyaretinde bölgedeki tarihi yerleri dolaştığı gibi halkın sorunlarını da dinlemek durumunda kaldı. Nitekim Eyalet halkı Çar'a bölgedeki yöneticiler hakkında ve vergilerin ağır olduğu hususunda şikâyetlerini dile getirdikleri gibi bölgede yasaların da olması gerektiği gibi işlemediğini şikâyet tarzında Çar'a iletiler. Gürcistan'daki durumda aynıydı³³⁹. Çar Erivan'ı ziyareti sırasında ahalinin buralarda çalışmaması için Erivan'daki serdar sarayı karşısında bulunan bahçeler dışında Ermeni Eyaleti'nde bulunan bütün hazine bahçelerinin satılmasını emretti³⁴⁰.

Diğer taraftan Gan, Çar'ın bölgeye gelmesini bir fırsat bilerek Rozen'in de bulunduğu bir sırada güya kendisi tespit etmiş gibi bölgedeki asayişsizlik ve kötü idareden bahsetti. Bunu beklemeyen Rozen, İmparatora yeterli cevaplar da veremedi. Bölgedeki yöneticilerin bu kötü idaresini gören ve bu durumdan memnun kalmayan Çar, 1837 yılının Kasım ayının sonunda Bölge baş yöneticisini bu görevden alarak Rozen'i senatör olarak Moskova'ya gönderdi ve

³³⁶ KPRSA, Ç. I, Belge No: 24.

³³⁷ "Gan, Pavel Vasilyeviç", **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. IV, S. Petersburg, 1914, s. 227.

³³⁸ Yevgeniy Aleksandroviç; 1797 yılında orduya girdi. 1808 tarihinde ordudan ayrıldı ve 1810 yılında tekrar orduya kabul edildi. 1813 yılında tümgeneralliğe yükseltildi ve aynı yıl 3. Süvari Tümeninin komutanlığına atandı. 1830 yılına kadar birçok birlikte komutanlıklarda bulunan Aleksandroviç, 1830 yılında Orenburg Askerî valisi ve Orenburg Kolordu komutanlığına atandı. Ancak hastalığı dolayısıyla görev yerine gidemedi ve kendi isteği üzerine görevden ayrıldı. 1831 yılından itibaren çeşitli askeri görevlerde bulundu ve 1834 yılında Polonya'da iç işleri ve din işlerine ilişkin bir komisyonunun başkanlığına atandı. 30 Kasım 1837 tarihinde Kafkas Kolordusu komutanı ve Gürcistan, Ermeni ve Kafkasya Eyaletlerinin mülkî amiri olarak atandı. 21 Mart 1838 tarihinde göreve başladı ve bu görevini 1842 yılına kadar sürdürdü. Yevgeniy Aleksandroviç, 1805 yılında Fransızlara karşı savaştı. Ayrıca 1812 Rus–Fransız, 1828–1829 Osmanlı–Rus savaşlarında görev aldı. 1831 polonya isyanının bastırılmasında da yer aldı. (AKAK, T. IX, s. xviii.)

³³⁹ Tunyan, **a.g.e.**, s.36–37. Rozen, İmparatoru Karadeniz kıyısında bulunan Redut Kale'de karşılaşmış ve ona Ahıska–Erivan üzerinden Tiflis'e gelinceye kadar eşlik etmişti. Yolda İmparator, Rozen'e memnuniyetini belirtmiş olmakla birlikte daha sonra bu durum değişecek ve şikâyetler başlayacaktır. İmparatorun bu ziyareti sırasında şikâyet konusu olan konulardan birisi de Rozen'in kızı ile evli olan Erivan birliğinde görevli Knez Aleksandr Levanoviç Dadian'ın görevini kötüye kullanmasıydı. Nitekim İmparator'a bu konu şikâyet edilince İmparator Rozen'in gözleri önünde Dadian'ın yaver kordonunu söktü ve bunu Rozen'in oğluna taktı. ("Rozen, Grigoriy Viladimiroviç", **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XVI, S. Petersburg, 1913, s. 398.)

³⁴⁰ REPVAR, Belge No: 54.

onun yerine Y. A. Golovin'i atadı³⁴¹. Zira, bölgede halen daha adil bir vergi sistemi oluşturulamamış ve devlet daireleri oldukça kötü bir durumda idi. Diğer taraftan, Vahtan kanunları ile Rus kanunları hala birlikte uygulanmakta ve bu durum karmaşaya neden olmaktaydı. Memurların kötü davranışları ve onlara duyulan güvensizlik hat safhaya ulaşmıştı. Asayiş tam sağlanamamış ve sivil hapisaneler de kurulmamıştı. Mevcut finans sistemi de ne halkı ne de Rus idaresini memnun etmekteydi. Nitekim 20 Ağustos 1831 tarihinde bölgede kullanılmasına karar verilmiş olan Rus uzunluk ve ağırlık ölçü birimleri dahi henüz hayata geçirilmemişti³⁴². Kısacası, Güney Kafkasya'nın Rusya'ya bağlanmasından beri devam eden sorunlar hala devam etmekte ve arzu edilen idari sistem henüz uygulanamamaktaydı.

Dolayısıyla, Y. A. Golovin, göreve atandıktan sonra o da sivil idarenin kurulması ile uğraşmak durumunda kalacak ve genel olarak Kafkasya'da gelişen Şeyh Şamil hareketi de Golovin'in çözmesi gereken sorunlardan birisi olacaktır³⁴³. Her ne kadar kaynaklarda Rozen'in Çar tarafından görevden alınması daha ziyade bölgenin kötü idare edilmesi ve Gan'ın yukarıda belirtilen girişimi olarak gösterilse de bizce Rozen'in bölgenin idaresine ilişkin düşüncelerinin Rus yönetiminin arzu ettiği idare şekli ile uyuşmamasının da bunda etkili olduğunu belirtmemiz gerekir. Zira, hem komisyonların hazırladıkları projeler hem de kısa bir süre sonra 1840 yılında kabul edilecek olan Nizamname bunu göstermektedir.

Y. A. Golovin'in atanmasından sonra Güney Kafkasya idaresinin genel olarak teşkil edileceği zamana kadar yararlı görülmesi nedeniyle 19 Şubat 1838 tarihli "Güney Kafkasya Genel İdaresi Meclisi'nin Teşkili" adıyla bir nizamname kabul edilerek Tiflis'te Güney Kafkasya Genel İdaresi Meclisi kuruldu³⁴⁴.

Golovin, görevine bir fiil başladığı 21 Mart 1838 tarihinden³⁴⁵ itibaren ilk iş olarak bölgedeki mali sorunlar ile ilgilenmeye başladı. Zira, bu dönemde hala gelir getiren kaynaklar bütünüyle belirlenememiş, belirlenenlerin bazıları ise zaman içerisinde yitirilmiş ve bazı kaynaklarda doğru bir şekilde kontrol altında tutulamamıştı. Bu nedenle Golovin, bölgedeki bu düzensizliği gidermek için Genel idare sekreteryasında bazı değişimler yaptı ve bölgedeki hazine gelirlerinin ve varlıklarının belirlenmesi için çalışmalar başlattı. Diğer taraftan, vergi mükelleflerinin belirlenmesi, bölgedeki ayni ve nakdi vergilerin düzenlenmesi, Ermeni

³⁴¹ İvanenko, **a.g.e.**,s. 292.; Rozen'in görevden alındığı ve Golovin'in Kafkas baş idarecisi olarak atandığına dair Senato kararı Golovin'e 10 Aralık 1837 tarihli bir emirname ile bildirilmiştir.;Bkz.: **AKAK**, C.IX, Belge No: 1, s. 1. Kont Rozen 30Kasım 1837 yılında Kafkas Kolordusu komutanlığından alınmış ancak yerine atanan Golovin'in gelmesine kadar bölgeyi yönetmeye devam etmiştir.; Bkz.: "Rozen, Grigoriy Viladimiroviç", **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XVI, S. Petersburg, 1913, s. 398.

³⁴² **KPRSA**, Ç. I, Belge No: 25.

³⁴³ **AKAK**, T. IX, s. I.

³⁴⁴ **PSZRİ**, T. XIII, No: 10991, s. 124.

³⁴⁵ Bkz.: **AKAK**, T. IX, Belge No: 3.

Eyaleti, Ahıska, Karabağ, Şirvan Vilâyetleri ve Taliş Hanlığı ve Dağistan'ın var olan hazineye gelir getirecek kaynaklarının belirlenmesi için envanter çalışmaları yapılmaya başlanmıştır³⁴⁶.

Güney Kafkasya bölgesi Rusya İmparatorluğu'nun Doğu'su için ilk hat konumunda idi ve bu anlamda büyük bir öneme sahip idi. Bölgenin coğrafik konumu nedeni ile Rusya'nın burada, hem askerî hem de mülki idaresini sağlamlaştırması özel bir gayret göstermesini gerektirmekteydi. Ayrıca bunun için oldukça büyük maddi kaynaklara da ihtiyaç duyulmaktaydı. Nitekim, Golovin bölgede bir an evvel alınması gereken önlemleri sıralarken, Ahıska kalesinin yenilenmesi, Gümrü kalesinin bitirilmesi, Erivan kalesinin yenilenmesi, Şuşi kalesinin elden geçirilmesi, Lenkoran kalesinin bitirilmesi, Delijan kalesinin yenilenmesi, Erivan'dan Gümrü'ye giden yolların birleştirilmesi gerektiğini ayrıca bölgenin Rusya ile iletişiminin sağlanması, Erivan, Kanakir, Kutais'de hastanelerin inşa edilmesi, askerî birlikler için kışlaların inşası, sulama kanallarının yapılması, köprülerin inşa edilmesi vb. birçok projenin hayata geçirilmesinin acilen gerekliliğini vurgulamıştır³⁴⁷.

Bu dönemde Güney Kafkasya Komisyonu da çalışmalarına devam etmekteydi. Nitekim Komisyonun, 2 Ekim 1838 tarihli toplantısında Ermeni Eyaletinin Gürcü-İmeretin Eyaletine (oblast) bağlanması önerisine ilişkin bazı meseleler görüşüldü. Projede il olarak eyalette iki uyezd oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu uyezdler Nahçıvan ve Aleksandrapol (Gümrü) olacaktır. Bu şekilde iki uyezd oluşturulmasının çeşitli nedenlerinin yanında daha az uyezd kurularak Erivan ve Nahçıvan'ın birleştirilerek eyalet memurlarının sayısının azaltılması önemli bir faktördü. Nitekim Erivan'ın sağlıksız iklimi nedeniyle dışarıda bırakılması ön görülmüştü. Bu toplantıda Komisyon Başkanı, eyaletin yerel istatistiklerini de sunmuştur. Buna göre Erivan'da yaklaşık 2750 aile yaşamakta ve nüfus olarak bölgede Tiflis ve Nuhi'den sonra üçüncü sırada bulunan şehirdir. Ayrıca diğer şehirler ile karşılaştırılınca daha gelişmiş bir şehir olduğu da belirtilmiştir. Nitekim Erivan'da 6 kervansaray, 1600 dükkân bulunmakta ve ithal ticaretin 250 bin gümüş Ruble'ye ulaştığı belirtilmektedir. Ayrıca Erivan kalesinin askerî-stratejik bir öneme sahip olduğu da dile getirilmiştir. Komisyon, Erivan'ın kelimenin tam anlamıyla bir şehir olarak korunması ve Bambak-Şuragel distantsiyası ile birlikte üç uyezd kurulması sonucuna varmıştır. Ermeni Eyaleti ismi ise korunacak ancak kendine has bir oluşumla gerçekleştirilecekti. Nitekim eyaletin ismi korundu ancak idari kurumlardan yoksun olacaktı³⁴⁸.

1838 yılının Şubat ayının başlarında ise Baron Gan, kendisine verilen görevi tamamlayarak istenen projeyi sunmuştur. Bu kadar kısa bir süre içerisinde (8 ay) projenin hazırlanmış olması ise Rus idarecileri içerisinde şaşkınlık yaratmıştır. Zira bölgede daha önce

³⁴⁶ AKAK, C.IX, Belge No: 15.

³⁴⁷ AKAK, C.IX, Belge No:20.

³⁴⁸ Tunyan, a.g.e., s.38.

hiç bulunmamış bir insanın bu kadar kısa bir süre içerisinde bölgenin yerel özelliklerini tespit ederek bir proje hazırlaması beklenen bir durum değildi. Nitekim, Güney Kafkasya teşkili Komisyonu üyeleri bu projeden tatmin olmadı ve kabulü yönünde de acele etmediler. 1839 yılının sonunda da Komisyon, Golovin'in geliştirdiği yararlanarak Gan'dan bu projeyi yeniden bu kez Golovin ve Komitenin üyesi genel sekreter Pozen ile birlikte hazırlaması istendi³⁴⁹.

Baron Gan'ın hazırlamış olduğu proje aslında Paskeviç, Meçnikov ve Kutaysov'un hazırladıkları proje ile hemen hemen aynı idi. Sadece Gan'ın hazırladığı projede Rusya İmparatorluğu'nun bölgeyi Ruslaştırma siyaseti çok daha fazla ön plana çıkartılmıştı. Baron Gan, Paskeviç, Meçnikov ve Kutaysov gibi Rus soylularının ve tacirlerinin çıkarlarını ön planda tutarak, bölgede yapılacak olan idari reformların amaçlarından birinin Rus devlet bürokrasisin Güney Kafkasya'da siyasi ve ekonomik olarak sağlam bir zemine oturtulması gerektiğini düşünmekteydi. Bölgede mevcut olan yerli soyluların güçsüzleştirilmesi ve Rus soylularının güney Kafkasya'da güçlenmesi için Baron Gan, ilk olarak yerli soyluların yönetim sisteminden geri çekilmesi gerektiğini savunuyordu³⁵⁰.

Gürcü-İmeretti ve Kaspiy guberniyalarından oluşan "Güney Kafkasya'nın İdaresi hakkında Nizamname" projesi görüşülmek üzere Güney Kafkasya Bölgesi (Kray) teşkil Komitesinin önüne geldi. Bu projede Ermeni Eyaleti'nin Karabağ Vilâyeti ile birleştirilerek üçüncü bir guberniya oluşturulması öngörülmüyordu, ancak sadece iki guberniya için dahi memurların yetersiz oluşu Şuşa ile Erivan arasında iletişimin oldukça güç olması, idaredeki önemli eksiklikler gibi nedenlerden dolayı üçüncü bir guberniya oluşturma fikrinden vazgeçilmiştir. Erivan, Aleksandrapol ve Nahçıvan uyezdlilerinden oluşan Ermeni Eyaleti birinci guberniyaya dâhil oldu. Komisyon, Şih Ali Bey'in ve Eksan Han'ın ilk zamanlarda idareci olarak bırakılmalarının siyasi bir önlem olduğu fakat şuan Güney Kafkasya halkı için kötü birer örnek oldukları sonucuna varmıştır.

Rusya Güney Kafkasya projesi Yönetim Komitesinin (pravitelstvinıy komitet) her üyesi tarafından incelendi ve daha sonra 16 Aralık 1839 tarihli toplantıda görüşüldü. Bu toplantı sırasında Maliye Bakanı Gürcistan'a Rusya'nın bir parçası olarak değil koloni olarak bakılması gerektiğini ve oblastların azaltılması önerilmiştir. Müslüman Vilâyetlerde de uyezd idaresinin sokulmaması, Ermeni Eyaleti'nde olduğu gibi, mevcut idareleri eski isimleri ile birlikte bırakılması önerilmiştir. 16 Aralık 1839 tarihli bu toplantıda dikkat çekici bir husus da Güney Kafkasya'ya Rusya'nın bir kolonisi olarak mı yoksa İmparatorluğu'nun bir parçası olarak mı bakılacaktı? Meselesinin ortaya çıkmış olmasıdır. Ancak Rozen, yerli halkın ticari ilişkileri neticesinde İngilizlerin Hindistan'da ki faaliyetleri hakkında iyi bilgi sahibi

³⁴⁹ İvanenko, **a.g.e.**, s.292–293.

³⁵⁰ Adonts, **a.g.e.**, s.101–102.

olduklarını ve Rus yönetiminin Güney Kafkasya'yı gelecekte koloni olarak idare edeceği fikrinin onları Rusya'ya karşı soğutacağını ifade etmiştir. Sonuç olarak bu toplantı neticesinde Güney Kafkasya'ya Rusya'nın bir parçası olarak bakılması ve bu bölgenin bir koloni gibi değil ülkenin genelinde uygulanan Rus idari sistemi ile yönetilmesine karar verilmiştir. Ayrıca bölgede yaşayan halk ülkenin bütün nüfusu gibi eşit haklara sahip olmalıydı³⁵¹.

1840 yılında Kafkasya'da yapılacak olan İdari reformları Bakanlar Kurulu incelemeye almaya karar verildi³⁵². Sonuçta, Gan ve Golovin'in hazırlamış oldukları proje Petersburg'da çok beğenilmiş olmasa da Devlet Meclisi'nin görüşmelerinde kabul edildi ve Çar tarafından 10 Nisan 1840 yılında onandı³⁵³.

Yapılan bu düzenlemeye göre, bütün Güney Kafkasya Bölgesinde (Kray), Gürcistan-İmereti Guberniyası ve Kaspi (Hazar) Eyaleti (Oblastı) olmak üzere iki ana idari taksimat yapıldı. Kaspi Eyaleti'nde özel askerî bir idare kurulacaktı. Diğer taraftan bu proje ile, bölgede yeni bir idari taksimat sistemi getirilmiş oldu. Zira bölge bir Guberniya ve bir Oblasta, bunlar uyezdlere, uyezdler de Uçastoklara bölünmüştü. Gürcü-İmeretti Guberniyası, Tiflis, Gori, Telav, Belokan, Kutay, Yelizavetpol, Aleksandrapol, Erivan, Nahçıvan, Ahıska ve Guri olmak üzere 11 uyezdten oluşmaktaydı. Kaspi Oblast'ı ise Şirvan, Karabağ, Şekin, Talış, Bakü ve askerî okrug içerisinde bulunan Derbend ve Kubin uyezdlerinden oluşmaktaydı. Bu 18 uyezd ise 72 uçastkaya bölündü³⁵⁴. Görüldüğü gibi bu düzenleme ile Ermeni Eyaleti kaldırılmış ve Erivan Gürcü-İmeretti Guberniyasına dâhil edilmişti.

24 Nisan 1840 tarihinde Nikolay, hazırlanmış olan Güney Kafkasya'nın mülkî idaresine dair onanmış projelerin bölgede hayata geçirilmesi için A. İ. Çernişev'in başkanlığında özel bir komisyon kurdu. Komisyonun üyeleri arasında Y. F. Kangrin, P. D. Kisilev, A.G. Stroganov, D. N. Bludov vd. bulunmaktaydı. Bu Komisyon yeni idare sisteminin bölgede hayata geçirilmesi ile kendini sınırlamamış ve Güney Kafkasya Krayı ile ilgili bütün konularda Devlet Meclisinin bir nevi hazırlık mercii olmuştur. Bu Komisyon 1842 yılında lağvedildi ve I. Nikolay Güney Kafkasya İdaresi için yeni bir Komisyon oluşturdu. Çernişev bu Komisyonun da başkanlığına atandı. Yeni kurulan bu Komisyonun üyeleri ise, Y. F. Kangrin, P. D. Kisilev, L. A. Perovskiy, V.N. Panin idi. Daha sonraları ise bu sıralarda tahtın varisi olan II. Aleksandr ve birçok önemli Knezler, A.H. Bekendorf, F. P. Vronçenko, A.F. Orlov vd. bu Komisyonunda görev alarak bölgeye ilişkin meseleleri hal etmek için

³⁵¹ Tunyan, **a.g.e.**, s. 38-39, 41-42.

³⁵² S. V. Kuleşov vd., **a.g.e.**, s.87.

³⁵³ S. Esadze, **İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom**, Tom I, Tipografiya Gutenberg, Tiflis, 1907, s.73.

³⁵⁴ **PSZRİ**, No: 13368, T. XV, s. 237-264.

görevlendirilmişlerdir. Bu Komisyon Güney Kafkasya'da yüksek idari organ halini almıştır³⁵⁵.

Yukarıda da belirtildiği gibi bu süreç içerisinde Ermeni Eyaleti bir idari birim olarak kaldırıldı. Eyalete bağlı uyezdler de guberniyaya dâhil edildi. Rusya'nın desteğiyle özellikle Türk Ermeni piskoposlukları olmak üzere diğer ülkelerdeki piskoposluklar üzerinde etkili olmayı başaran Bütün Ermenilerin Katolikosu İ. Karpetsi, idarenin bu kararına karşı sesini çıkaramadı. H. Y. Lazarev, uzun bir süre ülke dışında yaşadı. Ermeni Eyaleti'nin tasfiye edilmesine V. O. Bebutov karşı çıktı. Bebutov, Ermeni Eyaleti'nin eski idarecisi ve Güney Kafkasya Genel İdaresi Meclisinin üyesiydi. Ancak P.D. Gan'nın baskıları neticesinde bölgeyi terk etmiş ve Polonya'ya gelerek burada Paskeviç'in yanında göreve başlamıştı³⁵⁶.

Görüldüğü gibi Rusya'nın Güney Kafkasya'yı idare etme siyaseti belli bir evrim sürecinde oluşmuştur. 1840 yılına kadar geçen dönemde Rusya özellikle Ermenilerin bulunduğu topraklarda daha ziyade dış siyaseti göz önünde bulundurarak bölgede uygulamalar yapmıştır. Ermeni Eyaleti'nin kaldırılmasının resmi nedenlerine baktığımızda devlet giderlerinin azaltılması, memurların yetersizliği ve bölgede nüfusun bir arada yaşamasını sağlama amacı olduğu görülür. Ancak, alınan bu politik karar Ermeni halkının özerklik arzularının ortadan kaldırılması için yapılan bir girişimdi. Böylece Güney Kafkasya'da Rusya İmparatorluğu için karakteristik bir özellik olan bürokratik merkezîyetçi idare gerçekleştirilmiş oldu³⁵⁷.

1840 yılına kadar 12 yıllık Ermeni Eyaleti tarihi aslında çok açıktır ki bu dönem Rusya'nın burayı idare şeklini arayışı dönemidir. Zira Rusyanın amacı bölgeyi Ruslaştırmak ve ilerde Rusya'nın bir Guberniyası haline çevirmektir³⁵⁸. XIX. yy başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya politikasının temel amacını askerî stratejik amaçlar oluşturmaktaydı. Ancak Rusya'nın bu bölgede egemenliğini tam olarak sağlamasından sonra Rusya Asya'da güçlü bir hale geldiği gibi Güney Kafkasya bölgesinde iki komşu devleti olan İran ve Osmanlı Devleti üzerinde siyasi üstünlüğü ele geçirmiş oldu. Ayrıca Rusya'nın Güney Kafkasya'yı ele geçirmesi Rusya'nın rakipleri İngiltere ve Fransa karşısında Önasya'da güçlü hale getirirken Avrupa siyasetinde de Rusya'nın etkisini güçlendirmiş oldu³⁵⁹.

12 Kasım 1842 tarihinde Nikolay Güney Kafkasya Genel İdaresi Yönergesini de onadı. Bu yönerge uzun bir süre Rusya'nın bu bölgedeki siyasetini belirlemiş oldu. Bu talimatnamede özellikle Kafkaslardaki toplumsal sınıfların –burada yaşan toplulukların

³⁵⁵ Kuleşov vd., **a.g.e.**, s.87–88.

³⁵⁶ Tunyan, **a.g.e.**, s.43, 38–39.

³⁵⁷ **a.g.e.**, s.44–45.

³⁵⁸ Gazaryan, **a.g.e.**, s.24.

³⁵⁹ Adonts, **a.g.e.**, s.107.

yüzyıllar boyunca oluşmuş hak ve sorumluluklarının belirlenmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur³⁶⁰.

Ayrıca 1842 yılı Rus göçmenlerinin bölgeye yerleştirilme yılı olmuştur Bu göçmenler özellikle küçük hazine arazilerinde yerli halkın arasına yerleştirilmişlerdir. Güney Kafkasya'nın tamamen Rusya'ya bağlanmasından sonra Rusya'nın bölgede izlediği kolonial politikalar neticesinde Güney Kafkasya'ya Tambov, Tula, Saratov, Voronej ve nüfusun yoğun olduğu Avrupa Rusya'sının diğer bölgelerinden göçler yapılmaya başlandı³⁶¹.

Görüldüğü gibi günümüzde Ermenistan'ın sınırlarını oluşturan topraklar Rusya'ya zaman içerisinde aşamalarla bağlanmış ve Rusya'ya bağlanmasından sonra da 19.yy'ın sonuna kadar İran döneminden kalan mahallardan başlayarak çeşitli idari taksimatlar uygulanmıştır. 1849 yılında yapılan değişikliklerle de Erivan Guberniyası kurulmuş ve Gürcü İmeretin Guberniyası'ndan ayrılmıştır³⁶². Erivan Guberniyasının son mülki düzenlemesi ise 1872 yılında yapılarak guberniya 7 uyezd'e ayrılmıştır: Bunlar Aleksandrapol, Eçmiyadzın, Erivan, Novo Bayazıd, Surmalin, Şarur–Daralagöz, Nahçıvan'dır³⁶³. Erivan Guberniyası'na 1849 bağlı yerler aşağıdaki tablo da belirtilmiştir.

Tablo 2.5 1849 Yıllığına Göre Erivan Guberniyası'na Bağlı Yerleşim Yerleri.³⁶⁴

Yer Adı	Bağlı Olduğu Uyezd veya Okrug
Abbasabad	Nahçıvan
Aci Bayram	Erivan
Aleksandrapol ³⁶⁵	Aleksandrapol
Aralıh	Erivan
Ahılkelek	Aleksandrapol
Beçenag	Nahçıvan
Gergerı	Aleksandrapol
Celaloğlu	Aleksandrapol
Culfa	Nahçıvan
Zakh	Erivan
Iğdır	Erivan
Keşiş kent	Nahçıvan
Kulpı	Erivan
Nahçıvan (uezd)	Nahçıvan

³⁶⁰ Kuleşov vd., a.g.e., s.88.

³⁶¹ A. Badalyan, "Naseleniye Armenii so Vremeni prisoyedineniya ee K Rossii i Do Naşih Dney", **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR**, No:5, Yerivan, 1953, s.52.

³⁶² Gazaryan, a.g.e., s.24

³⁶³ A. Badalyan, a.g.e., s.50.

³⁶⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1850 god.** Ot Kantselerii namestnika Kavkazskago, İzd:Tipografiya Kantselerii Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1849, s. 7–14.

³⁶⁵ Eski adı Gümrü. 1837 yılında İmparatorun burayı ziyaretinde sonra onun adı verilerek Aleksandrapol adını almıştır.;Bkz.: **Kavkazskiy Kalendar na 1850 god...**, s. 33.

Noviy Bayazıd	Noviy Bayazıd
Ordubad	Ordubad
Parnaul	Erivan
Sardar Abad	Erivan
Hozyapis	Aleksandrapol
Çeborat çay	Aleksandrapol
Şarur	Nahçıvan
Erivan şehri	Erivan
Eçmiadzin (Manastır)	Erivan

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ EYALETİ'NİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

XIX. yy başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya politikasının temel amacını askerî stratejik amaçlar oluşturmaktaydı. Ancak Rusya'nın bu bölgede egemenliğini tam olarak sağlamasından sonra Rusya Asya'da güçlü bir hale geldiği gibi Güney Kafkasya bölgesinde iki komşu devleti olan İran ve Osmanlı Devleti üzerinde siyasi üstünlüğü ele geçirmiş oldu. Ayrıca Rusya'nın Güney Kafkasya'yı ele geçirmesi Rusya'nın rakipleri İngiltere ve Fransa karşısında Önasya'da güçlü hale getirirken Avrupa siyasetinde de Rusya'nın etkisini güçlendirmiş oldu.

Nitekim Türkmençay ve Edirne antlaşmalarının imzalanmasından sonra Rusya'nın Güney Kafkasya politikalarında değişimler yaşanmıştır. Artık zamanla ekonomik politikalar ilk plana alınmaya başlanmıştır. Rusya bu tarihten sonra Güney Kafkasya'yı her açıdan bir koloniye çevirmek için uğraşacaktır. Bu nedenle de Rusya sanayinin gelişmişlik düzeyine göre Güney Kafkasya'yı bir pazar ve hammadde kaynağına çevirmek için çaba harcayacaktır. Zira imalat sanayinde Rusya'da 1804 yılında 95,2 bin kişi çalışırken bu rakam 1860 yılında 565,1 bin kişiye ulaşmıştır. Pamuk sanayinde ise Rusya'da çalışanların sayısı 1804 yılında 8,2 bin kişi iken 1830 yılında 76,2 bin ve 1860 yılında ise 152,2 bin kişiye ulaşmıştır³⁶⁶. Nitekim Ermeni Eyaletinden yaklaşık olarak 1828 yılında 47,736; 1829 yılında 53,265; 1830 yılında 82,002; 1831 yılında 103,685; 1832 yılında 114, 606; 1833 yılında 135,253; 1834 yılında 180,469; 1835 yılında 239,474 ve 1836 yılında 334,869 Gümüş Ruble gelir elde edilmiştir³⁶⁷.

Güney Kafkasya'nın coğrafi konumu itibari ile Rusya'yı İran ve Osmanlı Devleti'ne bağlaması, Bölgenin Asya'nın içlerine doğru ulaşımı mümkün kılan Hazar Denizi'ne kıyısı olması, ayrıca Asya ve Avrupa ile çevrili Karadeniz'e kıyılarının bulunması, Volga nehrinin Hazar Denizi'ne dökülmesi, Güney Kafkasya'da doğanın oldukça zengin olması ki bazı tecrübeler göstermiştir ki burada tropik ve Hind bitkileri yetişebilmektedir. Nitekim doğanın bu zengin çeşitliliği bölgenin ticaret potansiyelini oldukça artırmaktaydı³⁶⁸.

Ancak bölgede aralıksız süren savaşlar, eğitimsizlik ve yüzyıllar süren alışkanlıkları, ataerkil yapı, inanılmaz derecede farklı etnik gruplara ayrılmaları ve bunlar arasında iyi

³⁶⁶ Adonts, **a.g.e.**, s.107–108.

³⁶⁷ Şopen, **a.g.e.**, s.1219–1221.

³⁶⁸ Yevetskiy, **a.g.e.**, s.69.

ilişkilerin olmaması vb. nedenlerden dolayı bölge az gelişmiş ve ticaret yeterli düzeyde değildi.

Rus idaresi bölgenin kendisine yakınlaşması, düzenin ve asayişin sağlanması, eğitim ve öğretimin geliştirilmesi ve ulaşımın iyileştirilmesi dışında 8 Ekim 1821 tarihli Çarın emri ile önemli bir atılımda bulundu. Zira bu emir ile Güney Kafkasya vilâyetlerine Avrupa ile Rus tariflerine göre oldukça indirimli ve imtiyazlı ticaret yapma izni verildi. Bu gelişmelerin ardından Güney Kafkasya tüccarları ticaret için oldukça geniş imkânlar elde ettiler ve zenginleştiler. Zenginleşen tüccarlar Leypsig pazarına, Marsilya'ya Triyest'e ve İstanbul'a giderek buralarda çeşitli mallar alarak Güney Kafkasya'ya getirdiler³⁶⁹.

Bu tarifeye göre ithal malların ederi üzerinden %5 ve Avrupa mallarının vergisiz olarak İran'a transit geçişine izin verildi. Bu sayede Rusya Güney Kafkasya'da Yukarı Asya'dan Kars Erzurum üzerinde önemli bir mal geçişi olmaya başlamıştı. Ayrıca Rusya bu sayede Asya ile Avrupa arasında Dünya ticareti içerisine girmiş oluyordu. 1821 yılında yürürlüğe giren indirimli tarife sayesinde Güney Kafkasya ticareti canlandı ve büyük bir hızla dış ticaret hacmi büyüdü. Tarifenin uygulamaya sokulmasından on yıl sonra bölgedeki dış ticaret hacmi 1289.1 bin Rubleden 2462.7 bin Rubleye yani iki katına ulaşmıştı³⁷⁰.

Çarın emri ile yürürlüğe giren bu tarifeden yerlilerin bir kısmı daha ziyade Ermeniler yararlanmışlardır. Bunlardan birçoğu Avrupa ile yapılan ticaretten dolayı zenginleştiler ve dış ticareti öğrendiler³⁷¹.

Yine 1828 yılında A. C. Griboyedov ve P.O.Zavileskiy (Tiflis sivil valisi) tarafından hazırlanmış olan "Güney Kafkasya Ticaret Deposu" organizasyonu projesiyle de Güney Kafkasya'nın ticaretinin geliştirilmesi amaçlanmıştı. Projeyi hazırlayanların amacı yerli kapital ile sadece ticareti çevirmek değil aynı zaman da atölyeler ve fabrikalar kurulmasıydı. Ayrıca Güney Kafkasya'nın İran ile olan ticaretini geliştirmek de bu projenin amaçları arasındaydı. Bu proje Griboyedov'un ölümünden sonra Tiflis askerî valisi Strelkov tarafından Maliye bakanı Kankrin'e gönderildi. Daha sonra ise bu projede köklü değişimler yapılarak uygulanmaya başlandı³⁷².

3 Ocak 1831 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanmış olan bir tüzüğün çar tarafından onaylanması ile Tiflis'de *Zakavkazskoye Torgovoye Depo (Güney Kafkasya Ticaret Deposu)* adı ile, Rus mallarının Güney Kafkasya'ya götürülmesi ve ticaretin kolaylaştırılmasını sağlamak için bir kuruluş meydana getirildi. Rus fabrikatörleri kendi mallarını Tiflis'e bir depo gibi buraya gönderiyorlardı.

³⁶⁹ Yevetskiy, **a.g.e.**, s.69–71.

³⁷⁰ Adonts, **a.g.e.**, s.108–109.

³⁷¹ Yevetskiy, **a.g.e.**, s.71.

³⁷² Adonts, **a.g.e.**, s.109.

Bu dönemde 3 Haziran 1831 tarihinde Çar tarafından Güney Kafkasya’da uygulanmak için ticaret ve gümrük düzenlemeleri hakkında bir yönetmelik onandı. Bu yönetmelikle birlikte İran ve Osmanlı Devleti ile olan kara ticaretinde Hazar Denizi limanlarında önemli değişiklikler ve kolaylıklar getirildi.

Güney Kafkasya’da ticaret için gerekli olan kapital az olmakla birlikte önemli bir ticaret potansiyeline sahip idi. Burada iç ve dış ticaret yapılıyor, kara ticareti yapıldığı gibi Karadeniz ve Hazar Denizi üzerinden deniz ticaretide yapılmaktaydı³⁷³.

1834 yılında Ermeni Eyaleti’nin mali idaresi yeniden düzenlendi. Ermeni Eyaleti idaresi ekonomi şubesi idareden ayrılarak Eyalet’in gelirler ve hazine varlıklarına ilişkin yeni ve özel bir idare oluşturdu. Bu idarenin başkanı ve ona yardımcı olan danışman ve eyalet haznedarı bulunmaktaydı. 11 komişere şehir ve on okrugda vergi toplama görevi verildi. Vergiler her yerde eşit miktara getirildiği gibi aynı zamanda aynı şekilde tahsil edilecekti. Vergi oranı ise toplam ürünün 1/5’i kadardı³⁷⁴.

Güney Kafkasya’nın iç ticaretinde çeşitli toprak mahsulleri ve manüfaktür ürünleri ön plana çıkmaktaydı. Önemli ticaret ürünlerinden başlıcası tuzdur. Tuz özellikle Şirvan ve Erivan vilâyetlerinden getirilir; İpek, Müslüman vilâyetlerden, Talış, Çaro Belokan eyaleti, ve Elisuy Sultanlığından getirilir; Pamuk, Müslüman vilâyetleri, Talış ve Ermeni Eyaletinden getirilirdi. Şarap, bakır, Gürcistan’dan; petrol Bakü vilâyetinden; balık, Şirvan ve Erivan vilâyetlerinden; çeşitli hayvan kürkleri, daha ziyade Müslüman vilâyetleri ve Ermeni Eyaletinden; Manüfaktür ürünlerinden ipek kumaş; pamuklu kumaşlar Müslüman vilâyetlerinden ve Ermeni Eyaletinden, bakır tabaklar Şirvan vilâyetinden getirilirdi.

Güney Kafkasya’daki dış ticaret ise Rusya, İran, Osmanlı Devleti ve çeşitli dağlı halklarla yapılmaktaydı. Dış ticaret hem deniz hem de kara yolu ile gerçekleştirilmektedir. Bölgenin Rusya ile olan dış ticaret hacmi 2.700.000 Gümüş Ruble, İran ile (1826 yılı) 919,770 Gümüş Ruble, Osmanlı Devleti ile sadece kara ticareti hacmi 200,000 gümüş Rubleyi bulmuştu.

Güney Kafkasya’daki başlıca tüccarlar Ermenilerdi. Tiflis’de Müslüman ve Gürcülerden sadece birkaç zengin tüccar vardı³⁷⁵.

Rusya bölgenin ekonomik potansiyelinden yararlanmak için sadece iktisadî ve ticarî bir takım önlemler almakla yetinmemiş ayrıca bu amacına ulaşmak için Rusya’ya yeni katılan toprakların derhal canlanmasını sağlamak üzere tedbirler almaya başlamıştır. Zira, bölgede süren savaşlar neticesinde bölgenin nüfusunda oldukça önemli değişimler yaşanmış ve bu savaşlar sırasında birçok köy yakılmış ve boşaltılmış ve bazı Müslümanlar da bölgeden

³⁷³ Yevetskiy, a.g.e., s.71–72, 74.

³⁷⁴ Şopen, a.g.e., s.1218.

³⁷⁵ Yevetskiy, a.g.e., s. 74–75, 75–78, 81.

ayrılmışlardı. Zaten nüfus yoğunluğu az olan bu bölge iyice boşalmıştı. İşte Rusya bu durumda Antlaşmadan sonra derhal bölgenin sosyo–ekonomik hayatını canlandırmak üzere harekete geçerek bu bölgeye Hıristiyanları göç ettirmeye başladı. Nitekim bu süreç yüzbinlerce Ermeninin Osmanlı Devleti ve İran topraklarından bölgeye göç ettirilmesiyle sonuçlandı. Bu gelişmelerin ardından ise doğal olarak bölgenin demografik yapısı tamamen farklı bir hal aldı ve bu durum bölgenin sonraki siyasi coğrafyasının değişmesinde önemli bir rol oynadı.

3.1. Ermeni Eyaleti'nin Nüfusunda Yaşanan Değişimler: Ermenilerin Göç Ettirilmeleri

Her ne kadar Rus yetkililer ve Ermeni ileri gelenler Rusya tarafından ele geçirilen Güney Kafkasya topraklarına Ermenilerin kendi arzularıyla göç etmek istediklerini özellikle sürekli vurgulasalar da elimizdeki kaynaklar Rusya'nın Hıristiyanları bu bölgeye çok evvelden göç ettirmek üzere projeler hazırladığını açık bir şekilde göstermektedir.

Zira, daha 1808 tarihli ve yazarı belli olmayan “İran'ın faaliyetleri Hakkında mülâhazalar” adlı bir raporda yazar, Erivan'ın önemini belirtirken, Eçmiyadzin Manastırı'nın Rusya'ya bağlanmasıyla “Rusya'nın nüfuzunun Avrupa ve Asya'da bulunan bütün Ermeni Milleti üzerinde yaygınlaşacağını” belirtiyordu. Uygun ortamın sağlanması durumunda İran, Osmanlı Devleti ve belki de Ost-İndii'den zengin Ermeni aileleri Rus topraklarına göç edebilirler denilmekteydi.

Nitekim bu düşünce devam etmiş ve 1827 yılının Ocak ayında İmparatorluk istihbarat bölümü üyesi Albay İ. D. Enegol tarafından hazırlanmış olan İran Devleti'nin Askerî–politik İncelemeleri konulu bir raporda Gürcistan'da ticaretin geliştirilmesi için İran'ın Hristiyan nüfusunun göç ettirilmesi öneriliyordu³⁷⁶.

Henüz Revan ve Nahçıvan ele geçirilmeden evvel diğer ele geçirilmiş bölgedeki yerli hanların iktidardan uzaklaştırılarak önceden burada mevcut olan Asya tipi idari yapının yerine Rus idare ve adli yapısını getirerek, büyük boş bir bölgeyi kolonileştirerek Yermolov genel olarak buraya Rus kökenlileri yerleştirmeye gayret göstermiştir³⁷⁷. Ayrıca bölgede tatbik edilecek olan sistem tabiki en rahat ve kolay olan askerî kolonial sistemdi. Zaten Yermolov da bunu tercih etmişti: Karargâhlar oluşturulmuş oluşturulan bu karargâhlar kısa bir süre sonra tarlalar otlaklar ve bahçelerle çevrilmişti. Buraya yerleşen askerlerin çoğunluğu buraya daha önce gelmiş olan gelinlerle evlendiler. Karargâhlarda Ortodoks kiliseleri kurulmuştu. Aslında kelimenin tam anlamıyla buralar birer küçük Rus kasabalarıydı. Bunlar ise daha sonra

³⁷⁶ Tunyan, **a.g.e.**, s.5–6,11

³⁷⁷ Ahov, **a.g.e.**, s. 43.

bölgenin merkeze bağlanması için önemli bir faktör olacaktır. Bu kolonizasyon sistemi dışında çok az da olsa Kafkasya'ya dışarıdan göçmenler özellikle Almanlar getirilmişti³⁷⁸.

Diğer taraftan 1827 yılında Kont Tolstoy'un başında bulunduğu bir komisyonda başka dinden olanlar arasında bir güvenlik hattı oluşturmak için 80 bin Malorossiyskiy Kazanın İran sınırına göç ettirilmesi görüşülmüş 27 Nisan tarihli jurnal ile böyle bir göçün faydalı olacağı kabul edilmişti. Zira, Kazakların buraya iskan edilmesi, Kazaklar arasında mevcut olan toprakların yetmemesiyle alakalı sosyal gerginliğin giderilmesine, sınırların sağlamaştırılmasına ve aynı zamanda inanç olarak Ruslara yakın olan Ermenilerle yakınlaşmaya faydalı olabilirdi.

1827 yılının Haziran ayında H. Lazarev tarafından hazırlanan Ermeniler hakkındaki rapor Benkendorf tarafından Çar'a sunulmuş ve bu raporda bu bölgenin din ve kültür merkezi olan Eçmiyadzin ile birlikte Rusya'ya bağlanması, İmparatorluk dâhilinde otonom bir tarihi Ermenistan Devleti'nin yeniden kuruluş fırsatı olarak değerlendiriliyordu. Rapora göre, bu durum Ermeni kitlelerinin sempatisini doğurabilir ve çeşitli ülkelerden zengin göçmenlerin buraya yerleşmelerini sağlayabilirdi. Ayrıca, devletin sınır bölgesinde bir sınır kalesi oluşturulmasını da sağlayabilirdi³⁷⁹.

Komitenin organizasyonuna ilişkin ilk girişim Kankrina'nın 27 Eylül 1827 tarihli tezkeresidir: "Erivan Eyaleti'nin bağlanmasına ilişkin önerilen maliye bakanlığı ile ilgili önlemler." Bu tezkerede Güney Kafkasya'ya ilişkin bir dizi önemli sorun hakkında görüş belirtiliyordu: Tezkerede, sadece savaş arifesinde değil aynı zamanda 1795 istilası sırasında İran'a sürülmüş olan Ermeni halkının göç ettirilmesinin organizasyonu öneriliyor; sınırın korunması için ise milis gücün oluşturulması öngörülüyordu.

1827 yılının sonunda H. Y. Lazarev tarafından 25 Aralık 1827 tarihli "Gürcistan ve Gürcistan'a sınır olan bölgeler hakkında bazı öneriler" adıyla özel bir proje sunuldu. Lazarev'in hazırlamış olduğu bu projede tarihi Kuzey Ermenistan sınırları içerisinde bir otonom Ermenistan Devleti kurulması, Ermenilerin göç ettirilmesi, bölge sınırlarının Ermeni ve Gürcülerden oluşacak gönüllü milisler tarafından korunması öneriliyordu. Rusya'daki Ermeni kolonilerinin imtiyazlı duruma gelmelerini temel alan bu projenin uygulaması Ermenilerin kendi idarelerini millileştirme programının gerçekleştirilmesini içerebilirdi³⁸⁰.

Sonuç olarak Yermolov'un görevden alınmasından sonra Rus göçmenlerle Kafkasya'nın kolonileştirme planı bir kenara bırakıldı. Daha sonra buraya yerleşen Ruslar ise daha ziyade sürgün edilenler olmuştur ki bunlar da farklı din tarikatları mensupları olmuştur³⁸¹. Ancak

³⁷⁸ Ahov, **a.g.e.**, s. 43–44.

³⁷⁹ Tunyan, **a.g.e.**, s.6–7.

³⁸⁰ **a.g.e.**, s.10, 12

³⁸¹ Ahov,**a.g.e.**, s. 45.

Güney Kafkasya'ya İran ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler göç ettirilerek bu bölgeye iskân edildiler.

3.1.1. İran'dan (Azerbaycan'dan) Göçürülen Ermeniler

Daha 1827 yılının Eylül ayında Tebriz'in hemen alınmasından sonra, Paskeviç Dey-Kargan köyünde barış görüşmelerini sürdürürken Özellikle Hoy ve Salmas'dan olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden Ermeniler gelmiş ve kendisinden Eyalete göç etmek istediklerini söylemişlerdi³⁸². Bu Ermeniler dışında Urmiye şehri yakınlarında yaşayan Rumlar da Rusya'ya göç etmek istediklerini bildirmişlerdi³⁸³.

Nihayet, Tebriz'den Ana karargah komutanı İ.İ. Dibiç'e gönderdiği 3 Mart 1828 tarihli bir raporla Paskeviç, kendisine Ermenilerin gelerek Rus topraklarına göç etmek istediklerini söylüyor ve çalışmalar için bir talimatname gönderiyordu³⁸⁴.

Rus genel Kurmayı Çernişev ise Petersburg'dan gönderdiği 17 Nisan 1828 tarihli yazı ile Azerbaycan'dan Erivan ve Nahçıvan'a Hıristiyanların göç ettirilmesine ilişkin Paskeviç'in isteklerinin ve mali kaynakların Çar tarafından onandığını bildiriyordu³⁸⁵.

Ermenilerin bu istekleri Rus yönetiminin de görüşleriyle tamamen uyuşmaktaydı. Nitekim Paskeviç Ermeni heyetlerine iyi davranarak onları göç için hazırlanmalarına izin verdi³⁸⁶.

Ermeni heyetlerinin bu isteklerinin yerinde teyit edilmesi için Paskeviç'in isteği üzerine Başpiskopos Nerses, İran vilâyetlerine Piskopos Stefan ve Arhimandrid Nikolay'ı gönderdi. Paskeviç bu kişilerin gerekli bilgileri almaları için bütün askerî birimlere emrederek ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamış ancak arzu ettiği bilgiler henüz kendisine ulaşmamıştı. Bu arada Paskeviç, İran vilâyetlerine giderek göç işlerini yönetmek için Lazarev'i Petersburg'dan çağırması ve bu isteği kabul edilerek Ermeniler arasında saygı duyulan Albay Lazarev bu işle görevlendirilmişti³⁸⁷.

Nitekim 26 Şubat 1828 tarihinde de Paskeviç, Lazarev'e Hıristiyanların göç ettirilmesine ilişkin hazırlıklar için 19 maddeden oluşan bir emirname gönderdi. Bu emirnameye göre Lazarev'in yapacağı görevler kısaca şunlardı³⁸⁸:

³⁸² Gazaryan, **a.g.m.**, s. 61–62.; **REPVAR**, Belge No: 127.

³⁸³ **SAOİAN**, “Paskeviç'in Lazarev'e 26 Şubat 1828 tarihli yazısı”, Ç.2, s. 150.

³⁸⁴ M. G. Darbinyan, “*Novie Dokumentı o Pereselenii Persidskih i Zapadnih Armyan v 1828–1830 gg.*” **Vestnik Arhivov Armenii**, 3(49), Belge No:1.Yerevan, 1977, s. 3–23.

³⁸⁵ Darbinyan,**a.g.b.**, Belge No: 4.

³⁸⁶ Potto, **Persidskaya...**, s.510.

³⁸⁷ **SAOİAN**, “General Dibiç'in Kont Komarovskiy'e 10 Mayıs 1827 tarihli yazısı”, Ç.2, s. 149.

³⁸⁸ **SAOİAN**, “Paskeviç'in Lazarev'e 26 Şubat 1828 tarihli yazısı”, Ç.2, 1838, s. 150–157.; **REPVAR**, Belge No: 125.

1) Size bu görevde yardım edecek olan subayları belirleyiniz ve öncelikle ordumuzun 8 Mart'an önce boşaltmak zorunda olduğu Maraga civarına olmak üzere ivedi bir şekilde Ermeni ve diğer Hıristiyanların bulunduğu yerleşim yerlerine gidiniz.

2) Görev yerinize ulaştığımızda siz ve görevli memurlar Hıristiyanların samimi niyetlerini öğrenip gerçekten Rusya'ya göç etmek isteyip istemediklerini öğrenmelisiniz.

3) Hıristiyanları göç için hiçbir şekilde zorlamayınız. Ancak onlara Avrupa'da kudretli Hıristiyan bir İmparator'un tebaası olmanın ayrıcalıklarını ve Rus kanunlarının altında yaşamının sağlayacağı mutlu ve barışçıl bir yaşamı anlatarak onları ikna ediniz.

4) Rus yönetimi adına ticaret ile uğraşanlara şehirlere yerleşme ve oradaki ticaret erbabı ile aynı kanunlara tabii olacaklarını, göç için uygun ve yeteri miktarda toprakların ayrılacağını, ayrıca göçmenlerin 6 yıl vergiden ve 3 yıl toprak mükellefiyetinden muaf olacağını müjdesini verme hakkını size tanıyorum.

5) Rusya'ya gelmek isteyen köy ve ailelerin önerilen şekilde listelerinin hazırlanması ve gelişte yardım parası talep edecek tamamen fakir olan ailelerin listelerinin de oluşturularak bana gönderilmesi.

6) Ordumuzun kısa bir süre içerisinde çıkmak zorunda olduğu yerlerde ve özellikle Maraga'da ve çevresinde Ermenileri hemen şimdi göç etmeye veya hiç değilse birlikleri takip etmeleri aksi takdirde Rus birliklerinin çekilmesiyle birlikte İranlıların kötü muamelesi ile karşılaşacakları hususunda onları inandırınız.

7) Urmiye ve Hoy'da antlaşmaya göre bizim elimizde 1,5 kurura rehin kalmaktadır. Bu Hıristiyanların Mayıs ayının sonuna kadar aşamalı olarak göç etmelerini sağlayacaktır...

8) Göç etmeye hazır olacak olan ailelere veya köylere güvenli bir şekilde takip için ve vergi ve mükellefiyetlerden muaf olmaları için gerekli dokümanlar verilecektir.

9) Anlaşmada belirlenen süre içerisinde Göç eden Hıristiyanların varlıklarının satışı için her köye kendinden vekil tayin etme hakkının verilmesi...

10) Yolda yiyecek ve özellikle hayvanların yem sıkıntısı çekmemesi için göçmen kabilelerinin 150-300 kişilik gruplar halinde köylere göre veya sizin uygun göreceğiniz bir şekilde oluşturulması.

11) Kafilelerin bir biri ile karışmaması için sınırlarımıza mümkün olduğunca farklı yollardan getirilmeleri.

12) Güvenliklerini tehlikeye sokmadan her aileye ayrıca göç etme izninin verilmesi

13) Hıristiyanların, Hıristiyan nüfusun mümkün olduğunca çoğaltılması öngörülmuş olan Nahçıvan ve Erivan bölgelerine yönelmeyi kabul etmelerini sağlamak...

14) Her kabileye eşlik etmek üzere 2-5 subayın görevlendirilmesi.

15) Herhangi bir kabile göç için yola çıktığında siz veya herhangi bir memur kabiledeki hane sayısı, sınırdaki yeri, hayvanlarının sayısı, yaşadıkları yerlerin özellikleri gibi bilgiler derhal Erivan Geçici idaresine bildirilecektir...

16) Fakir ailelere yardım ve oradaki giderleriniz için kullanmak üzere ayrılmış olan 25 bin gümüş Rubleyi General Jukovskiy'den arzu ettiğiniz tarihte alabilirsiniz...

17) Sizin ve emriniz altındaki memurların –kabilelere eşlik edenler hariç- sorumluluğu göçmenlerin sınırlarımız içerisine girinceye kadar devam edecektir. Zira onlar için yer gösterilmesi, her türlü yardımın yapılması ve yerleşimlerinin sağlanması için Erivan Geçici İdaresi dâhilinde bir Komite kurulacaktır. Kafiler için Komite tarafından pristavlarla birlikte naraçhiye gönderilecek ve bu kişiler kabileyi belirlenmiş yere kadar eşlik edeceklerdir. Karabağ'da bu komiteye oranın askerî bölge komutanı Knez Abhazov başkanlık etmektedir.

18) Faaliyetlerinizi tamamen bitirdikten sonra bana tam bir rapor hazırlayınız...

19) Kullanımınıza verilen 25 bin Gümüş Ruble'den subayların aylıklarını verebilir ayrıca posta atlarını kiralamak için kullanabilirsiniz...

29 Şubat 1828 tarihinde de Hıristiyanların yeni ele geçirilen bu bölgelere göç ettirilmesi işiyle meşgul olacak hususi bir Komite de oluşturuldu. Zira, özellikle Ermenilerin istekleri üzerine Türkmençay Antlaşmasının 15. maddesi gereği Rusya ve İran'da yaşayan halkların, bir yıl boyunca, arzu ettikleri ülkede yaşama ve bu ülkenin tabiiyetine geçme izni verilmişti. İşte bu Komitenin görevi de bu göçün gerçekleştirilmesi ve göçmenlerin yerleştirilmesi olarak belirlenmişti³⁸⁹.

Ermeni Eyaleti geçici idare döneminde kurulan Hıristiyanların göç ettirilmesi Komitesi görevi barış antlaşmasının 15. Maddesi ile direkt ilgiliydi³⁹⁰. Bu maddeye göre hem Rus hem de İran uyruklular bir yıl boyunca arzu ettikleri ülkeye geçme hakkına sahip olacaklardı. Nitekim bu mesele ile ilgili barış antlaşmasında en çok A. S. Griboyedov etkili olmuştu. Zira Griboyedov, Ermenileri yakinen tanıyor ve Ermeni ileri gelenleri içerisinde yakın arkadaşları bulunmaktaydı³⁹¹.

Antlaşmanın bu maddesi Ermenilerin kaderini ve Ermeni Eyaletinin gelişmesi açısından oldukça önemli bir rol oynayacaktır. Zira Ermeni Eyaleti o kadar boşalmıştı ki burayı sadece yerli ahaliyle tekrar canlandırmak oldukça zor görünmekteydi³⁹².

Ermenilerin göç etme istekleri bölgedeki nüfusu artırmak isteyen Rus idaresinin amaçlarına da uyuyordu.

³⁸⁹ SAOİAN, "Paskeviç'in Lazarev'e 26 Şubat 1828 tarihli yazısı", Ç.2, 1838, s. 150–157.

³⁹⁰ İ. M. Gazaryan, **K İstorii Obrazovaniya Armyanskoy Oblasti (1828 g.)**, Avtoreferat, Yerevan, 1953, s. 17.

³⁹¹ Gazaryan, **a.g.e.**, s.18.

³⁹² İ. Gazaryan, "*Pereseleniye Armyan iz Persii v Armyanskuyu Oblast v 1828 g.*", **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR**, No:7, Yerevan, 1957, s.61–71.

Ermeniler evlerini, mezarlarını, bahçelerini, bırakmaya hazırdılar. Bu göçe rasyonel bir yön çizmek gerekiyordu ve Komite göçmenlerin Ermeni Eyaletine girer girmez onların bakımıyla ilgilenmek zorundaydı. Komitenin başkanı olarak Binbaşı Volodimerov daha sonra ise Movses Argutinskiy–Dolgopukov atanmıştı. Paskeviç, Ermeni Eyaleti idaresinin özel yönetmenliğinde Komitenin görevlerini açık bir şekilde belirlemişti³⁹³. Zira Paskeviç Erivan Geçici İdaresine gönderdiği 29 Şubat 1828 tarihli yazıyla, kendisinin söz konusu Ermenilerin daha ziyade Erivan ve Nahçıvan’a kısmen de Karabağ’a yerleştirilmelerini ön gördüğünü bildirdikten sonra bu göçün sorun yaşanmadan tamamlanması için üç subay ve 2 Hıristiyan sivil ahaliden olmak üzere 5 kişiden oluşacak bir Göç Komitesinin oluşturulmasını emrettiğini bildiriyor ve 15 maddelik bir talimatname ile göç Komitesinin görev ve sorumluluklarını belirtiyordu. Talimatnamede Komitenin Hıristiyanların göç ettirilmeleri ile görevli olarak göçmenleri İran sınırlarından, yerleşecekleri yere kadar bakmak ve korumakla hükümlü olduğu; Her göçmen kafilesi Erivan ve Nahçıvan vilâyetleri topraklarına girdiği andan itibaren tamamen Komitenin sorumluluğu altında olacağı; Göçmenlerin yerleşecekleri toprakların belirlenmesi olarak belirtilirken Paskeviç göçmenlerin yerleştirilirken mümkün olduğunca önceden bir arada yaşayanların bütünüyle bir köye bu mümkün değilse komşu olarak yerleştirilmelerini, ayrıca göçmenlerin ölüm ve hastalıklarını önlemek için geldikleri yerlerin coğrafik ve iklim koşullarına uygun yerlere yerleştirilmelerini; Çiftlik (özel mülkiyet) topraklarına göçmenlerin yerleştirilmemeleri; Erivan bölgesinde sadece hazine topraklarının tükenmesi halinde manastır topraklarına yerleştirilmeleri; Yeni kurulan Hıristiyan köylerinin Müslümanlarla karıştırılmamasına dikkat edilmesi ve ayrıca mümkün olursa bazı Müslüman köylerini Müslümanların bulunduğu yerlere Hıristiyanları Hıristiyan köylerine göç ettirerek Hıristiyanlardan oluşan okrug ve mahalların oluşturulmasını istiyor ve talimatnamenin sonunda Komitenin Erivan Geçici İdaresi aracılığıyla kendisine yapılan faaliyet ve harcamalar ilişkin rapor sunmasını istiyordu³⁹⁴. Ayrıca hemen gelecek olan çok fakir ailelere yardım edilmek üzere 50.000 Gümüş Ruble bütçe ayrılmıştı³⁹⁵.

Göç Komitesi 1828 yılının Nisan ayının 10’unda çalışmaya başladı. Paskeviç’in isteği üzerine Komite’de üç askerî ve 2 Hıristiyan ahaliden olmak üzere 2 sivilinden oluşturulmuştu. Komitenin sivil üyeleri Barseg Kegamov ve Simon Melikov idi. Ayrıca Ermeni Eyaleti Yönetimi danışmanları Melik Saak ve Ahmed Han da göçmenlerin yerlerine yerleştirilmesi hususunda görev yaptılar³⁹⁶.

³⁹³ Gazaryan, **a.g.e.**, s.18.

³⁹⁴ SAOİAN, “Paskeviç’in Erivan Geçici İdaresi’ne Tebriz’den 29 Şubat 1828 tarihli yazısı”, Ç.2, s. 157–159.; Ayrıca bkz.: **REPVAR**, Belge No: 125.

³⁹⁵ **REPVAR**, Belge No: 126.

³⁹⁶ Gazaryan, **a.g.m.**, s.62.

Lazarev 30 Mart 1828 tarihinde Urmiye’de iken Hıristiyanlara hitaben bir bildiri hazırlayarak yayınladı. Bu bildiri kısaca şöyledi³⁹⁷:

“Hıristiyanlar!

Güvenilir kaynaklardan aldığım haberlere göre kötü niyetli kişiler gerçek olmayan yalan bilgileri yaymaya çalışmaktadırlar...

Ermeni halkının bana duyduğu güven ve komutanımızın bana verdiği görev gereği, yüce Rus İmparatoru’nun isteyenlere onun devletinde güvenilir, sakin ve mutlu bir yaşam için Erivan, Nahçıvan ve Karabağ’a göç etme hakkı tanıdığını sizlere ilan ediyorum. Bu verimli topraklardan arzu ettiğinizi siz seçiniz. 6 yıl boyunca vergiden muaf olacaksınız ve göç için çok fakir olanlara yardım yapılacaktır... Orada Hıristiyanlardan oluşan yeni bir vatan bulacak artık kötü muamele görmeyecek ve kanunların koruması altında yaşayacaksınız...

İranlılar tarafından farklı bölgelere dağıtılmış olan Hıristiyanlar bir bütün olarak birleştiklerini görecekler. Yüce Rus İmparatorunun sizin bağlılığınızı ne ile ödüllendireceğini bilebilir misiniz? Acele edin! Zaman değerlidir. Kısa bir süre sonra Rus birlikleri İran’dan ayrılacaklar. O vakit göç etmeniz güçleşecek ve size yardım etmemiz mümkün olmayacak.

Az bir fedakârlık yaparak ve kısa bir süre içerisinde her şeyi ebediyen elde edin.”

Bu ünlü Ermeni ailesinden gelen Lazarev şimdi bu etkisiyle Ermeni göçünün rahat bir şekilde yapılmasını sağlayacaktı. Lazarev bu amaçla bizzat kendisi Maragaa, Salmas ve Urmiya gitti. Ermenilerin göç ettirilmeleri başlangıçta başarılı bir şekilde devam etmekteydi. Zira Lazarev yolda iken Paskeviçe yazdığı mektupta Ermenilerin daimi olarak Rus uyuğunda kalmayı samimi bir şekilde istediklerini, her insan için kendi vatanını terk etmek zor bir iş olmakla birlikte Ermeniler evlerini bırakıp nereyi gösterirseniz oraya gitmeye hazır olduklarını yazıyor ve mektubun devamında Ermeni milletinin yeniden canlandırılması onurunun Paskeviç’e ait olacağını söylüyordu. Ayrıca Lazarev bu sözleri Paskeviç’e söylemek için kendisinin seçilmiş olmasının nedenini ise kendi soyuna Ermeniler arasında güven duyulması olduğunu açıklıyordu. Gerçekten anlaşıldı ki ordu hızlı bir şekilde Azerbaycan’ı temizlemeliydi. Zira Ermeniler yola çıkmaya hazırlanıyorlardı³⁹⁸.

İran’ın 20 milyon gümüş Ruble tazminat ödemesi gerekmele birlikte aynı zamanda Aras’ın öteki yakasında ellerinde bulunan hanlıklardan da çekilmek zorundaydılar ancak Türkmençay Antlaşmasının 15. maddesine göre Azerbaycan’daki³⁹⁹ bütün halk ve memurlar bir yıl boyunca kendi aileleri ile birlikte İran topraklarından Rusya’ya geçebileceklerdi.

³⁹⁷ SAOİAN, “Lazarev’in Urmiye’de Hıristiyanlara hitaben hazırladığı 30 Mart 1828 tarihli Bildiri”, Ç.2, s. 163.

³⁹⁸ Potto, *Persidskaya...*, s.511.

³⁹⁹ İran sınırları içerisinde kalan Güney Azerbaycan toprakları ima edilmekte

Taşınır malların getirilmesi ve satışı için de bir yıl izin verilirken taşınmaz mülklerin satışı için beş yıllık bir süre tanınmıştı⁴⁰⁰.

İlk görünüşte göç Lazarev'e ve diğer birçok kimseye zor gelmiyordu. Zira Ermenilerin kendileri bu göçü istemişti. Ancak pratikte büyük zorluklarla karşılaşıldı. Ne zamanki Ermeniler kesin olarak kendi evlerini, atalarının mezarlarını, tarlalarını bırakmak gerekince ve özellikle bütün bunların belli olmayan bir gelecekle değiştirmek gibi bir durum olunca Ermeniler tereddüt etmeye başladılar. İlk önce Nestoryanlar kararsızlık gösterdiler. Ve göç etmekten vazgeçtiler. Zira Lazarev ilk zamanlarda 8000 kadar ermeni ailesini göç ettirmeyi başarsa da bölgede yaşayan Nestoryanlara gelince ancak büyük güçlüklerle ve para yardımı vaatleri ile sadece 100 aileyi göç ettirebilmişti. Ayrıca halk üzerinde etkin olan Nestorian Meliklerinden Sarhot ve Alaverdi'yi de büyük yardımlar vererek göç ettirmiş olmasına rağmen Nestoryanlar Rus idaresinin kendi gayrimenkullerinin karşılığını vermeden göç etmeyeceklerini açıklamışlardı⁴⁰¹. Ayrıca göçmenlerin yönlendirildikleri Erivan ve Nahçıvan vilâyetleri savaş nedeniyle boşalmış ve yeterince iâşe bulunmamaktaydı. Bulunan iâşeler de ordu için ayrılmıştı. Bir de Osmanlı Devleti ile savaş başlamış olması nedeniyle buradan da iâşe satın almak güçleşmişti⁴⁰².

Ermeniler arasında dahi piskopos İzrail Salmasskiy gibi Ermenilerin göçünü engellemeye çalışanlar da bulunmaktaydı. Şunu söylemek gerekir ki Rusya tarafından göç edenler için sunulan koşullar gerçekten çok ağırdı ve bu koşulların tereddüt doğurması mümkün değildi. Zira Ermenilerin bütün zenginlikleri taşınmaz gayrimenkullerde idi. Bu arada evler, bahçeler, tarlalar bırakılmak zorundaydı. Bu nedenle Rusya'nın hiç değilse bırakılan bu mülklerin üçte birini ödemesini istemeleri doğaldı. Türkmençay Antlaşması Ermenilere kendi mal ve mülklerini Müslümanlara satma hakkı vermekteydi. Ancak İran bu kez Müslümanlara Ermenilerle ticaret yapmayı yasaklayınca anlaşmanın bu maddesi anlamını yitirdi ve İran idaresi Ermenileri kendi uyruğunda kalmalarını veyahut bütün varlıklarını karşılıksız bırakmaları gibi bir durumla karşı karşıya bıraktı⁴⁰³.

9 Mart 1828 tarihinde son Rus birlikleri de Tebriz'den ayrıldılar. Daha sonra ise Abbas Mirza Ruslarca kendisine bırakılan kendi başkentine geri döndü.⁴⁰⁴

Bu arada Lazarev, 41. Eger Birliği Yarbayı Knez Melikov'u Uzumçi'deki Ermenilerin göç ettirilmesi ile görevlendirmiş, Yarbay Knez Dolgoruk Argutin'i de Tebriz'de göç

⁴⁰⁰ Glinko, **a.g.e.**, s. 45.

⁴⁰¹ SAOİAN, "Lazarev'in Raporu", Ç.2, s. 168.

⁴⁰² REPVAR, Belge No: 126.

⁴⁰³ Potto, **Persidskaya...**, s.511-512.

⁴⁰⁴ Glinko, **a.g.e.**, s. 48.

organizasyonu için bırakan Lazarev diğer subayların eşliğinde 29 Şubat günü Tebriz'den ayrıldı ve Maraga'ya hareket etti. Lazarev 1 Mart günü Maraga'ya ulaştı⁴⁰⁵.

1828 yılının Mart ayında İran memurları Mirza Masud ve Semino ayrıca İngiliz maslahatgüzarı Willok da Lazarev'e eşlik etmeye başladılar. Aslında İranlılar Ermeni göçünü gözetimi adı altında bu göçü önlemek için faaliyetlerde bulunuyor ve İngiltere'de bu anlamda İran'a destek veriyordu. Burada hatırlamak gerekir ki İngiltere veya daha doğrusu İngiliz Doğu Hint Kumpanyası Rusya'nın Asya'da yayılmasını istememekteydi. Bu nedenle İran memurları ve İngiliz Doğu Hint Kumpanyasının vekili, Nestorianları ve Ermenileri Rusya'nın onlar için bir sürgün yeri olacağına inandırmaya çalışıyor ve böylece göç etmelerine engel olmak istiyorlardı⁴⁰⁶. Buna karşılık Rusya ise Ermenileri göç ettirmek için onlara şu imtiyazların sözü verildi: Serbest ticaret, toprak, altı yıl vergilerden muaf olmak ve diğer yükümlülüklerinden 3 yıl sorumlu olmayacaklardı⁴⁰⁷.

İran idaresi gizlice Ermenilerle bu tür malların alımını yasaklayınca –hatta Maragan Ermenilerinden bazıları uygun antlaşmalar yapmış olmakla birlikte daha sonra tacirler bu anlaşmalardan vazgeçtiler.– Böyle bir durum ortaya çıkınca Ermeniler Rusya'nın hiç değilse malvarlıklarının 1/3'nü karşılamarını talep ettiler. Ancak Lazarev yardımları sadece ihtiyacı olan ve fakirlere yapmakla görevli olduğunu söyleyip Ermenilerin bu talebini geri çevirdi⁴⁰⁸.

Nitekim Lazarev Ermenilerin İran'dan Erivan ve Nahçıvan bölgelerine mümkün olduğunca fazla sayıda göç etmeleri için elinden gelen her şeyi yapıyor ve bu şekilde Ermeni milletini bir bölgede toplamaya gayret gösteriyordu. Ancak Lazarev'in bu yöndeki gayretlerine İran engeller çıkarıyordu⁴⁰⁹.

Maraga kırlarında hala kar kalkmamıştı. Göçmenlerin yük hayvanlarının otlakları yoktu. Göçü tehir eden Lazarev Maraga Ermenileri kollej assessoru Gamazov ve Yüzbaşı Voyhikov'un birliklerini görevlendirerek kendisi 7 Mart tarihinde Maraga'dan ayrıldı. General Paskeviç de artık Tebriz'de değildi. 9 Mart tarihinde Tebriz'den Geçici Azerebaycan idaresi üyeleri de ayrıldılar. Abbas Mirza tekrardan kendi topraklarına geri döndü⁴¹⁰.

Ermenilerin İran'dan göçü böylece 1828 yılının Mart ayında artık başlamış oluyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi antlaşmanın 15. Maddesine göre bu topraklardan bir yıl boyunca

⁴⁰⁵ SAOİAN, "Lazarev'in Raporu", Ç.2, s. 169.

⁴⁰⁶ Glinko, **a.g.e.**, s. 49,51.

⁴⁰⁷ Ahov, **a.g.e.**, s. 30.

⁴⁰⁸ Glinko, **a.g.e.**, s. 53.

⁴⁰⁹ Ahov, **a.g.e.**, s. 30.

⁴¹⁰ Glinko, **a.g.e.**, s. 55–56.

özgürce göç edebileceklerdi. Ayrıca taşınabilir mallarını da bu süre içinde getirip Rus sınırlarında satabilirlerdi. Taşınmaz mülklerin satışı için ise 5 yıllık bir süre verilmişti⁴¹¹.

Tebriz'den hızlıca geçen Lazarev küçük bir yer olan Sofyana'ya geldi. Buradaki Rus memurdan gerekli bilgileri aldı ve burada yapılan hazırlıklardan memnun kalan Lazarev öksüz ve yetimler için de ayrıca ödenek bıraktı.

Lazarev, 10 Mart'a organizeye ilişkin gerekli işlerin bitirilmesi için Tebriz'e geri döndü. Lazarev, Tebriz'den ayrılırken Abbas Mirza ile vedalaşmaları sırasında Abbas Mirza ona kendisine bağlı Ermenilere kötü davranmamasını ve bu göçün Ermeniler için fakirlikle sonuçlanacağını söyledi.

Bu arada bahar havası gelmiş ve doğa canlanmıştı. Lazarev Salmas Hanlığı'na hareket etti. Uzunçü'den Maraga ve Tebriz hanlıklarından göçmenler Aras'a doğru hareket etmeye başladılar.

Bu arada Lazarev Dalman kalesine gelmiş Urmiye'de ise Tuğgeneral Pankratev birliği ile birlikte bulunmaktaydı. Pankratev'in birliği burada İran'da tazminatın tamamen ödenmesine kadar bulunacaktı. Pankratev, Lazarev'e birçok hususta yardımcı olmuştur.

Salmas Hanlığındaki çalışmaları artıran Lazarev buradaki subayların yetersiz olması nedeniyle Ermeni piskopos'u Yenoh'a Salman hanlığının göçmenlerinin sayımının yapılmasını rica etti ve 22 Mart'a buradan ayrılarak 23 Mart'a Urmiye'ye geldi. Burada da göç işleri organizasyonu devam etmekteydi ve Lazarev buradaki iyi atmosfer nedeniyle burada ki kalışını uzatmıştı. Daha sonra ise Knez Argutinskiy Dolgorukov'a yazarak Tebriz'deki işlerini bitirerek Salmas Hanlığı Ermenilerinin göçünü idare etmek üzere buraya hareket etmesini istedi⁴¹².

Urmiye'de kalan Lazarev, buradan Urmiye, Salmas ve Hoy hanlıklarındaki göç işlerini idare etti. Kollej assessoru Gamazov Maraga'daki işlerini tamamladıktan sonra Urmiye'ye geldi. Lazarev, Urmiye Ermenilerinin göç ettirilmesi görevini ona verdi. Ayrıca Gamazov da yardımlarda bulunmaya hazırdı. Ermenilerin Rus sınırına girdikleri yer olan Hoy Hanlığı'na da podporuçik İskritskiy gönderilmişti⁴¹³.

Nisan ayının başında ilk Kurur (Rus parasına göre 8 milyon Ruble) Tümen Tebriz'de alındı. Karşılıklı anlaşma gereği Rus birlikleri Urmiye şehrinden Nisan ayının 20'sinde ayrılması gerekiyordu. Bu nedenle Lazarev bu bilgileri aldıktan sonra göç işlerini hızlandırdı⁴¹⁴.

⁴¹¹ İ. Yenikolopov, "Zapiska o pereselenii armyan iz Persii v naši oblasti' i ee nastayaşiy avtor", **İzvestiya akademi Nauk Armyanskoy SSR**, No: 8, Yerevan, 1949, s. 69–73.

⁴¹² Glinko, **a.g.e.**, s. 56, 61–62.

⁴¹³ **a.g.e.**, s. 65.

⁴¹⁴ **a.g.e.**, s. 64–66.

Ermeni tarihçiler bu göçten bahsettiklerinde, bu göçün Ermenilerin hiçbir zorlama olmadan kendi arzuları ile gerçekleştiğini söylerler. Onlara göre bu göç sadece Ermenilerin Rusya'ya bağlılığı ve kadim Ermeni topraklarında yaşama arzusundan kaynaklandığını ifade ederler. Ancak görünüşe göre bu durum pek de böyle değildi. Zira Abbas Mirza'nın mektubunu değerlendirdiğimiz de Lazarev'in amacına ulaşmak için mümkün olan bütün yöntemleri kullandığını düşünmek gerekir⁴¹⁵. Zira, Abbas Mirza'nın Lazarev'e gönderdiği mektupta Abbas Mirza Lazarev'den almış olduğu mektup ile Paskeviç'in Lazarev'i Ermeni göçü için görevlendirdiğini öğrendiklerini ve anlaşmanın şartlarında sadece arzu edenlerin göç ettirilmesi ve arzu etmeyenlerin zorla göç ettirilmemesi hususunu hatırlattıktan sonra Lazarev'in Ermeniler göç etmek arzusundadırlar dediğini ancak bu isteğin iki türlü olabileceğini belirten Abbas Mirza birincisinin kendilerinin istemeleri ve beyan etmeleri, diğerinin ise korku ve mecburiyetten olduğunu ifade eder. Ayrıca Abbas Mirza mektubunda Lazarev'in açıkça ikinci yolu seçtiğini bildirir⁴¹⁶.

Abbas Mirza'nın diplomatik yazışmalarda bu konuyu Lazarev'e bahsetmiş olması bu mektupta söylenenlerin doğru bir temele dayandığını göstermektedir zira Abbas mirza kulaktan duyma bir suçlama ile diplomatik görüşme riskini göze almazdı. Bu şekilde İran Ermenileri üzerinde Eçmiyadzin'in etkisi dışında İran vilâyetlerinin işgali sırasında Rus birliklerinin baskısı olduğu gibi işgal edilmemiş bölgelerde de bu baskı Lazarev tarafından uygulanmıştır⁴¹⁷.

Lazarev 13 Nisan günü Hoy kalesine geldi. Burada hızlı bir şekilde organize işlerini yoluna koyarak göç işini tamamlamak üzere binbaşı knez Şalikov ile podporuççik İskritskiy'i görevlendirdi ve Hoy kalesinden ayrıldı. Lazarev ayın 18'inde de Dilman kalesine geldi. Lazarev buradan Abbas Mirza'nın ilk mektubuna cevap yazmıştır⁴¹⁸.

Abbas Mirza Ermenilerin göç ettirilmesi sırasında zor kullanıldığına inandığı için ve İran topraklarının boşalması üzerine Salmas Ermenilerinin göçünü kontrol etmek üzere buraya Tahran'a bağlı ve oldukça iyi bir eğitime sahip olan Mirza Massud'u gönderdi. Ayrıca İran prensinin uzun bir zamandan beridir yaver olarak hizmetinde olan yabancı uyruklu Semino da bu iş için görevlendirildi⁴¹⁹.

⁴¹⁵ Ahov, **a.g.e.**, s. 31.

⁴¹⁶ Mektubun tam metni için bkz.: Glinko, **a.g.e.**, s. 75–79. Bu tür mektuplaşmalar İran ile Rus yetkililer arasında göç sırasında sürekli olmuştur bu yazışmaların tam metinleri için bkz.: “İran veliahtı Abbas Mirza'nın Lazarev'e Birinci Mektubu”, **a.g.e.**, s. 66–67. “Lazarev'in İran veliahtı Abbas Mirza'nın birinci mektubuna 21 Nisan 1828 tarihli cevabı.”, **a.g.e.**, s. 69–74. “Lazarev'in Mahmed Tagir Han'a mektubu (27 Nisan 1828)”, **a.g.e.**, s. 75–79. “Lazarev'in İran veliahtı Abbas Mirza'nın İkinci mektubuna cevabı.”, **a.g.e.**, s. 83–85.

⁴¹⁷ Ahov, **a.g.e.**, s. 34.

⁴¹⁸ Glinko, **a.g.e.**, s. 69–74.

⁴¹⁹ **a.g.e.**, s. 75.

Ermeni göçmenler için A. S. Griboyedov önemli tedbirler alınmasını sağladı. Zira Griboyedov İran'a giderken Ermeni Eyaleti'ni Eylül 1828 tarihinde ziyaret etmiş ve buradaki düzensizliği görünce Eyalette kalmıştı. Griboyedov aslında biran evvel Tahran'a gitmesi gerekirken o burada Göçmenlerin yaşamını kolaylaştırmak için önemli tedbirler aldı⁴²⁰. Zira göç başladığında Griboyedov Rusya'da bulunmaktaydı. İran'a giderken 17 Eylül 1828 tarihinde Eçmiyadzin'e uğramış buradan da 25 Eylül'de Erivan'dan İran'a hareket etmişti⁴²¹.

Hergün göç kervanına katılanların sayısı artıyor ve yeni göç kabileleri oluşuyordu. Ancak bu arada Lazarev'e gönderilmiş olan ödenek bitmişti. Bu duruma oldukça kızan bir çok Ermeni İran sınırında kaldılar. Lazarev ise kendisi inisiyatif olarak oldukça yüklü bir parayı alarak Ermenilere dağıtmaya başladı. 20 Nisan tarihinden sonra Rus birlikleri Azerbaycan hanlıklarında ele geçirdikleri yerlerden çıkmaya başladı. Birliklerin ilk çıktıkları yer Urmiye oldu. Ve Lazarev hanlıklardaki göçü daha da hızlandırdı. Göçmenlere her gün yardım parası dağıtılıyordu. Çok kalabalık göçmen kabileleri Rus sınırına dayandılar. 5000 den fazla aile bir şekilde bu hareketlilikten etkilendi. Bunlardan bazıları Aras'a geldi bazıları Aras'a yaklaşmışlardı veya kendi evlerini bırakarak göçmen gönüllü birliklerine katılmışlardı.

Bu kadar beklenmedik sayıda göçmenin yeni ele geçirilmiş bölgelere gelmesi bölgede yiyecek sıkıntısının ortaya çıkmasına neden oldu. Bu sırada Lazarev, göçmenlerin Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları ile birlikte Karabağ'a da yönlendirilmesi emrini aldı. Zira Karabağ'da zengin yiyecek stoklarının olduğu tahmin edilmekteydi. Diğer göçmenlerin ise hasat mevsimine kadar yerlerinde kalmaları yiyecek sorununun çözülemeyeceği bir durumda ise tamamen göçürülmemeleri kararı alındı. Lazarev 9 Mayıs'ta Dilman'da ayrılarak bir gün sonra Hoy kalesine geldi⁴²².

İran'dan yapılan göç ile ilgili çalışmaların zorluğu sonucunda göç Komitesinin çalışmaları antlaşmada belirtilen bir yıllık süreyi aşacak ve bunun dışında bölgede yaşayan Müslümanlar buraya Hıristiyanların göç ettirilmesinden duydukları rahatsızlığı artık sıkça şikayet edeceklerdir. Bu gelişmelerin ardından Paskeviç yapılan göç sırasında alınan tedbirler ve uygulamalar hakkında bilgi almak için özel bir memurunu göndermek zorunda kalacaktır⁴²³.

Artık Aras'ın İran tarafında az sayıda göçmen kafilesi kalmıştı. Lazarev bu sırada Nahçıvan'da bulunan göçmenlerin açlıkla karşı karşıya kaldıklarının haberini aldı. Aslında Lazarev'in görevi Aras'ın kuzeyinde olmamakla birlikte bu haberi alınca kendisi 17 Mayıs'ta Hoy'dan Nahçıvan'a geldi. Ermeniler için yeni ödenek talep etmesi mümkün olmayan Lazarev Tiflisli bir Ermeniden aldığı 2000 çervontsevi göçmenlere dağıttı. Aynı zamanda

⁴²⁰ Gazaryan, **a.g.e.**, s.22.

⁴²¹ Yenikolopov, *a.g.m.*, s. 69–73.

⁴²² Glinko, **a.g.e.**, s. 85–88.

⁴²³ Yenikolopov, *a.g.m.*, s. 69–73

Lazarev, yeni kurulmuş olan Ermeni Eyaleti idaresine göçmenlerin uygun yerlere yerleştirilmelerini ve onlara gerekli yardımların yapılmasını ilettiler. Ancak Nahçıvan Hanlığın'da hazine topraklarının yeterli olmaması nedeniyle Lazarev Ermeni göçmenlerin büyük bir bölümünü –yol giderlerini karşılayarak Erivan Hanlığına ve Karabağ hanlığına gitmeye ikna etti. Buradaki işlerini bitiren Lazarev artık son göç için 21 Mayıs'ta Nahçıvan'dan ayrıldı ve 22'sinde Hoy kalesine geldi⁴²⁴.

Göçmenlerin büyük bir bölümü Ermeni Eyaleti'ne yerleştirilmişlerdi az bir kısmı ise Karabağ ve Zangezur'e yerleştirildiler. Nahçıvan ise sınıra yakın olması nedeniyle göçmenler için bir dağıtım merkezi haline getirilmişti ancak burası göçmenlerin yerleşmesi ve doyurulması için yeterli değildi. Göçmenler kamplarda açık havada duruyor ve herşeye ihtiyaç duyuyorlardı. Ermeni Eyaleti İdaresi ve göçmen Komitesi hazır değillerdi ve göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılayamıyorlardı. Özellikle yiyecek sıkıntısı oldukça zor bir durum yaratmıştı⁴²⁵.

Nahçıvan'da Göç Komitesi 23 Nisan 1828 tarihinde kurulmuştu. Komitenin başkanı olarak Yüzbaşı Neverskiy atanırken, Sukias Bagdasarov, Oganeg Grikorov ve Simon Kapitelov da Nahçıvan Komitesinin üyeleri olarak görev yapmaktaydılar⁴²⁶.

Lazarev Ermenilerin Nahçıvan'da aç ve kötü bir durumda olduğunu duyunca bizzat kendisi buraya geldi. Buradaki göçmenlerin durumu kendisine ulaşan haberlerden daha iyi olmakla birlikte Eğer Ermeni Eyaleti idaresi burada ivedi bir şekilde önlemler almaz ise durum oldukça vahim bir hal alabilirdi. Ermeni Komitesi Nahçıvan şubesi başkanı Yüzbaşı Neverskiy elinden geleni yapmaya çalışmakla birlikte, Ermenilerin Nahçıvan'a yerleştirilmesi ve diğer bölgelere gönderilmeleri için gerekli olan elindeki imkan ve araçlardan yoksun kalmıştı. Zira buradaki sadece 3 köy hazineye aitti ve diğerleri Eksen han ve akrabalarınınındı. Lazarev burada sıkışıp kalmış olan Ermenilerin biran evvel bir kısmının Erivan'a ve bir kısmının Karabağ'a gönderilmeleri için Neverskiy'e 1000 çervontsev verdi⁴²⁷. Lazarev'in emri üzerine yiyeceğin bir bölümü askerî stoklardan sağlandı. Ayrıca Eyalet idaresi Make ve diğer İran topraklarından yiyecek satın aldı. Göçmenlerin birçoğu ise ailelerini bırakıp henüz Rus ordusunun çekilmediği Salma ve Hoy'a geri döndüler. Bu göçmenler buradaki stoklardan o kadar çok hububat getirdiler ki Nahçıvan'da hububat fiyatları düşmüştü. Bazıları da yeni ürünün çıkması için bekleyeceklerdi⁴²⁸.

⁴²⁴ Glinko, **a.g.e.**, s. 89–91.

⁴²⁵ Gazaryan, **a.g.e.**, s.22.

⁴²⁶ Gazaryan, *a.g.m.*, s.63.

⁴²⁷ Darbinyan,**a.g.b.**, Belge No: 3; **AKAK**, T.VII, Belge No: 596.

⁴²⁸ Gazaryan, **a.g.e.**, s.22.

Lazarev Nahçıvan'daki Ermenileri sakinleştirdikten sonra İran'da kalan işlerini tamamlamak üzere Hoy'a geri döndü⁴²⁹.

Artık göçmen kabilelerinin hemen hemen hepsi Aras'ın ötesine geçmişti. Az sayıda bir Ermeni Hoy Hanlığında kalmıştı. Lazarev burada göç işlerinin artık sona geldiğinden emin olduktan sonra Yarbay Knez Dolgoruk Argutin'i bu işlerle uğraşmak üzere görevlendirdikten sonra kendi arzusu ile Osmanlı Devleti ile yapılan savaşa katılmak üzere 29 Mayıs günü Hoy'dan ayrıldı ve önce Nahçıvan ve Erivan'a daha sonra da buradan Kars'a geçti⁴³⁰.

Evlerin inşa edilmesi ev eşyalarının edinilmesi ve ekim için para gerekmektedir ve bunun için A. G. Çavçavadze ödeneklerin artırılmasını istedi. Göçmenler yardım amacı ile 6 yıl boyunca bütün vergilerden muaf tutulması kararlaştırıldı.

1829 yılına doğru Nahçıvan boşaltılarak göçmenler artık daimi olarak yaşayacakları yerlere yerleştirildiler. Rus idaresinden kaynaklanan nedenlerden dolayı Ermeni Eyaleti İdaresi son ana kadar boş toprakların miktarı ve toprakların özellikleri hakkında bilgi sahibi değildi. Bu nedenle birçok pürüz ortaya çıkmaktaydı⁴³¹.

Ermeni Eyaleti İdaresi göçmenlerin evlerinin oluşturulması ve öksüz çocukların Erivan Vilâyeti'ne yerleştirilmesi gibi sorunların çözülmesi ile de görevlendirilmişti. Nerses Aştaraketsi ise manastırların öksüz çocukları kabul etmeleri için emir vermişti. Bu şekilde 135 kişi manastırlara yerleştirilmiş diğerleri ise zengin Ermeni evlerine yerleştirilmişlerdi⁴³².

Rus-İran savaşı neticesinde İran'dan Rus sınırlarına yaklaşık üç buçuk ay içerisinde göç ettirilen Ermenilerin sayısı 8000 aileyi (40000 kişi) bulmuştu. Bu göçmenlerin giderleri için ise 14000 çervontsev ve 400 gümüş Ruble harcanmıştı. Bu göçmenler yeni kurulmuş olan Ermeni Eyaleti'nde İran'da olduğu gibi sanayiye ve ticareti geliştireceklerdi⁴³³.

1829 yılında göçmenlerin yerleşim işlemleri genel olarak bitmiş olmakla birlikte göçmenlerin yer değiştirmeleri uzun bir zaman (1830 bazı durumlarda 1832) daha sürdü. Zira Bir taraftan göçmenler ilk geldikleri zamanlar idarenin onlara bir yer göstermesini beklemeyip rastgele tamamen veya kısmen boşaltılmış iyi köylere yerleşmiş ve ancak daha sonradan yetkililere ikamet kayıtlarının yapılması için başvurmuşlardı. Ancak diğer taraftan yetkililer sıkça göçmenleri yönetmeliğin aksine onların geldikleri yerlerin özelliklerine dikkat etmeden yerleştirmişlerdi. Bu durumun neticesinde ise göçmenlerin bazıları bu durumu kabul etmeyerek kendi arzu ettikleri yerlere yerleşiyorlardı. Bu durum ise yerliler ile göçmenler arasında problemler çıkarmaktaydı. Göçmenler daha ziyade evleri hazır, verimli sulama

⁴²⁹ Darbinyan, **a.g.b.**, Belge No: 3; **AKAK**, T.VII, Belge No: 596.

⁴³⁰ Glinko, **a.g.e.**, s. 91.

⁴³¹ Gazaryan, **a.g.e.**, s.23.

⁴³² Gazaryan, *a.g.m.*, s.67.

⁴³³ Glinko, **a.g.e.**, s. 92.; **SAOİAN**, " Ermeni Milletinin Rus Devleti ile olan İlişkilerine Dair Tarihi Notlar", , Ç. II ,s. 309-310.

sistemli tarlalara sahip olan terk edilmiş köyleri tercih ediyorlardı ancak, bazı durumlarda ise savaş sırasında dağlara çıkmış olan ahali tekrar köylerine döndüğünde buraların göçmenlerce yerleşildiğini görünce yine büyük problemler yaşıyordu. Bu tür problemler yaşanırken Rus idareciler çoğu zaman göçmenlerin yanında yer alıyordu. Ve ancak 1830 yılında göçmenler yerleştirildiler ve Göçmen Komitesi lağvedildi.⁴³⁴

Bu göçün İran için zararı ise büyük olmuştur. Bu bölgeden insanların boşalmış olması dışında Hanların söylediklerine göre 32 Milyon Ruble zarar vardı. Zira Griboyedov'un Kont Nesselrod'a verdiği raporda Ermenilerin ticaret ve sanayiden İran'a getirileri 100.000 Tümen yani 1.600.000 Ruble idi⁴³⁵.

3.1.2. Osmanlı Devletinden Göç Ettirilen Ermeniler

1826–1828 Rus–İran savaşı bittikten sonra Osmanlı Devleti ile 1828–1829 savaşı⁴³⁶ başlamış ve bu savaş neticesinde Doğu Anadolu Ruslarca işgal edildiği gibi Ruslar Balkanları geçerek Edirne'ye ulaşmış ve İstanbul'u tehtid altına almışlardı. Osmanlı Devleti'nin kesin yenilgisiyle sonuçlanan bu savaş neticesinde Doğu Anadolu'nun sadece siyasi ve Askerî dengesi bozulmakla kalmamış aynı zamanda demografik yapısında da mühim değişiklikler yaşanmıştır⁴³⁷. Zira bu savaş neticesinde imza edilen Edirne Antlaşması'nın "XIII. madde gereğince, iki devlet, savaş sırasında a'mâl-i harbiyede bulunmuş veya tavır ve hareketleriyle diğer tarafı iltizam etmiş olan tebealarını tamamen affediyorlar ve bunlardan, istedikleri yerlere göçmek isteyenlere de 18 ay müddet veriyorlardı. Bunun gibi, Ruslar tarafından işgal edilen ve Osmanlılara geri verilen yerler halkından olup da, iki devletten birinin memleketine göçmek isteyenlere de 18 ay müsaade verilecekti."⁴³⁸

⁴³⁴ Gazaryan, *a.g.m.*, s.68–71.

⁴³⁵ Glinko, *a.g.e.*, s. 94.

⁴³⁶ Bu savaş hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Vasiliy Potto, *Kavkazskaya Voyna: Turetskaya Voyna 1828–1829.*, T. 4, Moskva, 2007.

⁴³⁷ Kemal Beydilli, *1828–1829 Osmanlı–Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXV. Dizi- Sa.6 (Türk Tarih belgeleri Dergisi, Cilt XIII, Sayı 17'den ayrıbasım), Ankara, 1988, s. 383.

⁴³⁸ 14 Eylül 1829 tarihinde imza edilmiş olan Edirne antlaşması metni 16 maddeden ibarettir; ayrıca buna ekli olarak, savaş ve ticaret tazminatı ile tahliye mes'elesine dair 4 maddelik bir protokol ile Eflâk-Boğdan'ın imtiyazı için bunlardan ayrı olarak bir protokol imzalanmıştı. Antlaşmanın 1. maddesine göre Osmanlı padişahı ile Rusya İmparatoru gerek karada gerekse denizde, düşmanca hareketlere derhal son vererek ebedî barışı ilân ediyorlar ve imzalanan antlaşmanın bütün şartlarını yerine getirmeyi taahhüd ediyorlardı. Antlaşmanın 13 maddesi ile her iki ülke tebaalarına göç etme imkânı verilirken Anadolu'da ki Osmanlı–Rus sınırı da 4. Maddede, Rusya, İran'la yapmış olduğu Türkmençay antlaşması ile Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarını almış olduğundan, bu hanlıkların sınırı boyunca, gelecekte bir anlaşmazlık çıkmaması için, Osmanlı ile Ruslar arasında doğru bir sınırın tesbit edilmesi gerektiği belirtilmişti. Böylece yeni belirlenen sınır Karadeniz kıyısındaki Guri eyâletinin güneyinden başlayarak İmre üzerinden, en doğru hat boyunca, Ahıska ve Kars eyâletlerinin Gürcistan sınırlarına birleştikleri yere kadar uzanacaktı. Bu sınıra göre Ahıska ve Ahılkelek kaleleri, 2 saat mesafeden az olmamak üzere, çizilen sınırın kuzeyinde Ruslarda kalacaktı. Bu hattın güney ve batısında kalıp da Rus işgalinde bulunan yerler ise Osmanlılara iade edilecekti.; Bkz.: Şerafeddin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *A. Ü. D. T. C. F. D.*, C.IX/1-2 Mart-Haziran, 1951, Ankara, s. 111–151.) Edirne Antlaşmasının Rusça tam metni için bkz.:

Edirne antlaşması imzalandıktan sonra, General Dibiç Anadolu cephesinde de savaş haline son verilmesi için, General Paskeviç'e 2 kurye göndermişti. Deniz yoluyla gönderilmiş olan Dibiç'in yaveri Mogutchi, 22/23 Eylül'de Trabzon'a gelmiş, oradan da, Bayburt önlerinde bulunan Paskeviç'in ordugâhına hareket etmişti. Diğer kurye Duhamel ise, İstanbul'a gelmiş ve bir Osmanlı kuryesi ile birlikte buradan hareket ederek, Sivas üzerinden 26 Eylül'de Trabzon'a ve oradan da Şark Seraskerî Trabzon Valisi Osman Paşa'nın karargâhına ulaşmıştı. Bunun üzerine Osman Paşa, 28 Eylül'de Paskeviç'e bir mektup yazarak, antlaşmanın imzalanmış olduğunu bildirmiş ve savaşa son verilmesini istemişti. Paskeviç de, Doğu Anadolu'da Rusların işgal etmiş oldukları yerlerin tahliyesini kararlaştırmak için, tercümanını, yüksek rütbeli bir subayla birlikte Osman Paşa'nın karargâhına göndermiştir. 29 Eylül günü de Rus karargâhında atılan 101 pare topla, antlaşmanın yapıldığı ilân edilmiştir⁴³⁹.

Paskeviç bu gelişmelerin ardından İmparator'a yazdığı raporda Bayazıd'da 2 bin Ermeninin Rus ordusunun yanında savaştığını; Erzurum'da Hıristiyan halkın büyük çoğunluğunun başpiskoposları ile birlikte Rusların tarafında çarpıştıklarını⁴⁴⁰ ve Kars'da bir Ermeni taburu ile 800 gönüllü süvarinin sınırı korumak için bırakıldıklarını söyleyerek bunların sayısının 10000 haneyi bulduğunu ve burada tehlike altında olduklarını söyleyerek onların Rusya'ya gösterdikleri bu hizmet karşılığında İmparatorun bu kullarına Gürcistan ve Ermeni Eyaleti burası yetmez ise Kafkasya'ya göç ettirilmesine izin vermesini istedi. Paskeviç, bu insanların göç ettirilmelerinin başlangıçta oldukça önemli bir gider gerektiğini fakat daha sonra sonuç olarak Ermenilerin zanaatkârlarının ve çalışkan kesimlerinin sağlayacağı zenginliği hesap etmek gerektiğini ifade ediyordu. Zira Paskeviç raporda her hane için 25 gümüş Rublenin yeterli olacağını ve bu şekilde bütün göç için 1 milyon Assignatsiya⁴⁴¹ gerektiğini söyler⁴⁴². Ayrıca Paskeviç İmparator'dan bölgedeki Kürtleri Rus tarafına çekmek için 100 bin çervontsev paranın kendisine tahsis edilmesini ister⁴⁴³. Paskeviç'in bu isteğinin İmparator tarafından onandığı ve bu meblağın kendisine hazineden tasis edileceği Maliye Bakanı Kont Kankrin, tarafından bildirilir⁴⁴⁴. Aslında Osmanlı Devletinden yapılan göç birçok açıdan İran'dan yapılan göçü anımsatıyor ve bu göçün nedeni

---

PSZRİ, No: 3128, T. IV, s. 622–633.; Ayrıca antlaşmanın Rus kanunemelerinde ilan edilmiş manifestosu için bkz.: **PSZRİ**, No: 3165, T. IV, s. 658–659.

⁴³⁹ Turan, *a.g.m.*, s. 135.

⁴⁴⁰ Bu konu hakkında bkz.: **SAOİAN**, “Ermeni Milletinin Rus Devleti ile olan İlişkilerine Dair Tarihi Notlar”, , Ç. II, s. 311.; Vasiliy Potto, **Turetskaya...**, s.465.

⁴⁴¹ Rusya'da İlk kez 1769 tarihinde basılan kâğıt para.

⁴⁴² Darbinyan, **a.g.b.**, “Paskeviç'in Çar I. Nikolay'a Erzurum'dan gönderdiği 10 Ekim 1829 tarihli raporu”, Belge No: 6.

⁴⁴³ Darbinyan, **a.g.b.**, Belge No: 6

⁴⁴⁴ Darbinyan, **a.g.b.**, “Rusya Maliye Bakanı Kont Kankrin'in Genel Kurmay Kont Çerņişev'e gönderdiği 07 Aralık 1829 tarihli yazısı”, Belge No: 7

Ruslar açısından yine aynı temellere dayanıyordu⁴⁴⁵. Zira Paskeviç'in sözlerinden Ermenilerin zanaatkârlarının ve çalışkan kesimlerinin sağlayacağı zenginlikten fayda bekleniyordu.

Edirne Antlaşması, Ermeniler açısından sonuçları itibariyle aynen Türkmençay antlaşmasında olduğu gibi etkiler yaratmıştır. Zira antlaşmadan sonra Ermeniler büyük kitleler halinde Osmanlı Devleti topraklarından göç etmeye başladılar. Rus idaresi bu göçmenler için Nahçıvan, Erivan ve Karabağ' da kârlı koşullarda toprak veriyor, Erzurum Piskoposu Karapet ise Erzurum, Kars ve Bayazıd'da bulunan bütün Hıristiyanları Rusya'ya getirmek için gayret sarfedecektir. Erzurum Piskopos'u Karapet bizzat kendisi Erzurum'dan göçmenlerle birlikte Ahıska'ya kadar yürümüştü⁴⁴⁶. Diğer taraftan bazı Ermeniler ise daha savaş devam ederken göç etmeye başlamışlardı. Nitekim 1828 yılının Temmuz ayında Türk–Rus savaşı sırasında 25 Türk Osmanlı tebaasından Ermeni aile –Bayazıd Paşalığı Gordzan köyünden– sınıra kadar geldiler ve Ermeni Eyaleti İdaresine çıkararak yardım talep ettiler. Göçmen Komitesinin görevi açık bir şekilde sadece İran Ermenileri ile sınırlı iken Çavçavadze onlara da yardım edilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Ancak başlangıçta bazı yardımlarda bulundu ise de Ermeni Eyaleti İdaresi Osmanlı Devleti topraklarından yapılan göç organizasyonuna katılmadı. Osmanlı Devleti topraklarından yapılan Ermeni göçü ile ilgili Komite Tiflis'te bulunmaktaydı ve Y. O. Palavandov bu komiteye başkanlık yapmaktaydı⁴⁴⁷.

Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarında yaşanan bu durum aynı şekilde Avrupa topraklarında da yaşanmıştı. Edirne Antlaşmasında sonra Ermeniler, Rumeli, Bulgaristan vd. yerlerden kitleler halinde Bessarabiya ve Novorossiya'ya göç etmişlerdi. Bessarabiya ise 1828 yılından beri piskoposluk görevini Nerses yürütmekteydi. Ve kendisi bu göçmenlere burada gerekli bütün yardımları sağlamıştı⁴⁴⁸. Osmanlı Devleti'nin Rumeli, Bulgaristan, Moldovya gibi Avrupa topraklarından Bessarabya'ya ve Novorossiya'ya göç eden Ermenilerin sayıları 300 hane kadardı (yaklaşık 1500 kişi). Bu göçte Osmanlı ordusunda görev yapmış olan Hristofor Lazarev rol oynamıştı⁴⁴⁹.

Nerses 1828 yılında Nikolay tarafından buraya atanmış ve 15 yıl burada çalışmıştı. Nerses burada da “dağılmış Ermeni milletini bir araya toplama” gibi yüce bir iş için çabalıyordu⁴⁵⁰.

Osmanlı Devleti'nden Hıristiyanların göç ettirilmesine ilişkin Komite 30 Ocak 1830 yılında Tiflis'de kuruldu. Bu komitenin başkanlığına Gürcistan Valisi P. D. Zavileyskiy getirildi⁴⁵¹.

⁴⁴⁵ Gazaryan, **a.g.e.**, s.24.

⁴⁴⁶ Ahov, **a.g.e.**, s. 34.

⁴⁴⁷ Gazaryan, **a.g.e.**, s.23–24.

⁴⁴⁸ Ahov, s. 34–35.

⁴⁴⁹ SAOİAN, “İran ve Osmanlı Devletinden Göçürülen Ermeniler Hakkında Bilgiler”, Ç.2, s. 182–185.

⁴⁵⁰ Ahov, **a.g.e.**, s. 40.

⁴⁵¹ Darbinyan,**a.g.b.**, s.22.

Göçmenlerin sağlıklı koşullarda yaşamalarını sağlamak üzere Paskeviç'in emri üzerine 3 Aralık 1829 tarihinde komite kurulmuş ve idaresi genel kaideler ile oluşturulmuştu. Paskeviç 22 Ocak 1830 tarihli Kont Çernişev'e göndermiş olduğu yazı ile de Çar'ın onayına sunmuş ve Çar Komitenin kurulmasını onaylamıştı.

Komitenin kurulmasından Mayıs ayına kadar geçen sürede ise Komite yapılacak göçün hangi temelde ve ne şekilde yapılacağına dair kuralları hazırladı. Bu süre zarfında göçmenlerin yerleştirilecekleri topraklar hakkında bilgi edinmek, göçmenlerin sayımlarının yapılması, Osmanlı topraklarından göçmenlere yardım paralarının verilmesi, onlara göç sırasında eşlik edecek subayların görevlendirilmeleri gibi hazırlıklar yapılmıştır.

Komitenin yaptığı çalışmalar neticesinde göçmenlerin muhtemel yerleştirilecekleri yerler şu şekilde tespit edilmişti: 1) Erzurum'dan gelenlerin az bir bölümü Bambak ve Şuragal olmak üzere Gürcistan'da; büyük bölümü ise Ahalsikke ve civarına 2) Kars göçmenleri Bambak ve Şuragal'a. Özellikle boş köylere Alagöz'e. Ticaret ve zanaatla uğraşan Kars sakinleri Gümrü'ye yerleşmek istediler. 3) Bayazıd'dan gelen göçmenler ise Ermeni Eyaleti'nde Erivan vilâyeti sınırlarında Gökçe ve Abaran gölleri civarına. Bunların dışında Gümüşhane'den göç eden Rumlar ise Gürcistan'da Borçalın'e yerleştirileceklerdir. Göçmenlerin yerleştirilecekleri bütün topraklar onların isteği üzerine hazine toprağı olması kararlaştırılmıştır. Bu bölgede İklim sağlıklı ve topraklar verimlidir. Ticaret ile uğraşanlar ve zanaatkârlar ise Ahıska ve Gümrü'ye yerleştirilmeleri düşünülmekteydi.

1830 yılının Mayıs ayı itibariyle Erzurum'dan göç edecek olanların sayımı henüz yapılmamış olmakla birlikte General Pankratev'den alınan bilgilere 2500 aile göç etmek istiyordu. Rus makamlarının tespitine göre diğer yerlerden göç etmek isteyenler ise Kars'dan 2240 hane ve 13829 kişi, Beyazıd'dan 2528 hane ve 14948 kişi, Ardağan'dan 112 hane ve 909 kişi olmak üzere toplam 7380 aile idi⁴⁵².

1829 yılının sonuna doğru Gümüşhane'den Borçalın'e 85 aile ve 502 kişi, Erzurum'dan Bambak'a Katolikler ve Ermeniler olmak üzere 59 aile 331 kişi, Bayazıd'dan ise Ermeni Eyaleti'ne 200 hane 849 kişi göç etmişti. Toplam göç edenlerin sayısı 344 hane ve 1682 kişidir. Ayrıca 75 ailede çeşitli bölgelere yerleştirilmek üzere yola çıkartılmıştı.

Bu tarihe kadar Gümüşhane'den gelen 85 Rum ailesine 2448 çervontsev ve 1 gümüş Ruble verilmiş ve yerel yöneticilerin istekleri üzerine göçmenlere gönderildikleri sırada ödenen yardımlar Erzurum'da 6000 çervontsev, Bayazıd'da 6000 çervontsev, Kars'da ise 2000 çervontsev olmak üzere harcama kaydedilmiştir⁴⁵³. Göçmenler için başka ülkelerde yaşayan Ermenilerden de yardımlar geliyordu. Zira Hindistan'da yaşayan ve oradaki ileri

⁴⁵²Darbinyan,**a.g.b.**,"Gürcistan Valisi P. D. Zavileyskiy'in Paskeviç'e 27 Mayıs 1830 tarihli raporu", Belge No: 3.

⁴⁵³Darbinyan,**a.g.b.**, Belge No: 3.

gelen zengin Ermenilerden biri olan İosif İoannov Amarhan adındaki şahıs Nerses'in Hindistan'daki Ermeni cemiyetine yaptığı çağrıya uyarak Rusya'ya gelerek, orada yeni yerlerine yerleşmeleri sırasında yardıma ihtiyaç duyan Ermenilerin durumlarının iyileştirilmesi için para yardımında bulunacağını bildirmişti. Amarhan'ın bu yardım isteği General Aleksandr Hristoforoviç Benkendorf tarafından İmparator'a iletilmiş İmparator'da 3 Aralık 1830 tarihinde bu isteği onaylamıştı⁴⁵⁴.

Pankartev Erzurum'daki Katolik Ermenilerden Arhimandrid ve yaşlı ileri gelenlerin, Rus topraklarına göç etmek ve orada yerleşmek için yer tayin edilmesi için izin istediklerini bildiriyor ve bu ailelerin dökümünü vererek izin verip veremeyeceğini soruyordu. 31 Aralık 1829 tarihi itibarıyla Erzurum ve civarından Rusya'ya göç etmek isteyen Katolik Ermenilerin sayıları ise şöyleydi⁴⁵⁵:

Tablo 3.1 Erzurum ve Civarından Rusya'ya Göç Etmek İsteyen Katolik Ermeniler

SANCAK	AİLE SAYISI
Erzurum'dan	240
<u>Ova'dan</u>	
Arzati	74
Gintsa	20
Gampir	10
Karagebek	8
Tufandoj	5
<u>Tercan Sancağı</u>	
Norşen	40
Rabat	15
Megus	4
<u>Yukarı Basen</u>	
Vuyekomi	7
Çerason	10
Katabaz	8
Ali Çakrak	5
Ali Bazirgen	5
Kandiri	1
Tanışman	2

⁴⁵⁴ SAOİAN, "Ermeni Milletinin Rus Devleti ile olan İlişkilerine Dair Tarihi Notlar", Ç. II ,s. 313.

⁴⁵⁵ Darbinyan, a.g.b., "Erzurum'daki Rus Ordusu Komutanı General N. P. Pankratev'in Paskeviç'e Ermeni Katoliklerin göç etmesine dair 31 Aralık 1829 tarihli yazısı", Belge No: 8.

<u>Hınıs Sancağı</u>	
Kolli	100
Çaurmak	10
TOPLAM	560

Ocak 1830 tarihi itibarıyla Kars ve çevresinden ise 2500 aile Paskeviç'n emriyle burada yaşadıkları iklime uygun yerler olan Alagöz ve Bambak'a yakın boş köylere doğru göçe başlamıştı. Erzurum'dan Pankratev'in izni ile Gürcistan Lori'ye gelmiş olan 2000 ailenin Ahıska ve civarına yerleşmek istiyor ve bahar gelince de Bayazıd'dan 1143 ailenin ve Bayazıd paşalığından 2000 den fazla ailenin kendilerine sunulan Ermeni Eyaleti'ne ve Karabağ'a göç etmek istedikleri tespit edilmişti⁴⁵⁶.

Osmanlı Devleti'nden Rus toraklarına yapılan Ermeni göçünde Nerses ve Erzurum Başpiskopos Karapet de oldukça etkin bir rol oynamışlardı. Karapet göçmenlerle birlikte Ahıskaya'kadar gelmiş onları burada kendisine verilen imkânlar dâhilinde yerleştirmiş ve buradan da Tiflis'e geçmişti⁴⁵⁷. Zira, İ. F. Paskeviç'in Tiflis'ten Erzurum Başpiskopos'u Karapet'e gönderdiği 30 Ocak 1830 tarihli yazısında “Mektubunuzu aldım. Eminim ki Rus tahtına karşı olan duygularınız ve bağlılığınız – Erzurum'da bulunan bütün diğer Ermenilerin olduğu gibi– değişmemiştir. Bizim yönetimimiz böyle bir bağlılığa değer vermeye muktedirdir.” Diyerek Erzurum Başpiskopos'u Karapet'in Rusya'ya bağlılığını açık bir şekilde ifade ettikten sonra “Sizden ve Bütün Erzurumlu Ermenilerden 2000 ailenin Rus topraklarına göç etme isteğini alır almaz bu iş için Tiflis'te özel bir komisyonun kurulmasını sağladığımı, ifade eder ve bu ailelerden ne kadarının Ahıska'ya yerleşebileceğini?” Sorar⁴⁵⁸. Elbetteki bu yazışmalar Karapet'in Ermeni göçünde etkin bir rol oynadığını ve Rus yetkililerle oldukça yakın bir temas içerisinde olduğunu bize göstermektedir.

Ermeniler Karapet'in göçmenlerle birlikte Ahıska'ya kadar yürümesi nedeniyle onu Hz. Musa'ya benzetmişlerdi. Rusya ise Ermenileri burada yerleştirdikten sonra Tiflis'e geçen Karapet'i bu çalışmalarının karşılığında 1. Dereceden Aziz Anna nişanıyla ödüllendirecektir⁴⁵⁹.

Rus yetkililer Doğu Anadolu'dan gelecek göçmenlerin sayısını oldukça fazla olacağını tahmin etmekteydiler. Bu nedenle Paskeviç Malorossiskiy askerî Kazaklarına tahsis olunmuş

⁴⁵⁶ Darbinyan, a.g.b., “İ. F. Paskeviç'in Tiflis'ten Kont A. İ. Çerņişev'e gönderdiği 22 Ocak 1830 tarihli yazısı”, Belge No: 9.

⁴⁵⁷ SAOİAN, “İran ve Osmanlı Devletinden Göçürülen Ermeniler Hakkında Bilgiler”, Ç.2, s. 182–185.

⁴⁵⁸ Darbinyan, a.g.b., “İ. F. Paskeviç'in Tiflis'ten Erzurum Başpiskopos'u Karapet'e gönderdiği 30 Ocak 1830 tarihli yazısı”, Belge No: 10.

⁴⁵⁹ SAOİAN, “Ermeni Milletinin Rus Devleti ile olan İlişkilerine Dair Tarihi Notlar”, , Ç. II ,s. 311.

olan toprakları göçmenlere ayırmak durumunda kaldı. Zira Osmanlı Devleti'nden gelen Hıristiyan ahali Gürcistan ve onun çevresindeki topraklara yerleşmeyi tercih ediyorlardı. Çünkü bu bölgenin yaşam tarzı ve iklimi kendi geldikleri bölgelere benzemekteydi. Rus makamları da onların bu isteklerini dikkate alıyordu. Zira, Onların başka bölgelere yerleştirilmesi onların perişan olmalarına neden olabilir ve bunun neticesinde fakirleşen bu insanlardan Rusya'ya hiçbir fayda gelmeyebilirdi⁴⁶⁰.

Osmanlı Devleti Rusya'nın Ermenileri zorla bölgeden göç ettirdiklerine inanıyor ve bölgedeki ticareti elinde tutan bu insanların göç etmelerini istemiyordu. Bu nedenle durumun kontrolü için Hacı Hasan Paşa, Pankratev'e Ali bey'i göndermişti⁴⁶¹. Osmanlı idarecilerinin Rusların Ermenileri göçe zorladıkları yönündeki düşünceleri nedeniyle, Pankartev Ali Bey'i Hor köyüne davet etti. Ali Bey ise Erzurum'daki yetkililerle birlikte yeni memurlar tayin etmiş ve bu Osmanlı memurları Rus memurlarla birlikte onun söylediği Erzurum'un sancaklarına gitmişlerdi. Bu memurların görevi burada yaşayanların Edirne Antlaşmasınının 13. Maddesine göre nereye arzu ediyorlar ise oraya göç edebilecekleri ve bu nedenle hiçbir taraftan her hangi bir zorlamanın olmayacağı, isteyenlerin yaşadıkları yerlerde yaşamaya devam edebilecekleri, isteyenlerin ise Rusya'ya göç edebileceği hususunda bilgilendirmektir. Bununla birlikte Pankartev, bu memurları göç etmek isteyen ailelerin isim listelerini yapmaları ile de görevlendirmişti. Osmanlı yetkililer ise ne zorla ne de gizlice halkı Rus topraklarına göç etmek için teşvike çalışmıyorlardı.⁴⁶²

Daha öncesinde ise Ali Bey, Pankartev'e gelerek Ermenilerin Rusya'ya göçüne artık engel olmasını istediğini belirtmiş, ayrıca Anadolu seraskerî Osman Paşa da bir mektup yazarak Hıristiyanların Rusya'ya göç etmelerinden Osmanlı idaresinin hiç de memnun olmadığını bildirmişti. Bununla birlikte Erzurum'daki Türk beylerinin de Ermenilerin göç ettirilmesinden hiç de memnun olmadıkları anlaşılmaktadır. Zira, Rusya'nın Ermenileri zorla göç ettirmeye çalıştığı yönünde söylentiler gittikçe yayılmaktaydı. Ancak Pankratev, Ermeni ve Rumlardan Rusya'ya göç etmek isteyenlerin olduğunu söylüyor bunu bizzat kendisine gelerek söylediklerini ifade ediyordu⁴⁶³.

Bütün bunların dışında Pankartev, kendi girişimiyle Erzurum'dan ayrılmadan kısa bir süre önce Ermeni Episkop'u Varfolomey İstanbul'dan Sultan tarafından Erzurum'a gönderildi. Pankartev, Ermenilerin zorlanmadığını kanıtlamak için Varfolomey'i yanına alarak sadece Erzurum yolunda değil aynı zamanda Hasan Kale ve Yukarı Basen'de de Ermenilere sorular

⁴⁶⁰ Darbinyan, a.g.b., "İ. F. Paskeviç'in Tiflis'ten gönderdiği 18 Şubat 1830 tarihli yazısı", Belge No: 11.

⁴⁶¹ Darbinyan, a.g.b., "N. P. Pankratev'in Erzurum'dan Paskeviç'e gönderdiği 12 Temmuz 1830 tarihli Rapor" Belge No: 13.

⁴⁶² Darbinyan, a.g.b., Belge No: 12.

⁴⁶³ Darbinyan, a.g.b., "N. P. Pankratev'in Erzurum'dan Paskeviç'e gönderdiği 30 Nisan 1830 tarihli Raporu", Belge No: 12.

sordurmuş ve Ona hemen hemen bütün Ermeniler “ Eğer İsa’nın kendisi gökyüzünden inip de Türk topraklarında kalmamız için bizi ikna etmeye çalışsaydı, biz onun dahi bu nasihatini dinlemezdik” şeklinde cevap vermişlerdi ⁴⁶⁴.

Bölgede bu gelişmeler yaşanırken Ermenilerin göçü de devam ediyordu. Nitekim Rus topraklarına Doğu Anadolu’dan göç edenler Ekim 1830 tarihine kadar şu şekilde gerçekleşmişti⁴⁶⁵:

Tablo 3.2 1830 Yılıının Ekim Ayına Kadar Doğu Anadolu’dan Göç Eden Ermenilerin Geldikleri Yerlere Göre Listesi

	HANE	KİŞİ SAYISI
1. Erzurum şehri ve civarından (General Pankartev’in hazırladığı listeye göre)	7154	400
2. Kars ve Civarından (Önceki Kars geçici İdaresi’nin listelerine göre)	2264	13935
3. Bayazıd ve Çevresinden (Ermeni Eyaleti yöneticisi Beybutov ve bu göçmenlere eşlik etmiş olan Knez Argutinskiy’in verdiği bilgilere göre. Her hanede 6 kişi olduğu ön görülerek kişi sayısı hesaplanmıştır. Aslında göçmenlerin hanelerinin bazıları 10–20 kişi olabilmektedir.)	4215	25290
4. Ardahan ve Çevresi Ahıska Paşalığı yöneticisi listesine göre	67	357
TOPLAM	13700	79532

Bu listede belirtilen göçmenlere bir de 1829 yılının sonunda Gümüşhane’den gelen 85 aile 502 kişi, Erzurum’dan gelen ve Ermeni Eyaletine yerleştirilen 59 aile ve 331 kişiyi, ayrıca Bayazıd’dan gelip Ermeni Eyaleti’ne yerleştirilen 200 aile ve 849 kişiyi eklediğimizde toplam

⁴⁶⁴ Darbinyan,**a.g.b.**., Belge No: 13.

⁴⁶⁵ Darbinyan,**a.g.b.**.,“Gürcistan askeri valisi Strekalov’un Paskeviç’e 10 Ekim 1830 tarihli Raporu”, Belge No: 14.

olarak 14044 aile ve 81214 kişinin Osmanlı topraklarından göç ettirildiğini görürüz. Ancak, daha önceden Komiteye verilmiş olan bilgilere göre ise göçmenlerin sayısı şu şekildedir⁴⁶⁶:

Tablo 3.3 1830 yılının Ekim Ayına Kadar Doğu Anadolu'dan Göç Eden Ermenileri Geldikleri Yerlere Göre Listesi (II)

	HANE	KİŞİ SAYISI
1.Ahıska'daki göçmenler arasında incelemelerde bulunan Ermeni Başpiskoposu Serafim'e göre bu bölgedeki göçmenlerin sayısı		40000
2. Binbaşı Anosov 'un Bambak ve Şuragel'de yerleşen göçmenlere ilişkin bilgilerine göre		12000
3. Yüzbaşı Kamenskiy 'in Borçalın ve Salki civarına yerleştirilen göçmenlere ilişkin verdiği bilgilere göre		7000
Ermeni Eyaleti'nde Gökçe ve Abaran gölleri civarına yerleştirilen göçmenler		26000
TOPLAM		85081

Bunların dışında birçok göçmen Kars'ta kalmıştı. Zira buradaki ekinlerin toplanarak getirilmesi gerekiyordu. Orada bulunan Yüzbaşı Voynikov'un verdiği bilgilere bakılırsa bunların birçoğu da Rusya topraklarına geçmek istiyorlardı. Bu nedenle Kars'tan gelecek olan göçmenlerin sayısında oldukça önemli bir artış beklenmekteydi. Ayrıca yukarıdaki verilerin farklı olması ise Rus makamlarının tam olarak sayımlar için yetişememesi ve bazı göçmenlerin gitmeleri gereken yerler dışında başka yerlere yerleşmeleri nedeniyle oluşmuştu⁴⁶⁷.

Bu dönemde İran ve Osmanlı Devleti'nden göç eden Ermenilerin sayısı 105–130 bin kişiye ulaşmıştı. Daha sonra ise sadece Osmanlı Devleti'nden gelen Ermeni göçmenlerin sayısı 100–130 bin kişi arasında olacaktır. Zira Osmanlıdan yapılan bu göç aslında hiç

⁴⁶⁶ Darbinyan,**a.g.b.**, Belge No: 14; Bir başka kaynağa göre ise Rus ordusu Osmanlı topraklarında iken 13 bin aile Osmanlı topraklarından Rus topraklarına göç etmişti. Erzurum'dan göç edenlerin sayısı 6500 aile, Bayazıd'dan göç edenlerin sayısı 4200 aile, farklı dağlık alanlardan göç edenlerin sayısı ise 2225 aile idi.;Bkz.: SAOİAN, “ Ermeni Milletinin Rus Devleti ile olan İlişkilerine Dair Tarihi Notlar”, , Ç. II ,s. 311.

⁴⁶⁷ Darbinyan,**a.g.b.**, Belge No: 14.

durmamış ya teker teker ya da kitleler halin de sonraları da devam etmiştir. Zaman geçtikçe de hazineden verilen topraklar sayesinde Ermeniler önemli toprak sahibi olan kişiler haline geldiler. Bu nedenle Rus idaresi altındaki Ermeniler zamanla bölgede Azeri ve Gürcüler üzerlerinde tahakküm kuran bir millet oldular⁴⁶⁸.

Osmanlı Devleti'nden gelen göçmenlerin büyük bir kısmı Osmanlı sınırına yakın Gürcistan'a yerleştirildiler. Bu göçmenlerin bir kısmı ise Karabağ'a yönlendirilirken Ermeni Eyaletine ise göçmenlerin 1/3'ü yani yaklaşık 22 bin kişi yerleştirildi⁴⁶⁹.

Bütün bu göçlerin dışında Güney Kafkasya'nın tamamen Rusya'ya bağlanmasından sonra Rusya'nın bölgede izlediği kolonial politikalar neticesinde Güney Kafkasya'ya Tambov, Tula, Saratov, Voronej ve nüfusun yoğun olduğu Avrupa Rusya'sının diğer bölgelerinden göçler yapılmaya başlandı. 1842 yılı Rus göçmenlerinin bölgeye yerleştirilme yılı olmuştur. Bu göçmenler özellikle küçük hazine arazilerinde yerli halkın arasına yerleştirilmişlerdir. Ayrıca Bu göçmenler geldikleri yerlerin iklimine uygun olan bölgedeki Lori ve Gökçe gibi 1500 m. veya daha fazla yüksek bölgelere yerleştirilmişlerdir. 1886 yılındaki sayımda bu göçmenlerin sayısı 11167 kişi olarak belirlenmiştir ki bu da bölgedeki nüfusun %1,8'ne denk gelmektedir⁴⁷⁰.

Ermeni Eyaleti açısından baktığımızda İran ve Türkiye'den gelen göçmenlerle Ermeni Eyaleti'nin nüfusu yaklaşık olarak 60 bin kişi artmıştır ki bu durum yeni ele geçirilmiş topraklarda nüfusu artırmak isteyen Rusya'nın çıkarları doğrultusunda bir gelişme olmuştur⁴⁷¹. Ayrıca bu kadar çok göçmenin bölgeye göç etmesiyle bölgenin sosyo-ekonomik yapısında önemli değişimler yaşandığı gibi bölgede ki sonra ortaya çıkacak olan siyasi gelişmelerin de temelini teşkil etmiş ve bölgenin doğal sosyo-ekonomik ve siyasi gelişimini bozarak birçok sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim Bölgedeki Ermeni-Gürcü-Azeri ilişkileri açısından bakıldığında dinî, sosyal, ekonomik, toprak ve sınır sorunlarının önemli bir bölümünün bu suni değişimlerden kaynaklandığı gözlemlenmektedir.

Zira, Türkmençay Antlaşmasından sonra Erivan ve Nahçıvan vilâyetlerinin mahallarının büyük bir bölümü bir yıldan daha fazla boş kalmıştı. 1828 yılından itibaren ise bu bölgeye göçmenler getirilip karşılıklarına çıkan boşaltılmış köylere yerleşmişlerdi. Göçmenler bu şekilde buralardan kaçmış olan yerlilerin evlerini, topraklarını, bahçelerini, değirmenlerini ve benzeri mülklerini sahiplenmişlerdi. Ancak 1829 yılında barış anlaşması imzalanınca bu kişiler yerlerine dönmeye başladılar. Döndüklerinde evlerinin başkaları tarafından sahiplenmiş olduğunu görünce Ermenilerden en verimsiz topraklardan küçük araziler vermelerini ve orada

⁴⁶⁸ Ahov, **a.g.e.**, s. 35, 40-43.

⁴⁶⁹ Gazaryan, **a.g.e.**, s.24.

⁴⁷⁰ Badalyan, *a.g.m.*, s.52.

⁴⁷¹ Gazaryan, **a.g.e.**, s.24.

ev yapmak istediklerini bildirdiler. Diğerleri ise yani dağlara çıkmış olanlar oralarda ev yaptılar ve sürekli olarak orada kaldılar⁴⁷².

Bu nedenle önceki yönetimin oldukça iyi vergi topladığı en iyi mahallar Ermeni göçmenlerin elinde kalmış oldu. Ancak bu göçmenlere 6 yıl boyunca vergi alınmaması kararlaştırılmıştı. Bu durum da bölgeden elde edilen gelirleri oldukça düşürmüştü. Ayrıca burada tarımla uğrayan yerliler de göçmen adı altında bu ayrıcalıklardan yararlanmaya başlamış ve başlangıçta Rus yetkililer buna bir çözüm bulamamışlardı. Dolayısıyla vergilerin düşmesinde ki önemli etkilerden biri bu durum olmuştu.

Ermeni Eyaleti yerlilerinden ilk olarak Paskeviç, vergi tahsil etmeye başladı. 1834 yılına kadar süren bu vergi, yerlilerden İran yönetimi sırasında ödedikleri miktarın yarısı kadar bir miktarı içermekteydi. Ancak, sınırdaki asayişsizlikler, halkın %10'nu yok eden veba, kolera ve diğer nedenlerden dolayı bu arada Ermeni Eyaleti'nde bu hastalıklardan memurların da oldukça kötü etkilenmeleri sonucunda bu verginin de tam anlamıyla toplanmasına engel olmuştur. Nahçıvan Vilâyeti'nde ve Ordubad Okrugu'nda üründen alınan vergi 1834 yılına kadar eski orandan toplanmıştır.

3.2. Ermeni Eyaleti'nde Şehirler ve Sosyo–Ekonomik Yapıları

Ermeni Eyaleti'nde Erivan, Nahçıvan, Ordubad olmak üzere 3 şehir bulunmaktaydı⁴⁷³. Bu şehirlerin sosyo–ekonomik yapısına ilişkin bilgiler elimizdeki yıllıklara göre aşağıda değerlendirilmiştir.

3.2.1 Erivan Vilâyeti

Erivan VII. yy'da bilinen bir şehirdir. İranlılar bu şehre Revan adını vermişlerdir. Revan adı *rivan* yani bıstrotok anlamına gelir. 1840 yılına kadar Ermeni Eyaletinin başkenti idi. 1840 yılından Erivan Guberniyası oluncaya kadar uyezdniy şehir statüsünde daha sonra ise Erivan Guberniyası ana şehri statüsünü kazanmıştır. Erivan şehri hemen hemen tamamen ovada kurulmuştur. Şehirdeki binaların az bir bölümü tepelere inşa edilmiştir⁴⁷⁴.

Erivan Vilâyetinde yaşayan halk yaşam tarzına göre yerleşik olanlar, göçebeler ve yarı göçebe halk olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Bunlardan yerleşik olanlar hiçbir zaman göç etmemekte iken göçebe olanlar da hiçbir zaman yerleşik bir yaşamı sürmezler. Yarı göçebeler ise hem yerleşik hem de göçebe hayatın imkânlarından yararlanırlar⁴⁷⁵. Erivan Vilâyeti'nde şehirde yaşayan halkın nüfusu, Müslümanlar 7331, Ermeniler 4132 kişi olmak üzere toplam

⁴⁷² Şopen, a.g.e., s.1217.

⁴⁷³ a.g.e.,s.1217–1218, 463.

⁴⁷⁴ *Kavkazskiy Kalendar na 1852 god...*, s.436.

⁴⁷⁵ Şopen, a.g.e., s.642.

11463 kişidir. Yerleşik olarak yaşayan bu Ermenilerin 2369'u yerli, 1715'i İran ve 48'i ise Osmanlı Devleti'nden göç eden Ermenilerdendir.

Erivan Vilâyetinde yaşayan yerleşik ve yarı göçebe köylülerin nüfusu ise Müslümanlar 42544, Ermeniler 61148 kişi olmak üzere toplam 103692 kişidir. Köylerde yaşayan bu Ermenilerin 17704'ü yerli, 21853'ü İran ve 21591'i ise Osmanlı Devleti'nden göç eden Ermenilerdendir⁴⁷⁶.

1828–1832 yılları arasında yapılan istatistikî çalışmalar da şehrin nüfusu 5338 Azeri ve 6125 Ermeni olmak üzere 11463 kişi olduğu tespit edilmiştir⁴⁷⁷.

Erivan Vilâyetinin 1834 yılındaki nüfus istatistiklerindeki bilgilere baktığımız da mahallarla birlikte 22336 aile olduğunu görüyoruz. Bunların 65300'ü erkek sayılmıştır. Bu erkeklerin 29690 Müslüman, 34605 kişi Ermeni (10350 kişi Yerli 24255 kişi Göçmen) ve 1000 kişi Yezidi idi⁴⁷⁸.

Erivan merkezde 1834 sayımına göre 1807 aile Azeri, 898 Ermeni, 40 Çingene aile olmak üzere toplam 2750 aile bulunmakta ve bunların 5900'ü erkek nüfus olarak sayılmıştı⁴⁷⁹.

1849 tarihli Kafkas yıllığında Erivan'ın nüfusu 12815 kişi olarak sayılmıştır. Bunlardan 6025 kişi erkek 5790 kişi kadındır. Yıllık kayıtlarına geçmiş hane sayısı 2465 hanedir yani 12325 kişi. Bunların 5600'ü Ermeni 6725 kişisi Azeri'dir⁴⁸⁰.

Şehirdeki Müslüman nüfusu 3203 erkek ve 3285 kadın olmak üzere 6488, Ermeni nüfusu 3260 erkek ve 2855 kadın olmak üzere 6115 kişidir. (toplam 12,605 kişi).

Vergi verenler 2276 hane. Bunlardan 1042 hane Ermeni ve 1234 hane Azeri'dir⁴⁸¹.

Şehir nüfusu İran egemenliğinin son dönemlerinde 2400 hane olarak sayılmıştı. 1834 nüfus sayımında 2751 hane. 5897'si erkek, 5566 kadın olmak üzere toplam 11465 kişi. Son 1851 resmi sayımında ise 2606 hane, 6259 erkek ve 6344 kadın olmak üzere 12605 kişi bulunmaktadır. Bu verilere baktığımızda 1826 yılından sonra şehirdeki hane sayısının arttığı gözlenmektedir. Ancak, bu artış doğal bir artış olmayıp İrandan yapılan göç neticesinde ortaya çıkan bir artıştır. Ancak 1834–1851 arasındaki 16 yıllık bir süreçte nüfus artışı çok da fazla olmamıştır. 1851 yılında hane sayısının 1834 yılına göre daha düşük olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ise ölümlerden sonra akraba hanelerin birleşmesi olarak açıklanmaktadır. Kişi sayısında ise 1140 kişi artış olmakla birlikte bu artış 16 yıl için oldukça az bir artıştır.

⁴⁷⁶ Şopen, a.g.e., s.643, 647–650.

⁴⁷⁷ a.g.e., s.468.

⁴⁷⁸ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom...**, s.270–271.

⁴⁷⁹ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom...**, s.291.

⁴⁸⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1850 god.** Ot Kantselerii namestnika Kavkazskago, İzd:Tipografiya Kantselerii Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1849, s. 50.

⁴⁸¹ **Kavkazskiy Kalendar na 1852 god...**, s. 441.

Erivan'daki ölüm oranı oldukça yüksekti. Zira şehirdeki yıllık ölüm sayısı yaklaşık 800 kişidir. Kolera veya başka bir salgın döneminde ise bu rakam daha da yükselmektedir. Doğum oranına gelince burada adaletli bir rakam vermek mümkün değildir. Zira sadece Ermenilerin doğum kütüğü kayıtları vardır. Azeriler ise doğan çocukları hiçbir kayıt altına almamaktaydılar⁴⁸².

1828–1832 istatistiklerinde şehirde soylu ve ileri gelenler olarak 4 han, 51 bey, 19 mirza, 50 molla, 39 seyid, 3 derviş, 8 Ermeni melik ve beyi, 1 Ermeni mirzası, 13 papaz bulunmaktaydı. Bu kişiler toplamı 188 aileyi oluşturmaktaydı⁴⁸³. 1852 yılığında ise şehirde yaşayan soylular aşağıda belirtilmiştir:

Tablo 3.4 1852 Yılığında Göre Erivan'da Bulunan İleri Gelenlerin Sayıları⁴⁸⁴:

Sosyal Aidiyeti	Hane Sayısı	Erkek	Kadın
Han	3	6	7
Bey	48	60	54
Müslüman Mirza	–	15	–
Molla	16	32	23
Seyid	27	68	49
Derviş	5	7	8
Hacı	–	105	–
Meşhedi	–	155	–
Kerbela'yı ziyaret edenler	–	278	–
Melik	–	2	–
Ermeni Mirza	–	7	–
Mugdusi(Kudüs'te bulunmuş Olanlar)	32	44	41

Rusya'ya bağlandığı yıllarda Erivan'da toplam 1730 ev olduğu tespit edilmişti. Bunlardan 792'si Şagar, 622'si Tapabaşı'nda, geri kalan 322'si ise Demirbulag'da bulunmaktaydı⁴⁸⁵.

1834 yılı istatistiklerinde şehir civarında hiç de güzel görünmeyen ve çoğunluğu kerpiçten yapılmış 1736 ev olduğu belirtilmektedir. Bu yıllarda Erivan'da ayrıca 5 meydan, 5 Ermeni

⁴⁸² *Kavkazskiy Kalendar na 1852 god...*, s. 439

⁴⁸³ Şopen, *a.g.e.*, s.468.

⁴⁸⁴ *Kavkazskiy Kalendar na 1852 god...*, s. 441.

⁴⁸⁵ Şopen, *a.g.e.*, s.468.

Kilisesi, 8 camii, 6 kervansaray, 1670 dükkân, 9 hamam, 1470 bahçe (Bağ ve meyve bahçesi), 40 değirmen, 6 çeltik fabrikası bulunmaktaydı. Yollar ise dar ve yüksek duvarlarla çevriliydi⁴⁸⁶.

Şehirde ön plana çıkan yapılar 1582 yılında Türkler tarafından yapılmış olan Kale, önceki serdarın haremî ile birlikte sarayı ve Erivan kilisesi binasıdır. Bu kilise Rumlar tarafından inşa edilmişti. Daha sonra camiye dönüştürülen bu kilise Erivan'ın alınması günü anısına Pokrova Pr. Bogoroditsı adı verildi. Şehirdeki camii silah ve teçhizat deposuna çevrildi. Şehrin ulu camisinin etrafı pazar ve kervansaray ile çevrilidir. Ermeni kilisesi Zoravar yani Svitynya Silnh ise şehrin sonunda bulunmaktadır. Şehirde ayrıca Zangi nehri üzerinde Şah Abbas döneminde Rumlar tarafından inşa edilmiş bir köprü bulunmaktadır⁴⁸⁷. Şehirde 7 Ermeni kilisesi ve 7 cami bulunmaktadır. Bu camilerden 2'si Tapabaş mahallesinde, 1'i Şagar ve 4 ise Demirbulakta'dır⁴⁸⁸.

Şehirde 1832 yılında açılmış bir okul mevcuttu (115 öğrenci). Bu okulda 200 kitabın bulunduğu bir kütüphane ve yörede çıkarılan minerallerin sergilendiği küçük bir oda bulunmaktadır. Bütün şehirde sadece bir tane büyük bir pazar bulunmaktadır. Şehirdeki kervansarayların sayısı 6'dır. Şehirde 1051 dükkân bulunmaktadır. Şehirde 5 hamam vardır. Bu hamalar biri şeyhül İslam'a, biri Hacı Aliyev'e, biri Hacı Kafar'a, biri Anmed Han'a, biri de son Revan serdarı Hüseyin Han'ın eşi Hacı Begüm'e⁴⁸⁹ aittir. Şehirde 3 adet meydan bulunmaktaydı⁴⁹⁰.

1834 yılında Baron Grigoriy Vladimiroviç Rozen döneminde bölgenin ulaşım yolları hususunda önemli çalışmalar yapıldı. Erivan'ın bir an evvel kısa, rahat ve güvenli bir ulaşım kavuşmasının önemini anlayan Rozen derhal Dilijan Boğazı üzerinden yeni Erivan yolunun inşa edilmesini emretmiştir. Bu yol Hram nehri üzerindeki Krasny köprüsünden başlıyor ve Erivan'da son buluyordu (260 km). Bu yol sadece askerî amaçlara hizmet etmeyecek ticaretin gelişmesini de sağlayacaktı. Zira bu yol sayesinde Osmanlı'dan, İran'dan olduğu gibi Nahçıvan Erivan ve Gümrü'den Tiflis ve diğer Gürcü vilâyetlerine rahatça pamuk, tuz vb. birçok malı taşıyacak olan yük hayvanları bu yolu kullanabilecektiler⁴⁹¹.

⁴⁸⁶ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom...**, s.291.

⁴⁸⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1850 god...**, s. 50.

⁴⁸⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1852 god...**, s. 443.

⁴⁸⁹ Rus idaresinin 4 Ekim 1849 tarihi itibarı ile Hacı Begüm'e ait tespit ettiği mal varlığına dair bilgiler şu şekildedir: Erivan'da dükkânlarla birlikte yıkık bir kervan sarayı, yanında hamam, hamamın girişinde 6 dükkan, Garnıbasar mahalında Davalü köyünde bir miktar toprak olduğu belirtiliyor ve aynı zamanda Mugancuk, Kıştasib, Alet, Hosihabar ve Halifal köylerinde Hacı Begüm'e ait ne kadar toprak olduğunun tespit edilmesi isteniyordu.; Bkz.; **REPVAR**, Belge No: 59.

⁴⁹⁰ **Kavkazskiy Kalendar na 1852 god...**, s. 445.

⁴⁹¹ O. İ. Konstantinov, **Sbornik Gazeti Kavkaz Vtoroye Polugodiye 1847 goda**, İzd.: Kantselerii Namesthika Kavkazskago, Tiflis, 1848, s. 94.

Şehirdeki en önemli sulama sistemleri Revan hanlığının son serdarı olan Hüseyin Han tarafından yaptırılmıştı. Şehrin şehir suyu kaynağı Zangi nehri ile Kirhbulag (dağlardan gelen su burada toplanırdı) su kaynağıdır. Zangi nehrinden gelen kanallar şunlardır: Abugaya, Mamrin, Norakeg ve Dalşin. Abugaya ve Mamrin kanalları ile Tapabaş mahallesinin bahçeleri ve Şagar mahallesinin bahçelerinin bir kısmı sulanırken; Norakeg ve Dalşin kanalları ile ise sadece Zangi nehrinin sağındaki bahçeler sulanmaktadır. Kırkbulag ana kanalından ise Paşalık arh, Aça Kavar ve Çolmakçi kanalları ile su getirilmekteydi. İlk iki kanal ile Şagar ve Dimirbulag mahallelerinin bahçeleri ile şehirdeki topraklar, Çolmakçi kanalı ile ise şehre komşu olan Çolmakçi kasabasındaki sadece özel mülkiyet olan bahçe ve tarlalar sulanmakta idi. Ayrıca şehirde kanallardan uzakta bulunanlar için içme suyu olarak kullanılmak üzere 196 su kuyusu bulunmaktaydı⁴⁹².

1851 yılına göre şehirde bulunan üzüm bağlarının sayısı 1509'dur. Ancak şehirde özel meyve bahçeleri bulunmamakta daha ziyade köylerde dağınık olarak bulunmaktadır. 1000 karas⁴⁹³ şarap, 500 karas votka ve 60 karas sirke üretilmektedir. Üzüm ve meyvelerin büyük bir kısmı satış için Aleksandropol ve Novo Bayazıt uyezdlerine gitmektedir. Meyvelerden şeftali, armut ve kayısı özellikle dikkat çekmektedir. Şehirliyer arıcılıkla da uğraşmaktadırlar. Ancak yazın kovanları köylere götürüyorlar. Şehirde bulunan arı kovanlarının sayısı 1000 kadardır. Şehirde hayvancılık önemli bir yere sahip değildir. Zira halkın elinde bulunan hayvanların şu istatistiği bu durumu kanıtlamaktadır⁴⁹⁴:

Tablo 3. 5 1852 Yılına Göre Erivan Şehrinde Halkın Elinde Bulunan Hayvanlar

Hayvanlar	Azeri	Ermeni
Deve	45	
İnek	240	100
Dana	120	80
Koyun ve keçi	110	190
At	500	300
Katır	48	11
Eşek	180	285
Manda	–	5
Öküz	–	10

⁴⁹² **Kavkazskiy Kalendar na 1852 god...**, s.437.

⁴⁹³ 20 batman veya 6 pud ağırlık.

⁴⁹⁴ **Kavkazskiy Kalendar na 1852 god...**, s.446–447.

Şehirde 12 deri, 68 boya ve 13 çömlek–kiremit fabrikası bulunmaktadır. Bu fabrikaların bütünü özel işletmelerdir. Ayrıca şehirlilere ait 13 adet değirmen bulunmaktadır. Şehirde ticaretle uğraşanlar dört kategoriye ayrılmaktadır: 1) Savdakyarlar: dükkânsız toptancılar 2) Binahtarlar: Dükkânda ticaret yapanlar 3)Bazzas: Küçük dükkânlarda ticaret yapanlar 4) Çarçi: Çerçicilik yapanlar.

Şehirde hazineye ait mallar ise şöyledir: 1 dükkân, 4 ev, 2 bahçe, 1 un değirmeni. Şehirden devletin toprak, dükkân, hayvanlardan vb. elde ettiği gelir 11465 Ruble 95 kopektir. Halk bu yıllarda daha ziyade Rus gümüş ve altın rubleyi kullanmayı tercih etmekteydiler⁴⁹⁵.

3.2.2 Nahçıvan Vilâyeti

Ermeni Eyaleti'nin Güney Doğu kesimini oluşturan ve 1828 yılında Türkmençay Antlaşması ile Rusyaya bağlanan Nahçıvan Vilâyeti Kuzey doğudan Karabağ, Güney Batıda İran topraklarında kalan Azerbaycan ile (Aras sınır olmak üzere) ve Kuzey Batı'da ise Erivan Vilâyeti ile sınırdır. Vilâyetin Güney Doğusundan Kuzey Batısı arasındaki mesafe 150 versttir. Güneyden Kuzeye doğru veya Abbasabad'dan sınırda bulunan salvarti dağlarına kadar olan ortalama mesafe ise 60 versttir. Nahçıvan Vilâyeti'nin yüzölçümü ise yaklaşık olarak 4500 kvatrahnh versttir. Bölgesel özellikler göz önünde tutularak $\frac{3}{4}$ ünün dağların dışında düzlük arazi olduğunu varsayarak Nahçıvan Vilâyetindeki düzlük arazinin 1195 km² olduğunu söyleyebiliriz⁴⁹⁶.

1828–1832 yılları arasında yapılan sayımda Nahçıvan'da 3641 Azeri ve 1829 Ermeni yaşadığı tespit edilmiştir. Burada 2 Han ailesi, 45 bey ve sultan, 11 askerî memurlar, 2 yüksek derecede Müslüman din adamı, 36 ahund ve molla, 22 seyid, 3 derviş ve 6 mirza bulunmaktadır. Bunlar da toplam 127 aile oluşturmaktadır⁴⁹⁷.

Nahçıvan Vilâyeti'nde şehirde yaşayan halkın nüfusu, Müslümanlar 3641, Ermeniler 1829 kişi olmak üzere toplam 5470 kişidir. Yerleşik olarak yaşayan bu Ermenilerin 719'u yerli, 1110'u İran ve 1829'u ise Osmanlı Devleti'nden göç eden Ermenidir.

Nahçıvan Vilâyetinde yaşayan yerleşik ve yarı göçebe köylülerin nüfusu ise Müslümanlar 13497, Ermeniler 11540 kişi olmak üzere toplam 25037 kişidir. Köylerde yaşayan bu Ermenilerin 1971'i yerli, 9542'si İran ve 27'si ise Osmanlı Devletinden göç eden Ermenilerdendir⁴⁹⁸.

⁴⁹⁵ **Kavkazskiy Kalendar na 1852 god...**, s.451.

⁴⁹⁶ **SAOIAN**, Ç. II, s.349.

⁴⁹⁷ **Şopen, a.g.e.**, s.479.

⁴⁹⁸ **a.g.e.**, s.643, 647–650.

Nahçıvan'da 1832 yılı sayımına göre ise 6538 aile bulunmaktadır. Bunların 16095'i erkektir. Nahçıvan'da yaşayan halkın kökeni Tatarlar daha doğrusu Türkmenler 3859 ailedir. Nahçıvan Müslümanlarından VI–VII. Yy. yani Arap egemenliği döneminde burada bulunan iki aşiret bulunmaktadır. Bunlar Kengerli⁴⁹⁹ ve Karacalar Kürtleridir. Kengerli aşireti 920 hane olup Diyarbakır'dan buraya gelmişlerdir. Kengerli aşireti alt birçok cemaate ayrılmakta ve savaşçı karakterleri ile dikkat çekmektedirler. Karacalar ise Kürt aşireti olup 660 hane kadardır. Bu aşiret Daralagöz Mahalında yarı göçebe bir yaşam sürmektedir. Farça'nın bir şivesini konuşmakta ve Müslümanlığın kurallarına sıkı bir şekilde uymaktadırlar⁵⁰⁰.

Kengerli Aşireti kökeni eski Peçeneklere dayanmaktadır. Kengerliler Nahçıvan'da yaşamaktadırlar. Kengerli aşireti Yurçî, Kızıllı, Sarbanlar, Hallallar, Pir Hasanlı, Ağabeyli, Karahan vd. olmak üzere birçok alt kola ayrılır ve bu kollar kendi aralarında o kadar çok karışmışlardır ki bunların tek tek nüfuslarını tespit etmek mümkün olamamıştır. Bu nedenle Kengerlilerin Nahçıvan'da ki genel nüfusu 3423 erkek ve 3050 kadın olmak üzere toplam 6473 kişidir (1533 hane)⁵⁰¹:

Nahçıvan Okruğu 4 mahaldan oluşmaktadır: Nahçıvan, Alınca, Hoy ve Daralagöz. Okrug'da Nahçıvan şehri ve 59 köy bulunmaktadır. Burada 1884 hane Müslüman ve 309 yerli 1207 göçmen olmak üzere 1516 hane Ermeni;⁵⁰² Alınca mahalında 400 hane Azeri, 120 yerli Ermeni ve 120 göçmen Ermeni; Hoy mahalında, 292 hane Azeri ve 43 hane Ermeni⁵⁰³; ve Daralagöz mahalında ise 1283 hane Azeri 58 hane yerli Emeni ve 731 göçmen Ermeni bulunmaktadır⁵⁰⁴.

Nahçıvan'da yerli Ermenilerin sayısı 533 hane ve 1828 yılında İran'dan gelmiş olan 2145 göçmen Ermeni bulunmaktadır⁵⁰⁵.

Şehrin nüfusu 1330 hanedir. Bunlardan 905'i Müslüman, 156'sı yerli ve 269'u göçmen olmak üzere 425 hane Ermenidir. Müslümanların nüfusu 2870 kişiye ulaşmaktadır⁵⁰⁶.

⁴⁹⁹ Eserde Kengerli Aşiretinden hatayla bir Kürt aşireti olarak bahsedilmektedir. Zira Peçenek ve ya Kıpçakların bir kolu olan bu bölgede bulunan Kangar/ Kengerler Türk tarihinde daha Gök Türkler döneminde bilinen bir aşirettir. Gök Türk yazıtlarında bu etnos *kengeres* şeklinde kullanılmaktadır. Bu ismi bazı araştırmacılar eski Orta Asya'daki Kang Devleti ve nehri ile ilişkili olarak açıklamaktadırlar. Güney Kafkasya'da Kengarlar/Kengerler 5.yy.'dan itibaren gözükmeye başlamışlardır. Gerçekten bu bölgede yani şimdiki Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinde bu etnosla ilgili birçok yer isimleri bu gün dahi bulunmaktadır. Nahçıvan hanlığının (1747-1828) idarecileri uzun süre Kengerli boyundan çıkan kişilerden olmuştur.; Bkz.: Ebulfez Amanoğlu, "16–17. Yy. Osmanlı Kaynaklarına Göre Güney Kafkaslarda Yer İsimleri", XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. C. III. Kısım, Ankara, 4–8 Ekim 1999, s. 3.

⁵⁰⁰ Obozreniye Rossiyskih Vladeniı Za Kavkazom..., s.316–317.

⁵⁰¹ Şopen, a.g.e., s.538.

⁵⁰² Obozreniye Rossiyskih Vladeniı Za Kavkazom..., s.328–329.

⁵⁰³ Obozreniye Rossiyskih Vladeniı Za Kavkazom..., s. 334, 336–337.

⁵⁰⁴ Obozreniye Rossiyskih Vladeniı Za Kavkazom..., s.337–338.

⁵⁰⁵ Obozreniye Rossiyskih Vladeniı Za Kavkazom..., s.317.

⁵⁰⁶ Obozreniye Rossiyskih Vladeniı Za Kavkazom..., s.332.

1849 yılına göre Nahçıvan'ın nüfusu 4500 kişidir. Bunlardan 2400'ü erkek ve 2100'ü kadındır. Yıllık kayıtlarına göre mükellef olan hane sayısı 1281 yani 6405 kişidir. Bunlardan 1730 kişisi Ermeni 3530 kişisi Azeri ve 1145 kişisi Kengerlidir. Bunların hepsi hazineye (kazennoye vedomsvo) bağlıdır⁵⁰⁷.

1851 yılına göre ise Nahçıvan'ın nüfusu 4889, bunlardan 1424'ü Ermeni ve 3465'i Azeri'dir. Şehirdeki yıllık doğum ortalama 271 ölüm ise yaklaşık 135'dir.

Şehirde ileri gelenlerin sayıları şöyledir: Ortodoks din adamı 2 kişi, Gregoryan din adamı 34 kişi; saraylı 48; memurlar 123 kişi; hazine köylüleri 2608; yabancılar 34 kişi; Çingene 16 kişi olmak üzere toplam 2935 kişi bulunmaktadır⁵⁰⁸.

Burada yaşayan Türkmenlerin hepsi Şii mezhebi mensupları olup Kürtler ise Sünni mezhebindedirler. Ermeniler ise Gregoryan Kilisesine bağlıdırlar. Burada yaşayan ahali ile Güney kafkasyanın diğer bölgelerinde yaşayan halk arasında fiziksel veya inançlar açısından önemli bir farklılık bulunmamaktadır. Ancak burada yaşayan Ermenilerin inançlarında birkaç putperest inançlara benzer gelenek mevcuttur.

Nahçıvan'da buğday, arpa, pamuk, darı, keten tohumu, bezelye, çeşitli sebzeler, yetişmekte ve dut, meyve ve üzüm bağları yetişmektedir.

Nahçıvan okrugunda hayvancılık Daralagöz mahalının doğu bölgesinde zengin otlaklarda daha ziyade Müslümanlar tarafından yapılmaktadır. 25000 büyükbaş hayvan, 50000 koyun ve keçi, 4000 at, 100 katır ve 3000 eşek bulunmaktadır.

Fabrika olarak sadece pamuk boyamak için 3 boya fabrikası bulunmaktadır. Genellikle mavi boya kullanılmaktadır. Şehirde yaklaşık 40 bez ve halı atölyesi bulunmaktadır. Halıların tanesi 10 Rubleye satılmaktadır. Halıcılıkla daha ziyade Azeriler uğraşırken göçmen Ermeniler ise, terzilik, silah yapımı, ayakkabıcılık gibi meslekleri icra etmektedirler⁵⁰⁹.

Nahçıvan'da evler tek kat olarak inşa edilir ve etrafı taş duvar ile çevrilir. Zenginlerin evlerinin ön çehesi genellikle bahçe veya küçük bir avlu içerisinde havuz olarak değerlendirilir⁵¹⁰.

Nahçıvan'da Azerilerin 712, Ermenilerin 122 ve hazineye ait 39 olmak üzere toplam 873 ev bulunmaktadır⁵¹¹. Nahçıvan şehrinde Alikan, Şagab, Sarvanlar ve Kurtar adında 4 mahalle bulunmaktadır. Şehirde 1 Ermeni kilisesi, 2 camii, 31dükkan bulunan 2 adet kervansaray, 233 dükkân, 3 banyo, 11 değirmen, 1 deri fabrikası, 173 meyve bahçesi ve 13 üzüm bağı bulunmaktadır. Hanın binaları dışındaki evlerin hepsi bir katlı ve düz damlı ve yüksek

⁵⁰⁷ **Kavkazskiy Kalendar na 1850 god...**, s. 70.

⁵⁰⁸ **Kavkazskiy Kalendar na 1852 god...**, s.351.

⁵⁰⁹ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom...**, s. s.317,339,343-344.

⁵¹⁰ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom...**, s.318.

⁵¹¹ Şopen, **a.g.e.**, s.479.

duvarlarla çevrilidir. Ermeni kilisesi ve caminin biri ibadethane olarak kullanılırken. Caminin diğeri okul olarak kullanılmaktadır. Şehirdeki pazar taştan örülmüş çatısı kamışlardan kapatılmış küçük dükkânlardan oluşmaktadır. Şehrin Rusların eline geçtiği sırada Pazar daha fakir bir görünümde imiş. Pazarın şuan ki görünümünü ise göçmen Ermeniler –özellikle Tebriz’den göç etmiş olanlar– tarafından vermiştir ki bunların büyük bir kısmı tüccar ve zanaatkârdır⁵¹².

Nahçıvan’da dikkat çeken yerlerden biri halkın Nuh’un Tabutu dediği çokta büyük olmayan bir ibadethanedir. Bunun dışında Aras nehri yakınında bulunan Marand denilen yerdir ki burası da halkın inancına göre Nuh peygamberin eşinin mezarı bulunmaktadır⁵¹³. 1850’li yıllarda Nahçıvanda Ortodoks kilisesi 1, Ermeni Kilisesi 3, Camii 4, okul 1 tane olup öğrenci sayısı 77’dir. Bu okul dışında bir kaçtane Müslüman Okulu da mevcuttur. Şehirdeki kale ise çok eski ve sadece yıkılmış duvarları kalmıştır. 1851 yılına göre şehirde 1115 taştan yapılmış ev, 150 dükkân, 112 sokak, 5 meydan ve 1 köprü bulunmaktaydı⁵¹⁴.

Nahçıvan Okrugunda yaşayanlar Osmanlı ve İran ile direkt olarak ticaret yapmaktaydılar. Nitekim Osmanlı ve İran paraları ticarete kullanılmaktadır. Bu paraların değeri Rubleye göre şöyledir⁵¹⁵:

Tablo 3.6 Osmanlı ve İran Paralarının Ruble Değerleri

Osmanlı Paraları	Gümüş Ruble	Bakır
	Ruble Kopek	Kopek
<u>Altın</u>		
Mahmudi	4	
Yarım Mahmudi	2	
Darulhlar	1,40	
Rubiya No:1	1	
Rubiya No:2	0,50	
İstanbul No:1	1,60	
İstanbul No:2	0,80	
İstanbul No:3	0,40	
<u>Gümüş</u>		
Seksenlik	1	
Yüzlük	0,80	
İkilik	0,60	
Sencerlu Kuruş	0,20	48
Çinlag Kuruş	0,20	36

⁵¹² Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom..., s.332.

⁵¹³ Kavkazskiy Kalendar na 1850 god. s. 70.

⁵¹⁴ Kavkazskiy Kalendar na 1852 god..., s. 352, 348–350.

⁵¹⁵ Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom..., s.346–347.

Kuruş <u>Bakır</u> Para	0,20	1
İran Paraları		
<u>Altın</u> Tuman	4	
Yarım Tuman	2	
<u>Gümüş</u> Sagibkiran	0,40	
Penagabaş	0,20	
Yarım Penagabaş	0,10	
<u>Bakır (Tebriz ve Hoy</u> <u>baskısı)</u> Yarım Şagi Para		3 1

Nahçıvan'ın Tiflis ile Tebriz arasında bir konumda bulunması bu şehrin İran ile Güney Kafkasya arasında önemli bir ticari merkez haline gelmesini sağlamıştır. 1849 yılına göre İran'dan Nahçıvan gümrüğüne giren yıllık malların tutarı 1.500.000 gümüş Rubleyi bulmuştur⁵¹⁶.

Ancak, Nahçıvan'da havanın çok sıcak olması ve suyun yeterli olmaması nedeniyle tarım kötü bir durumdaydı. Üzüm bağları dahi oldukça azdı. Buradaki ticaret ise Tiflis ve İran'dan getirilen mallarla yapılmaktadır. Şehirdeki bulunan zanaatkârlar şöyledir: Boyacı 4; Fırıncı 7; terzi 10; Kunduracı 2 kişidir. Şehirde 1 deri, 1 çömlek işletmesi ve 8 değirmen bulunmaktadır⁵¹⁷.

3.2.3. Ordubad

Ordubad Okruğu batıda Nahçıvan ile sınırlı, güneyde Aras nehri ve Güney doğuda Karabağ'ın dağları ile sınırdadır. Okrug bir üçgen şeklindedir. Yaci köyünden Karçevan'a

⁵¹⁶ Kavkazskiy Kalendar na 1850 god. s. 70.

⁵¹⁷ Kavkazskiy Kalendar na 1852 god..., s.353.

kadar 63 km, Aras'tan Ağrı Dağı'nın sınırına kadar 43 km mesafedir. Ordubad'ın toplam arazisi ise 1272 km² 'dir⁵¹⁸.

1828–1832 sayımında Ordubad'da 3262 Azeri ve 182 İran göçmeni Ermeni olmak üzere toplam 3444 kişi olduğu tespit edilmiştir⁵¹⁹.

Şehirde 13 Bey ve sultan, 1 praporşik⁵²⁰, 2 yüksek din adamı, 31 ahund ve molla, 21 seyid, 5 mirza ve 1 derviş bulunmaktadır. Bunlar da toplam 74 aileyi oluşturmaktaydı.

Ordubad şehrinde Azerilerin 611, Ermenilerin 1 ve hazineye ait 23 ev olmak üzere toplam 635 ev bulunmaktaydı. Ermeniler burada kilise görevi yapan bir bina inşa etmişlerdi⁵²¹.

Bir de Ordubad'a bağlı Kilit köyünde ırki kökenleri tespit edilememiş olan Şii mezhebine mensup 28 aile 57 erkek 47 kadın olmak üzere 104 kişiden oluşan bir topluluk bulunmaktadır⁵²².

Ordubad'ta şehirde yaşayan halkın nüfusu, Müslümanlar 3262, Ermeniler 182 kişi olmak üzere toplam 3444 kişidir. Yerleşik olarak yaşayan bu Ermenilerin 182'si de İran'dan göç eden Ermenilerdendir.⁵²³

Ordubad'ta yaşayan yerleşik ve yarı göçebe köylülerin nüfusu ise Müslümanlar 3985, Ermeniler 3546 kişi olmak üzere toplam 7531 kişidir. Köylerde yaşayan bu Ermenilerin 2388'i yerli, 1158'si İran'dan göç eden Ermenilerdendir⁵²⁴.

1834 tarihli verilere göre halkın nüfusu 1320 hanedir. Bunların 3160'ı erkektir. Nüfus yoğunluğu 1,06 km² 'ye 26 kişi düşmektedir. Ahundlar, mollalar, seyidler, hanlar, beyler, han Nukerleri vergiden muaftırlar. Şehirdeki tacirler, zanaatkârlar ve köylüler vergiye tabidirler. Erkek nüfusun 2157 kişisi Azeri ve 993'ü Ermenidir. Bu Ermenilerin 787 si yerli 216'sı ise göçmen Ermenisidir.

Ordubad beş mahala ayrılmaktadır. Bu mahallar Ordubad, Aylis, Dastin, Çalanap, Bellev mahallarıdır. Ordubad mahalında Ordubad şehri ile birlikte 8 köy bulunmaktadır. Şehir beş mahalleye ayrılmıştır. Bunlar Ambars, Kürtatar, Şar Şagar, Mingiz, Yuçtaryangi mahalleleridir. Şehirde 615 ev bulunmaktadır. Bu evlerin büyük bir kısmı iki katlı ve kerpiçten yapılmıştır. Evler yüksek duvarlarla çevrilidir. Şehirde 1 Ermeni kilisesi, 6 camii, 2 kervansaray, 170 dükkân ve 2 hamam bulunmaktadır. Aylis mahalına 4 köy, Dastin mahalına 12 köy, Çalan mahalına ise 4 köy bağlıdır. Okrugda halk daha ziyade meyvecilik, ipek böcekçiliği, arıcılık ve bağcılık ile uğraşmaktadırlar⁵²⁵. Burada yetişen meyveler oldukça

⁵¹⁸ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom....**, s.349.

⁵¹⁹ Şopen, **a.g.e.**, s.482.

⁵²⁰ Rus ordusunda asteğmen

⁵²¹ Şopen, **a.g.e.**, s.482

⁵²² **a.g.e.**, s.539.

⁵²³ **a.g.e.**, s.643.

⁵²⁴ **a.g.e.**, s.647–650.

⁵²⁵ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom....**, s.353–356.

kaliteli olup bu meyveler bütün Güney Kafkasya'da beğenilir ve büyük miktarlarda İran vilâyeti olan Karadağ'a gönderilir. Kurutulmuş meyveler ise Tiflise gönderilir.

Ordubad Okrugunda bulunan zengin otlaklar burada hayvancılık yapılmasına da imkân sağlamaktadır. Okrugda 100 deve, 400 at, 170 katır, 400 eşek, 1000 büyükbaş hayvan ve 3000 küçükbaş hayvan bulunmaktadır. Ayrıca 2500 civarında arı kovanı bulunmaktadır⁵²⁶.

Okrugda 1 boyama ve 8 deri fabrikası, 1 çömlek atölyesi bulunmaktadır. 2 dükkânda ise keçe yapılmaktadır. Bazı evlerde de keten bezi dokunmaktadır.

Ordubad okrugunda ticaret ile daha ziyade Aylis mahalı Ermenileri uğraşmaktadır. Bunlarda 30 kişisi Moskova'ya Nijniy Novgorod, Astrahan ve Nahçıvan'a gidip gelmektedirler. Buralarda Rus mallarını alıp bunları Tebriz Reşt ve diğer İran şehirlerinde satıyor veya ipek, boya için veya tıbbî bitkiler ile değiştiriyorlardı. Daha sonrada bu malları Rusya'ya gönderiyorlardı. Özellikle Ordubad şehrinde ticaret Müslümanların elindeydi. Bunlar mallarını Tebriz ve Aylis Ermenilerinden alırlardı. Şehirdeki tacirlerin 10'u toptancı, 35'i ise perakende satış yapmaktadır. Ordubad pazarında 170 dükkân bulunmaktadır. Bu dükkânların büyük bir bölümü ipek, pamuklu mallar ve kumaşlar, çay, şeker, kahve, çeşitli metal eşyalar ile doludur. Geri kalan dükkânlarda ise yiyecek stokları bulunmakta ve bazıları da zanaatkarların atölyesi olarak kullanılmaktadır. Ordubad Okrugunda para ve ölçü birimleri Nahçıvan ile aynıdır⁵²⁷.

3.3. Ermeni Eyaleti'nin Sosyo–Ekonomik Açından Genel Değerlendirmesi

Rus idaresinde kurulmuş olan Ermeni Eyaleti sınırları 41 ve 38. Paralel ile 61 ve 65. Meridyenler arasında bulunmaktaydı. Eyalet kuzeyde Gürcistan, doğu'da Karabağ Vilâyeti (Karabağ dağları sınır), güneyde İran vilâyetleri ve batıda Osmanlı Devleti ile sınırdır. Erivan ve Nahçıvan vilâyetleri arasındaki sınırı ise büyük Arpaçay belirlemiştir.

Eyaletin kuzeyden Güneye mesafesi 223 km² , doğudan batıya mesafesi ise 281 km'dir. Yaklaşık olarak 24400 km² araziye sahiptir⁵²⁸.

Güney Kafkasya'da yaşayan toplum sınıflara göre değerlendirildiğinde ise genel olarak 3 sınıfın olduğu görülür. Bunlar 1. Din adamları 2. Asilzadeler (vergi ve yükümlülüklerden muaf) 3. Köylüler. Birde bunların dışında direk olarak Rus idaresi altında bulunan ve Rus kanunlarının uygulandığı yerlerde *vadandaş* veya *tacir* denilen bir sınıf mevcuttur. Mülüman vilâyetlerde, Talış ve Ermeni Eyaleti'nde *mafov* veya *magafov* adıyla adlandırılan beşinci bir sosyal sınıf daha mevcuttu. Bu kişiler hanın yanında bütün vergilerden muaf olarak kendi

⁵²⁶ a.g.e., s.357.

⁵²⁷ a.g.e., s.358–360.

⁵²⁸ Yevetskiy, a.g.e., s. 190–191.

hesaplarına toprakta çalışan ancak han istediğinde derhal orduda savaş için hazır bulunmaları gereken kimselerdi.

Yahudi din adamları dışında bütün din adamları vergi ve yükümlülüklerden muaftırlar. Bunlar zengin köy sahipleri olduğu gibi iyi gelirleri vardı. Hazine köylüleri Müslüman vilâyetlerde Talış ve Ermeni Eyaleti'nde *Nüker*, *Aker*, ve *köylü* olmak üzere üç alt gruba ayrılırdı. Nükerler hanın ve onun soyundan gelenlerin bir nevi korumaları görevini yerine getirirlerdi. Akerler hanlık hazinesinden tohum, saban ve öküz alıp bunun karşılığında elde edilen ürünün yarısını hazineye verirlerdi. Köylüler ise Gürcistan, İmeretti, Guriya, Mingrelli, dışında bütün Güney Kafkasya'da özgürdüler. Ancak toprak çiftlik sahiplerine ait idi⁵²⁹.

Güney Kafkasya'da yaşayan toplumlar etnik kökenleri, dinleri ve dillerine göre 12 gruba ayrılmaktadırlar: 1. Gürcü kökenli topluluklar 2. Ermeniler 3. Lezginler 4. Hevsur veya dağlı Kistinler 5. Osetinler 6. Abhazlar 7. Türkler⁵³⁰ 8. İranî halklar 9. Hind kökenliler 10. Yahudiler 11. Yunanlılar 12. Almanlar⁵³¹.

Ermeni Eyaleti'nde yaşayan toplum ise Ermeniler, Kürtler, Azeriler ve Çingenelerden oluşmaktadır⁵³².

Ermeni Eyaleti'nde yaşayan yerli Ermenilerin toplam 4428 aile 13,058 erkek, 12,093 kadın olmak üzere toplam 25,151 kişidir⁵³³.

Ermenilerin büyük bir bölümü Ermeni inancını (Gregoryan) taşımaktadırlar. Ancak az sayıda Katolik olanlarda bulunmaktadırlar. Ermeniler zanaat, ticaret ve çeşitli sanayi dalları ile uğraştıkları için daha ziyade Güney Kafkasya'nın genelinde şehir ve ticaret merkezi olan bölgelerde yaşamaktadırlar. Köylerde yaşayan Ermeniler daha ziyade Ermeni Eyaleti ve Müslüman Vilâyetleri sınırları içerisinde yaşamaktadırlar. Güney Kafkasya'daki Ermeni nüfusu 370,000 (Kadın Erkek) kişi olarak sayılmaktadır⁵³⁴.

Ayrıca Ermeni Eyaleti'nde İran ve Osmanlı Devleti sınırlarından göç ederek gelmiş olan Ermeniler bulunmaktadır ki İran'dan gelenler Eyalet'e 1828–1829 yıllarında yerleşmişlerdir onların da nüfusu şöyledir⁵³⁵

⁵²⁹ a.g.e., s. 35-37.

⁵³⁰ Eserde Tatar ismi kullanılmıştır. Zira, bu dönemde Kafkasya'da yaşayan Türkmenleri Ruslar Tatar diye adlandırmaktaydılar. Bu doğru olmayan kullanım o dönem eserlerinde çok yaygın olarak rastlanılmaktadır. Ancak, 1836 yılında basılmış olan *Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom* adlı eserde bu durum Tatarlar bahsi geçerken "*daha doğrusu Türkmenler*" denilmek suretiyle bu yanlış kullanımın altı çizilmiştir.; Bkz. **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom...**, s. 316. Bu nedenle bu çalışmamızda eserlerde geçen Tatar sözü yerine Türk, Türkmen ve yaygın olarak bu bölgedeki Türkmenler için kullanılan Azeri isimleri kullanılmıştır.

⁵³¹ Yevetskiy, a.g.e., s. 28.

⁵³² Şopen, a.g.e., s.525.

⁵³³ Şopen, a.g.e., s.525.

⁵³⁴ Yevetskiy, a.g.e., s.29–30.

⁵³⁵ Şopen, a.g.e., s.539–540.

Tablo 3.7 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan İran Göçmeni Ermeniler

	AİLE	E.	K.	T.
İran'dan gelen Ermeniler	6946	18836	16723	35560

Osmanlı Devleti'nden gelen Ermeniler ise Eyalet'e 1830 yılında yerleşmişlerdir.

Tablo 3.8 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Osmanlı Göçmeni Ermeniler

	AİLE	E.	K.	T.
Osmanlı Devleti'nden gelen Ermeniler	3682	11417	10249	21666

Ermeni Eyaleti'nde yaşayan Kürtler dini inançlarına göre Şiiler, Sünniler ve yezidiler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Bunlardan Şii aşiretler 1346 aile 3394 erkek ve 3041 kadın olmak üzere toplam nüfus 6435 kişidir. Bu aşiretlerin kışlakları ve yaylakları Gökçay Mahalindedir. Sünni Kürt aşiretleri ise 810 aile, 2030 erkek, 1948 kadın olmak üzere toplam 3978 kişidir. Yezidi Kürtler ise 67 aile, 180 erkek, 144 kadın ve toplam 324 kişi yaşamaktadır. Genel olarak baktığımızda 1828–1832 yılında gerçekleştirilmiş olan istatistiklere göre Ermeni Eyaleti sınırlarında yaşayan Kürt kökenli halkın nüfusu 2123 aile, 5604 erkek ve 5133 kadın olmak üzere toplam 10737 kişi olduğu gözlemlenmektedir.⁵³⁶ Kürtler genel olarak Ermeni Eyaleti ve Ahaltsike'de göçebe bir yaşam sürmektedirler⁵³⁷.

Eyalet'te yaşayan Türk grubu halklardan Kazaklar yani Karapapaklar Aral Denizi civarında yaşayan aynı dili konuşan ve aynı yaşam tarzına sahip olan Karakalpaklar'dır⁵³⁸. Kazaklar Türk etnik grubuna ait olup Kazak distantsiyası, Ermeni Eyaleti ve Ahalsikke'de göçebe bir yaşam sürmektedirler⁵³⁹

⁵³⁶ Şopen, **a.g.e.**, s.527–529.

⁵³⁷ Yevetskiy, **a.g.e.**, s. 33.

⁵³⁸ Şopen, **a.g.e.**,s.535.

⁵³⁹ Yevetskiy, **a.g.e.**, s. 31.

Tablo 3.9 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Kazak Aşiretleri ve Nüfusları⁵⁴⁰

AŞİRET	AİLE	E.	K.	T.
Karapapaklar	840	2662	1957	4619
Büyükçobankara	159	540	448	988
Saraşlı	90	289	252	541
Damirçili	31	122	106	228
Kerimbegli	55	199	158	357
Kafarlı	98	333	319	652
Şeyhlar	34	116	116	232
Karabaglı	12	36	32	68
Cafarlı	16	43	39	82
Alışarurlı	12	43	32	75
Gödakli	24	81	77	158
Cammilli	10	37	28	65
Çahirli	57	169	139	308
Körkibaşlı	13	36	36	72
TOPLAM	1451	4706	3739	8445

Eyalette yaşayan diğer bir Türk aşireti Ayrumlu aşiretidir. Bu aşiret Selçukluların yıkılmasından sonra buraya göç etmiş bir aşirettir. Ayrum adını burada almıştır. Zira Anadolu'dan geldikleri için Ay-Rum adı verilmiştir. Bu aşiretin en büyük kolu olan Şahsevenler İran içlerine göç etmiştir. Eyalette yaşayan Ayrumlu aşireti cemaatleri ve nüfusları ise şu şekildedir:

Tablo 3.10 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Ayrumlu Aşiretleri ve Nüfusları

AŞİRET	AİLE	E.	K.	T.
Ayrumlu	631	1868	1616	3484
Seyidli Ahsahli	311	953	801	1754
Taşanlı	124	295	270	565
Saotli	160	517	487	1004
TOPLAM	1226	3633	3174	6807

⁵⁴⁰ Şopen, a.g.e., s.535.

Muganlı aşireti ise Cengiz Han soyundan gelen kadim Moğollardan bir halk olarak karşımıza çıkar. Muganlıların sayısı 200 aile kadar olup bunlar Ermeni Eyaleti'nde genellikle Karpibasar mahalında yaşamaktadırlar.

Şahdililer ve Sadaraklılar yine diğer Türk grubundan olan aşiretlerdir. Bu aşiretler muhtemelen Kaçar aşiretlerinden olup Vedibasar mahalında yerleşmişlerdir. Bu aşiretlerin nüfusları şöyledir:

Tablo 3.11 Şahdililer ve Sadaraklılar Aşiretleri Nüfusu

AŞİRET	AİLE	E.	K.	T.
Şahdililer	164	546	449	995
Sadaraklılar	149	504	436	940
TOPLAM	313	1050	885	1935

Karakoyunlular ise XV. yy. Akkoyunlularla sürekli mücadele etmiş olan Karakoyunlulardan gelmektedirler. Eyalet sınırlarında diğer Türk grupları ile tamamen karışmış ve tarımla uğraşmaktadırlar⁵⁴¹.

Kengerli aşireti kökeni eski Peçeneklere dayanmaktadır. Kengerliler Nahçıvan'da yaşamaktadırlar. Kengerli aşireti Yurçi, Kızıllı, Sarbanlar, Hallallar, Pir Hasanlı, Ağabeyli, Karahan vd. olmak üzere birçok alt kola ayrılır ve bu kollar kendi aralarında o kadar çok karışmışlardır ki bunların tek tek nüfuslarını tespit etmek mümkün olamamıştır. Bu nedenle Kengerlilerin Nahçıvan'da ki genel nüfusu şu şekildedir⁵⁴²:

Tablo 3.12 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Kengerli Aşireti Nüfusu

AŞİRET	AİLE	E.	K.	T.
Kengerli	1533	3423	3050	6473

Çingeneler Güney Kafkasya'da Hind kökenli topluluklardan biridir. Bütün Güney Kafkasya'da dağılmış olan Çingeneler daha ziyade Talış, Şirvan, ve Ermeni Eyaletinde yaşamaktadırlar. Dolayısıyla Çingeneler Ermeni Eyaleti'nde yaşayan başka bir etnik grubu oluşturuyor. Çingenelerin bir kısmı Müslüman bir kısmı ise Gregoryan inancına mensupturlar. Bütün Güney Kafkasya'daki nüfusları 2500 kişidir⁵⁴³. Hıristiyan Çingenelere Boşa, Müslüman

⁵⁴¹ Şopen, a.g.e., s.536-537.

⁵⁴² Şopen, a.g.e., s.538.

⁵⁴³ Yevetskiy, a.g.e., s. 33.

Sünni Çingenele Mütrüp, Şiilere Karaçi adı verilmektedir. Ermeni Eyaletinde yaşayan Çingenelerin nüfusu şu şekildedir:

Tablo 3.13 Ermeni Eyaleti'nde Çingenelerin Nüfusu

ÇİNGENELER	AİLE	E.	K.	T.
Boşa	50	110	102	212
Karaçi	43	112	105	217
Mütrüp	14	39	50	89
TOPLAM	107	261	257	518

Bir de Ermeni Eyaleti sınırları içerisinde Ordubad'a bağlı Kilit köyünde ırki kökenleri tespit edilememiş olan Şii mezhebine mensup 28 aile 57 erkek 47 kadın olmak üzere 104 kişiden oluşan bir topluluk bulunmaktadır.

Ermeni Eyaleti'nde yaşayan halk yaşam tarzına göre yerleşik olanlar, göçebeler ve yarı göçebe halk olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Bunlardan yerleşik olanlar hiçbir zaman göç etmemekte iken göçebe olanlar da hiçbir zaman yerleşik bir yaşamı sürmezler. Yarı göçebeler ise hem yerleşik hem de göçebe hayatın imkânlarından yararlanırlar⁵⁴⁴. Yerleşik olanlar ise şehirli ve köylüler olmak üzere iki gruba ayrılırlar⁵⁴⁵. Ermeni Eyaleti'nde şehirde yaşayan halkın nüfusu aşağıdaki tabloda belirtilmiştir⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ Şopen, a.g.e., s. 539,.642.

⁵⁴⁵ Yevetskiy, a.g.e.. s. 192.

⁵⁴⁶ Şopen, a.g.e., s.643.

Tablo 3.14 Ermeni Eyaleti'nde Şehirde Yaşayan Halkın Nüfusu

YERLEŞİM YERİ	MÜSLÜMANLAR	ERMENİLER				GENEL TOPLAM
		YERLİ	İRAN'DAN GELENLER	OSMANLI DEV. GELENLER	TOPLAM	
Erivan şehri	7331	2369	1715	48	4132	11463
Nahçıvan şehri	3641	719	1110	–	1829	5470
Ordubad şehri	3262	–	182	–	182	3444
TOPLAM	14234	3088	3007	48		20377

1835 verilerine göre ise Erivan, Nahçıvan ve Ordubad'da 4345 hane (2606 Müslüman 1023 Ermeni, 716 büyük çoğunluğu göçmen Ermeni, çok az göçmen Müslüman) bulunmaktadır⁵⁴⁷.

Köylerde yaşayan halk yukarıda da belirttiğimiz gibi yerleşik ve yarı yerleşik bir yaşam sürenler olmak üzere ikiye ayrılmakta. Ermenilerin hepsi yerleşik yaşam tarzında hayatlarını sürdürmektedirler. Türklerden yerleşik olanlar bütün yaz boyunca tarlalarında ve bahçelerinde çalışırken yarı göçebelerin ise yaşlıları, kadınları ve çocukları hayvan sürüleri ile birlikte gerçek göçebelerle birlikte dağlara gitmektedirler. Geri kalanlar ise evde kalıp tarlaları ile uğraşmaktadırlar.

Ermeni Eyaleti'nde yaşayan yerleşik ve yarı göçebe köylülerin nüfusu şu şekildedir⁵⁴⁸

⁵⁴⁷ Yevetskiy, **a.g.e.**, s. 192.

⁵⁴⁸ Şopen, **a.g.e.**, s.643, 647–650.

Tablo 3.15 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Yerleşik ve Yarı Göçebe Köylülerin Nüfusu

YERLEŞİM YERİ	MÜSLÜMANLAR	ERMENİLER				GENEL TOPLAM
		YERLİ	İRAN'DAN GELENLER	OSMANLI DEV. GELENLER	TOPLAM	
Erivan vilâyeti	42544	17704	21853	21591	61148	103692
Nahçıvan vilâyeti	13497	1971	9542	27	11540	25037
Ordubad okruğu	3985	2388	1158	–	3546	7531
TOPLAM	60026	22063	32553	21618	76234	136260

1835 yılı verilerine göre ise köyde yaşayanlar 23066 hane, bunlardan Müslüman olanlar 6000 den fazla, 7296 Ermeni ve İran göçmeni 4770, Bayazıd, Kars ve Erzurum göçmeni 5000 hane civarındadır⁵⁴⁹.

Göçebe olarak yaşayanların nüfusu ise genel nüfus tablolarında da gösterildiği gibi 1411 aile, 4765 erkek ve 3043 kadın olmak üzere toplam 7813 kişi olarak sayılmıştır⁵⁵⁰.

1835 verilerine göre göçmenlerin sayısı 3653 hane. Bu göçmenler dört alt gruba ayrılırlar: bunlar Kürtler, Selçuklu Türkleri, Kazaklar ve Çingenelerdir. Kazaklar da Çobankar ve Karapapaklar olmak üzere iki alt gruba ayrılmaktadırlar⁵⁵¹.

Ermeni Eyaleti'nde halkın dini inançlarına göre değerlendirdiğimizde Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yezidiler olmak üzere üç dinin mensuplarının burada yaşadığını görmekteyiz.

Hıristiyanlar ise Ortodoks, Katolik, Ermeni (Gregoryan) ve Nestoryan mezhepleri olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Eyalette yaşayan Ortodokslar sadece Ruslardan oluşmaktadır. Bunlar burada geçici olarak görev yapan askerî ve sivil memurlardır. Sayıları 3000 kişi kadardır⁵⁵².

⁵⁴⁹ Yevetskiy, **a.g.e.**, s. 192.

⁵⁵⁰ Şopen, **a.g.e.**, s.651.

⁵⁵¹ Yevetskiy, **a.g.e.**, s. 192.

⁵⁵² Şopen, **a.g.e.**, s.653–654.

Katolikler ise İran'dan gelen yaklaşık 30 Ermeni aileden oluşmaktadır. Bunlar Şarur mahalında yaşamaktadırlar. Bu Katolik Ermenileri burada Asya'nın her yerinde olduğu gibi *Frank* olarak adlandırmaktadırlar⁵⁵³.

Ermeni Gregoryan mezhebinin en önemli merkezi Eçmiadzin Manastır'dır. Türkler tarafından üç kilise olarak adlandırılan bu manastır Masis ve Arakats dağları arasındaki yaylada inşa edilmiş olan bu manastır Erivan'dan 17,5 km uzaklıkta bulunmaktadır. Manastır duvarlarla çevrili olup manastır hücreleri ve dört kiliseden oluşmaktadır. Bu kiliseler Eçmiadzin, Aziz Kaianna ve Şogakat kiliseleridir. Şogakat ana kilisedir. Manastırda Aziz Grigori'nin sağ eli, Aziz Ripsim'in kafatasından bir parça vd. azizlerin onlarca kutsal sayılan kemikleri bulunmaktadır. Manastırın kendi köyleri ve bağları olup bu köylerde Ermeniler yaşamaktadırlar⁵⁵⁴. Burada 2 adet susam yağı fabrikası, bir Ermeni okulu, hububat ambarı, 500 kişilik yazlık ve kışlık salonlar, 1000 kişilik kabul avlusu bulunmaktadır⁵⁵⁵. Eçmiyadzin Patrikliğine yaklaşık 40 eparhiya bağlıdır. Bunların birçoğu Osmanlı Devleti ve İran'da olmakla birlikte Hindistan'da 1, Nahçıvan, Astrahan, Erivan, Gürcistan, Karabağ ve Şirvan olmak üzere 6'sı Rusya'da bulunmaktadır.

Eyalette yaşayan az sayıda ki Çingene Gregoryan mezhebindedir⁵⁵⁶. Ermeni (Gregoryan) mezhebinde olan kişilerin nüfusu ise şu şekildedir:

Tablo 3.16 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Gregoryan Halkın Nüfusu

	AİLE	E.	K.	T.
Yerliler	4428	13058	12093	25151
Göçmenler	10628	30254	26968	57226
TOPLAM	15056	43312	39065	82377

Nestoryanlar ise 30 aile kadar olup Garnibasar'da yaşamaktadırlar. Ermeniler ile karışmamaktadırlar bunun nedeni ise Nestoryanlar'da çok eşliliğin olmasıdır. Burada yaşayanlar Nestoryanları *Nazrani* olarak adlandırmaktadırlar. Kitapları ve ayin dilleri Süryanicedir⁵⁵⁷.

Müslümanlar Şii ve Sünni olmak üzere Eyalette iki alt gruba ayrılmaktalar. Bunların nüfusları aşağıdaki tablodaki gibidir:

⁵⁵³ Şopen, a.g.e., s.654.

⁵⁵⁴ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom (V Statistiçeskom, etnografiçeskom, topografiçeskom i finansovom otnoşeniyah)**, Çast IV, Sanktpeterburg, 1836, s.294. Eçmiadzin Manastırı hakkında daha fazla bilgi için ayrıca bkz.: **Kavkazskiy Kalendar na 1850 god...**, s. 50–54.

⁵⁵⁵ Yevetskiy, a.g.e., s. 199.

⁵⁵⁶ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom...**, s.296, 271.

⁵⁵⁷ Şopen, a.g.e., s.654.

Tablo 3.17 Ermeni Eyaleti'nde Yaşayan Müslüman Halkın Nüfusu

	AİLE	E.	K.	T.
Şiiler	15298	41318	36538	77856
Sünniler	780	1976	1917	3893
TOPLAM	16078	43294	38455	81749

Yezidiler ise Ermeni Eyaleti'nde 67 aile olup 180 erkek, 144 kadın olmak üzere toplam 324 kişidirler. Bunlar yaz aylarında Ağrı Dağı'nda yaylaya çıkıp kışları ise Surmalin mahalında yaşarlar⁵⁵⁸. Yezidilerin inançları Hıristiyanlık etkileri taşımaktadır. Zira, Hıristiyanlıktaki teslis inancını ve Meryem anayı tanımaktadırlar. Yezidiler sabah kalkıp hiçbir tapınakları ve ritüelleri olmadan Doğu yönüne dönüp Tanrıya dua ederler. Sünnet olurlar. İsimleri Müslüman isimleridir ancak Muhammed, Ömer ve Ali isimlerini kullanmazlar. Eyalette yaşayan Yezidilerin Hıristiyanlarla ilişkileri iyi olmakla birlikte kendilerini *şeytan palas* diye adlandıran Müslümanları sevmemektedirler⁵⁵⁹.

Ermeni ve Türkler dışında bölgede Rumlar da bulunmaktadır. Bunlar daha ziyade bakır madeninin bulunduğu yerlerde yerleşiktirler. Rumlar Ahtin bölgesinin Alaverd, Sisimad, Kirovakan ve Mishan yerleşim yerlerinde yaşamaktadırlar. Bunlar buraya daha XVIII. Yy'lın ikinci yarısı Gürcü Kralı İrakli zamanında Osmanlı topraklarından bakır ustaları oldukları için buraya getirilerek yerleştirilmişlerdi.

Bölgedeki nüfus yoğunluğu açısından en yoğun olan bölge daha ziyade bağcılık, pamuk gibi kültür bitkilerinin yetiştirildiği Ararat vadisidir. İkinci yer ise daha ziyade hububat tarımının yapıldığı yerler olurken nüfusun en az yoğun olduğu yerler ise hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı ve sadece tarım yapılan Kuzey doğu ve Güney doğu bölgeleridir. Aşağıdaki tablo 1831 ve 1873 yıllarındaki Nüfus yoğunluğunu göstermektedir⁵⁶⁰:

Tablo 3.18 Ermeni Eyaleti Nüfus Yoğunluğu (1831,1873)

BÖLGE	1831	1873
Kültür tarımcılığı (Ararat Vadisi)	13,4	34,2
Hububat-Hayvancılık (Şirak Platosu)	6,4	20,5
Hayvancılık-Hububat (Sevan Bölgesi)	4,9	16,5
Hayvancılık-Hububat (Alaverdi, Karakilis, Calaloglu, Vorontsov)	2,4	11,4
Orman Bölgesi (Zengezur, Daralagöz)	3	10,8
Orman Bölgesi (Kuzey Doğu)	3,9	8,7
Gen. Ortalama (Erivan ve Gümrü Hariç)	5,2	16,2

⁵⁵⁸ Şopen, a.g.e., s.664.

⁵⁵⁹ Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom..., s.272.

⁵⁶⁰ Badalyan, a.g.m., s.62, 57.

Eyaletin nüfus yoğunluğunu Güney Kafkasya'da ki diğer yerlerle karşılaştırdığımızda nüfus yoğunluğunun ortalamanın biraz altında kaldığını görüyoruz ancak 1831 yılında 5,2 olan yoğunluk 1835 yılında 7'ye çıkmıştır ki bu farklılık göçmenlerin etkisiyle olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda 1835 yılında Güney Kafkasya'daki nüfus yoğunluğu gösterilmiştir.

Tablo 3.19 Güney Kafkasya'da (1835) Nüfus ve Nüfus Yoğunluğu⁵⁶¹

Yerleşim Yeri	Alan Kuvverst ⁵⁶²	Nüfus	Nüfus Yoğunluğu
Gürcistan	40000	380000	1: 9
İmeretti	9200	100,000	1: 12
Guriya	1800	36700	1: 20
Mingreliya	8000	68600	1: 9
Svanetiya	3500	30000	1: 9
Abhazya	6000	52300	1: 9
Ahasikhe vilâyeti	7800	70000	1: 9
Ermeni Eyaleti	23100	158400	1: 7
Müslüman Vilâyetleri:	34500	250000	1: 7
Talış Vilâyeti	10000	30000	1: 3
Çaro-Belokan Eyaleti	4000	40000	1: 10
Elisuy Sultanlığı	1500	18000	1: 12
Bolgadar	3000	32000	1: 10
Avar Hanlığı	6000	31000	1: 5
Dağıstan	28000	252000	1: 9

⁵⁶¹ Yevetskiy, a.g.e., s.27.

⁵⁶² Çalışmanın diğer bölümlerinde km'ye çevrilen verst uzunluk ölçü birimini bu tabloda karışıklığa neden olmamak için verst olarak bırakılmıştır. (1 verst= 1,06 km'dir)

1836 (1834) Ermeni Eyaleti Nüfus İstatistiği ise şöyledir⁵⁶³.

Tablo 3.20 1834 Ermeni Eyaleti Nüfus İstatistiği

Yerleşim Yeri	Hane Sayısı	Ermeni	Azeri	Toplam
<u>Erivan Vilâyeti</u>				
Erivan şehri	2750	2148	3752	5900
508 köy	19586	32457	26941	59398
<u>Nahçıvan Vilâyeti</u>				
Nahçıvan şehri	1330	988	1882	2870
179 köy	5208	6030	7195	13225
Ordubad şehri	804	84	1684	1768
14 köy	516	922	470	1392
TOPLAM	30194	42629	41924	84553

Ermeni Eyaleti'nde nakdî hazine gelirlerine baktığımızda yaklaşık olarak 1828 yılında 47,736; 1829 yılında 53,265; 1830 yılında 82,002; 1831 yılında 103,685; 1832 yılında 114,606; 1833 yılında 135,253; 1834 yılında 180,469; 1835 yılında 239,474 ve 1836 yılında 334,869 Gümüş Ruble gelir elde edilmiştir⁵⁶⁴. Aşağıdaki tabloda da bütün güney Kafkasya'da yıllık hazine gelirleri gösterilmiştir. Nitekim tabloda da açıkça görüldüğü gibi 1835 yılında Ermeni Eyaleti hazineye en çok gelir getiren üçüncü idari birimdir.

⁵⁶³ **Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom...**, Prilojeniye Tablitsa D. (Eserde belirtilmemiş olmakla birlikte bu istatistik sadece vilâyet ve vilayete bağlı köyler olsa gerek zira Eyaletin nüfusu oldukça az görünmektedir.)

⁵⁶⁴ Şopen, **a.g.e.**, s.1219–1221.

Tablo 3.21 Güney Kafkasya’da (1835) Yıllık Hazine Gelirleri⁵⁶⁵:

Yerleşim Yeri	Gümüş Ruble	Assignatsiya
Gürcistan	300.000	73900
İmeretti	40000	12000
Guriya	15000	
Ahasikhe vilâyeti	40000	
Ermeni Eyaleti	200000	
Müslüman Vilâyetleri:	300000	
Talış Vilâyeti	25000	
Çaro-Belokan Eyaleti	8800	
Elisuy Sultanlığı	4400	
Bakü, Kuba ve Derbent	150000	
Kazıkum ve Kürin Hanlığı	6000	
Rutul, Surgin, Kubeç Top.	900	
TOPLAM	1.090.100	85.900

Ermeni Eyaleti’nde yaşayan halkın elinde bulunan hayvanlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3.22 Ermeni Eyaleti’nde Yaşayan Halkın Elinde Bulunan Hayvanlar⁵⁶⁶:

	Manda	Öküz İnek Dana	Deve	At	Katır	Eşşek	Koyun Keçi	Domuz
<u>Erivan Vilâyeti</u>								
Azeriler	8541	45705	295	10040	34	1899	118265	–
Yerli Ermeniler	3519	10768	11	1278	21	605	15011	60
İran Göçmeni Ermeniler	5294	22285	–	1963	4	1155	20118	250
Osmanlı Dev. Ermeniler	3002	11858	–	865	–	340	10683	10
TOPLAM	20356	90616	307	14146	57	3999	164077	320
<u>Nağçıvan Vilâyeti</u>								
Azeriler	1404	17353	–	2708	89	2134	49241	
Yerli Ermeniler	317	1472	–	254	–	280	3298	
İran Göçmeni Ermeniler	1522	6731	–	979	3	579	8387	28
TOPLAM	3243	25556	–	3935	92	2993	60926	28

⁵⁶⁵ Yevetskiy, a.g.e., s.107. Eyaletten yaklaşık olarak 1828 yılında 47,736; 1829 yılında 53,265; 1830 yılında 82,002; 1831 yılında 103,685; 1832 yılında 114, 606; 1833 yılında 135,253; 1834 yılında 180,469; 1835 yılında 239,474 ve 1836 yılında 334,869 Gümüş Ruble gelir elde edilmiştir.; Şopen, a.g.e., s.1219–1221.

⁵⁶⁶ Şopen, a.g.e., s.786–794.

<u>Ordubad Okruğu</u>	480	2130	–	296	54	603	7438	
Azeriler	9	778	–	114	89	175	1421	
Yerli Ermeniler	140	370	–	98	3	91	168	
İran Göçmeni Ermeniler	629	3278	–	508	146	869	9027	
TOPLAM								
Göçebeler	85	17739	210	3915	–	764	107056	
ERMENİ EYALETİ GENEL TOPLAM	24313	137189	517	22	295	8625	341086	348

Ermeni Eyaleti'nde 1835 yılı istatistiğinde bulunan hayvanlar ise yaklaşık 185000 büyükbaş, 365000 koyun ve keçi, 26000 at, 7000 eşek, 800 civarında devedir⁵⁶⁷.

Ermeni Eyaleti'nin Rusya'ya ilk bağlandığı yıllardaki Şopen'in hazırladığı detaylı nüfus istatistikleri aşağıdaki tablolar da gösterilmiştir⁵⁶⁸. Bu istatistiklerde Eyaletteki Müslüman ahali, yerli Ermeniler, Osmanlı'dan göç eden Ermeniler ve İran'dan göç eden Ermeniler ile göçebelerin nüfusları yerleşim yerlerine göre ayrı ayrı belirtilmiştir. Bu istatistikleri değerlendirdiğimizde Eyalette demografik yapının aşağıdaki gibi şekillendiğini görüyoruz:

Hanedeki ortalama kişi sayısı: 5,2 kişi

Müslüman hanede ortalama kişi sayısı: 5,08 kişi

Yerli Ermenilerde hanedeki ortalama kişi sayısı: 5,6 kişi

İran'dan gelen Ermenilerde hanedeki ortalama kişi sayısı: 5,1 kişi

Osmanlıdan Gelen Ermenilerde hanedeki ortalama kişi sayısı: 5,8 kişi

Kadınların Nüfusa oranı: % 47,2

Erkeklerin Nüfusa oranı: % 52,8

Müslümanların Genel Nüfusa Oranı: % 49,7

Yerli Ermenilerin Genel Nüfusa Oranı: % 15,3

Göçmen Ermenilerin Genel Nüfusa Oranı: % 34,8

Yezidilerin Genel Nüfusa Oranı : % 0,2

⁵⁶⁷ Yevetskiy, **a.g.e.**, s.193.

⁵⁶⁸ Şopen, **a.g.e.**, s. 637–650.

TABLO 3.23: Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Erivan Vilayeti–1 1829–1832 istatistiği)

YERLEŞİM YERİ	MÜSLÜMANLAR				ERMENİLER												TOPLAM			
	AİLE SAYISI	KİŞİ			AİLE SAYISI	YERLİ			AİLE SAYISI	GÖÇMEN						AİLE SAYISI	KİŞİ			
		E.	K.	T.		E.	K.	T.		İRAN'DAN GELENLER			OSMANLI DEV. GELENLER				E.	K.	T.	
										AİLE SAYISI	E.	K.	T.	AİLE SAYISI	E.					K.
ERİVAN VİL.																				
Erivan Şehri	1807	3749	3582	7331	567	1220	1149	2369	366	903	812	1715	11	25	23	48	2751	5897	5566	11463
Magallar:																				
Kirhbulak	81	205	178	383	262	743	653	1396	216	561	482	1043	38	123	108	231	597	1632	1421	3053
Zangibasar	910	2979	2434	5413	133	305	298	603	442	1251	1109	2360	–	–	–	–	1485	4535	3841	8376
Garnibasar	753	2231	1945	4176	34	70	75	145	1211	2842	2517	5359	–	–	–	–	1998	5143	4537	9680
Velibasar	574	1828	1621	3449	2	9	6	15	200	555	514	1069	–	–	–	–	776	2392	2141	4533
Şarur	1305	3397	3113	6510	–	–	–	–	336	953	804	1757	–	–	–	–	1641	4350	3917	8267
Surmalin	709	2555	2277	4832	935	3052	840	5892	299	788	671	1459	261	746	596	1342	2204	7141	6384	13525
Darakend Parçenis	589	1742	1525	3267	1	3	2	5	–	–	–	–	–	–	–	–	590	1745	1527	3272
Saotli	160	517	487	1004	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	160	517	487	1004
Talin	91	222	198	420	74	225	191	416	–	–	–	–	185	591	553	1144	350	1038	942	1980
Seyidli ve Ahsahli	311	953	801	1754	6	16	12	28	–	–	–	–	–	–	–	–	317	969	813	1782

TABLO 3.24: Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Erivan Vilayeti-2 1829–1832)

		MÜSLÜMANLAR			ERMENİLER													TOPLAM			
YERLEŞİM YERİ	AİLE SAYISI	KİŞİ			YERLİ					GÖÇMEN								AİLE SAY.	KİŞİ		
					KİŞİ SAYISI			İRAN'DAN GELENLER		OSMANLI DEV. GELENLER											
		E.	K.	T.	AİLE SAYISI	E.	K.	T.	AİLE SAYISI	KİŞİ SAYISI			AİLE SAYISI	KİŞİ SAYISI							
										E.	K.	T.		E.	K.	T.	E.		K.	T.	
Sardarabad	276	959	878	1837	469	1640	1574	3214	66	187	169	356	4	12	9	21	815	2798	2630	5428	
Karpibasar	400	1406	1186	2592	897	2788	2502	5290	518	1574	1323	2897	35	92	84	176	1850	5860	5095	10955	
Abaran	–	–	–	–	11	29	29	58	330	1043	975	2018	1116	3634	3223	6857	1457	4706	4227	8933	
Daraççek	231	718	582	1300	92	298	254	552	575	1841	1694	3535	539	1720	1543	3263	1437	4577	4073	8650	
Gökçay	999	3164	2443	2607	15	52	38	90	–	–	–	–	1485	4457	4100	8557	2499	7673	6581	14254	
TOPLAM	9196	26625	23250	49875	3498	10450	9623	20073	4559	12498	11070	23568	3674	11400	10239	21639	20927	60973	54182	115155	

TABLO 3.25: Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Nahçıvan Vilayeti 1829–1832 istatistiği)

YERLEŞİM YERİ	MÜSLÜMANLAR				ERMENİLER												TOPLAM			
	AİLE SAYISI	Kişi			YERLİ			GÖÇMEN									AİLE SAY.	Kişi		
		E.	K.	T.	AİLE SAYISI	KİŞİ SAYISI			İRAN'DAN GELENLER			OSMANLI DEV. GELENLER			E.	K.		T.		
						E.	K.	T.	AİLE SAYISI	E.	K.	T.	AİLE SAYISI	E.					K.	T.
NAHÇIVAN VİL.																				
Nahçıvan Şehri	909	1892	1749	3641	156	379	340	719	265	600	510	1110	–	–	–	–	1330	2871	2599	5470
<u>Magallar</u>																				
Alıncaçay	400	987	861	1848	123	360	323	683	208	538	513	1051	–	–	–	–	731	1885	1697	3582
Nahçıvan	979	2205	1989	4194	150	409	367	776	941	2377	2130	4507	–	–	–	–	2070	4991	4486	9477
Mavazihatun	282	811	686	1497	–	–	–	–	216	620	526	1146	–	–	–	–	498	1431	1212	2643
Hoks	292	727	648	1375	43	115	109	224	–	–	–	–	–	–	–	–	335	842	757	1599
Daralagöz	1001	2411	2172	4583	58	141	147	288	507	1506	1332	2838	8	17	10	27	1574	4075	3661	7736
TOPLAM	3863	9033	8105	17138	530	1404	1286	2690	2137	5641	5011	10652	8	17	10	27	6538	16095	14412	30507

TABLO 3.26: Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Ordubad Okruğu 1829–1832 istatistiği)

YERLEŞİM YERİ	MÜSLÜMANLAR				ERMENİLER												TOPLAM			
	AİLE SAYISI	KİŞİ			AİLE SAYISI	YERLİ			AİLE SAYISI	GÖÇMEN						AİLE SAYISI	KİŞİ			
		E.	K.	T.		KİŞİ SAYISI				İRAN'DAN GELENLER			OSMANLI DEV. GELENLER				E.	K.	T.	
						E.	K.	T.		E.	K.	T.	E.	K.	T.					
ORDUBAD OKR.																				
Ordubad Şehri	767	1687	1575	3262	–	–	–	–	36	84	98	182	–	–	–	–	803	1771	1673	3444
<u>Magallar</u>																				
Ordubad	146	280	272	552	36	102	113	215	14	39	37	76	–	–	–	–	196	421	422	843
Akulis	77	190	157	347	214	685	671	1356	29	95	88	183	–	–	–	–	320	970	916	1886
Dastin	317	810	723	1533	62	181	165	346	–	–	–	–	–	–	–	–	379	991	888	1879
Belev	289	605	605	1210	39	109	99	208	171	480	419	899	–	–	–	–	499	1194	1123	2317
Çinanap	79	179	164	343	49	127	136	263	–	–	–	–	–	–	–	–	128	306	300	606
TOPLAM	1675	3751	3496	7247	400	1204	1184	2388	250	698	642	1340	–	–	–	–	2325	5653	5322	10975

TABLO 3.27: Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Göçebe Aşiretler 1829–1832 İstatistiği)

YERLEŞİM YERİ	MÜSLÜMANLAR				ERMENİLER									YEZİDİLER				TOPLAM					
	AİLE SAYISI	KİŞİ			YERLİ			GÖÇMEN						AİLE SAY.	KİŞİ								
		E.	K.	T.	AİLE SAY.	KİŞİ SAYISI			İRAN'DAN GELENLER			OSMANLI DEV. GELENLER			AİLE SAY.	KİŞİ SAY.							
						E.	K.	T.	AİLE SAY.	KİŞİ SAYISI			AİLE SAY.			KİŞİ SAYISI							
E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.						
GÖÇEBE AŞİRETLER	1344	3885	3604	7489	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	67	180	144	324	1411	4065	3748	7813

TABLO 3.28: Ermeni Eyaleti Nüfus Çizelgesi (Genel Toplam 1829–1832 İstatistiği)

YERLEŞİM YERİ	MÜSLÜMANLAR				ERMENİLER									YEZİDİLER				TOPLAM						
	AİLE SAY.	Kişi			YERLİ			GÖÇMEN						AİLE SAY.	Kişi									
					KİŞİ SAYISI			İRAN'DAN GELENLER			OSMANLI DEV. GELENLER													
		E.	K.	T.	AİLE SAY.	E.	K.	T.	AİLE SAY.	KİŞİ SAYISI			AİLE SAY.		KİŞİ SAYISI			AİLE SAY.	KİŞİ SAYISI					
E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.	E.	K.	T.				
ERMENİ EYALETİ GENEL TOPLAM	16078	43294	38455	81749	4428	13058	12093	25151	6949	18837	16723	35560	3682	11417	10249	21666	67	180	144	324	31201	86786	77664	164450

SONUÇ

I. Petro zamanında ilk defa Hazar sahillerine kadar inmeyi başaran Ruslar, onun ölümünden sonra İran hükümetiyle Reşt Antlaşmasını imzalayarak bu bölgeden çekildiler. Azerbaycan'da müstakil hanlıkların oluşmaya başladığı yıllarda Rusya, kuzeyde İsveçlilerle yaptığı savaşa son vermişken (1740–1743), kısa bir süre sonra da batıda Büyük Fredich'e karşı yürütülecek olan savaşlara (1756–1763) girmişti. Çar Petro'nun ölümünden sonra, iş başına gelen yeni Rus yöneticileri tarafından onun politikaları takip edilmeye çalışılmış ise de, tahta çıkan çarların iktidar dönemleri kısa sürmüştü, bu yüzden de ülkede bir takım siyasi çekişmeler yaşanmıştı. Böyle bir ortamda Rusya, İran'la dost olarak kalmayı uygun gördüğünden, imzaladığı Reşt Antlaşmasına şimdilik sadık kalmaya devam etmiş, Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a yeni rahatsızlıklara neden olacak ölçüde müdahaleye kalkmamıştır. Ancak ekonomik yönden süratle gelişen Rusya'nın ham madde ve Pazar bakımından, önemli coğrafi konuma ve zengin yeraltı ve yer üstü kaynaklarına sahip bir ülkeye şiddetle ihtiyacı vardı.

Çar I. Aleksandır'ın 1801'de, Doğu Gürcistan'ı Rusya'ya katması ile Rusların Revan ve çevre bölgeleri işgal etme süreci de başlamıştı. Rusya ve İran arasında bu tarihten itibaren daha şiddetli bir şekilde Kafkasya'da başlayan mücadele, 1806 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı'nın 1812 Bükreş Antlaşması ile sonuçlanmasından sonra Rusya'nın lehine döndü ve Rusya daha güçlü bir şekilde İran üzerine hareket edebildi. Bunun neticesinde Rusya'nın İran ordusunu yenilgiye uğratarak Tebriz'e doğru ilerlemeye hazırlanması üzerine İran Şahı, Rusya ile anlaşma yoluna girdi. 12 Ekim 1813'de Gülistan barış antlaşması İran ve Rusya arasında imzalandı. Gülistan Antlaşması ile bütün Azerbaycan Hanlıkları Rusya'ya dâhil edilmesine ve İran, Doğu Gürcistan ve Dağıstan'da hak iddia etmekten vazgeçmesine rağmen, Revan ve Nahçıvan Hanlıkları İran hâkimiyetinde kaldılar.

Ancak Gülistan Antlaşması ile iki ülke arasında uzun bir barış sağlanamadı ve 1826 yılında yeniden Rus–İran savaşı başladı. 1826–1828 Rus İran savaşı da 1804-1813 savaşı gibi İran'ın yenilgisiyle sonuçlandı. Bu savaş neticesinde imza edilen Türkmençay Antlaşması bir önceki antlaşma olan Gülistan Antlaşması'nın şartlarını kesinleştirerek Revan ve Nahçıvan hanlıkları dâhil Kuzey Azerbaycan hanlıklarının hepsi Rusya'ya bırakıldı. Rusya, bu antlaşma ile Güney Azerbaycan topraklarını ele geçiremediğinden Azerbaycan halkı ikiye bölünmüş oldu.

Rus–İran savaşında Gürcistan'da ve İran topraklarında yaşayan Ermeniler Rus ordusunun başarılı olmasında aktif bir rol oynadı. Ermeni yüksek din adamları ve özellikle bizzat Başpiskopos Nerses Ruslarla yakın bir ilişki içerisinde bulunmaktaydı. Rus ordusunun İran

topraklarına girmesiyle Ermenilerin çoğunluğu Rus imparatoruna minnettarlıklarını açıkça belirtmişlerdir. Zira Ermeniler kendi arzularıyla gönüllü birlikleri oluşturarak savaşmış ve Ruslara gerekli işeyi sağlamışlardı. Bundan sonra ise Rus topraklarına göçmeye başlayacaklardır.

Türkmençay ve Edirne antlaşmalarının imzalanmasından sonra Rusya'nın Güney Kafkasya politikalarında değişimler oldu. Artık zamanla ekonomik politikalar ilk plana alınmaya başlandı. Rusya bu tarihten sonra Güney Kafkasya'yı her açıdan bir koloniye çevirmek için uğraşacaktır. Bu nedenle de Rusya sanayinin gelişmişlik düzeyine göre Güney Kafkasya'yı bir pazar ve hammadde kaynağına çevirmek için çaba harcadı.

Bölgede süren savaşlar neticesinde bölgenin nüfusunda oldukça önemli değişimler yaşandı zira bu savaşlar sırasında birçok köy yakılmış ve boşaltılmış ve bazı Müslümanlar da bölgeden ayrılmışlardı. Zaten nüfus yoğunluğu az olan bu bölge iyice boşalmıştı. İşte Rusya bu durumda antlaşmadan sonra derhal bölgenin sosyo-ekonomik hayatını canlandırmak üzere harekete geçerek bu bölgeye Hıristiyanları göç ettirmeye başladı. Nitekim bu süreç yüzbinlerce Ermeninin Osmanlı Devleti ve İran topraklarından bölgeye göç ettirilmesiyle sonuçlandı. Bu gelişmelerin ardından ise doğal olarak bölgenin demografik yapısı tamamen farklı bir hal aldı ve bu durum bölgenin sonraki siyasi coğrafyasının değişmesinde önemli bir rol oynadı.

Rusya'nın bu bölgeyi kendisine bağlama sürecinde görüş farklılıklarını iki kategoriye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, ele geçirilen topraklarda Rusya'ya yakınlık duyan Hıristiyanların siyasi, toplumsal, ekonomik gücünü artırmak suretiyle bölgenin Rusya'ya bağlanmasını sağlamak diğeri ise Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında dengeli politikalar izlemek suretiyle bölgenin toplumsal yapısına müdahale etmeden yapılacak düzenlemelerle asayişin sağlanması, diğer taraftan Hıristiyanların yanında Müslüman halkın da Rusya'ya sempati duymasını sağlayarak bölgenin sorunsuz bir halde Rusya'ya bağlanmak istenmesidir. Açık bir şekilde görüldüğü gibi her iki bakış açısının da ortak noktası bölgenin Rusya'ya sorunsuz bir şekilde nihai olarak bağlanmasıdır. Bölgenin toplumsal ve etnik yapısının sorunlara açık olması, tarihi geçmişin bir sonucu olarak bölgede oluşan idari, siyasi, toplumsal, ekonomik yapının Rus sisteminden oldukça farklılıklar arz etmesi ise Çarlık Rusya'nın bu bölgede kendi idaresini kurarken önüne çıkan en önemli sorun olarak görülmektedir. Bu nedenle bölgede arzu edilen Rus idaresinin kurulması uzun bir zaman alacaktır.

Bu süreç içerisindeki önemli gelişmelerden birisi ise ele geçirilen Revan ve Nahçıvan hanlıkları toprakları üzerinde Rusya'ya bağlı Ermeni Eyaleti'nin kurulmasıdır. Nitekim, Çar'ın emri ile 21 Mart 1828 tarihinde Rus idaresi altında Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının

Ermeni Eyaleti adı ile adlandırılması hakkındaki senatoda alınan bir kararla Ermeni Eyaleti resmen kuruldu.

I. Nikolay'ın, 1828 yılının Mart ayında Ermeni Eyaleti'nin kurulması hususunda almış olduğu bu kararın altında askerî ve siyasî düşünceler yatmaktaydı. Zira bu dönemde Türk-Rus savaşı çıkmış olduğu için Ermeni adı ile Rus idaresi altında bir Eyalet oluşturulması bu savaşta Hıristiyan halkı Rusya'nın yanına çekmek için büyük bir önem arz etmekteydi. Nitekim Ermeniler bu bölgede yapılan bütün savaşlarda Rusya'ya önemli katkılarda bulunmuşlardı.

Aslında Ermeni ileri gelenlerinin beklentileri Rusya'ya bağlı bir Ermeni devletinin kurulmasıydı. Ancak, eyalete Ermeni adının verilmesi de Ermenilerce de kendilerine savaş sırasında gösterdikleri yararlılıklar ve birçok tecrübenin gösterdiği gibi Rusya'ya olan bağlılıkları nedeniyle Çarlık Rusya'nın kendilerine bir hediyesi olarak değerlendirilmekteydi.

Kurulan bu eyaletin adının Ermeni olması için verilen kararda Rusya'nın ekonomik politikaları da etkili oldu. İmparatorluk bu anlamda savaş nedeniyle boşalmış olan arazileri Hıristiyanları göç ettirerek nüfuslandırarak ve bu sayede bölgedeki hammaddelerin kullanılması ve hazineye yeni vergi gelirlerinin kazandırılması mümkün olabilecekti.

Rus idaresinde bir Ermeni adı ile Eyalet kurulmuş olmasına rağmen bunun bağımsız ve hatta Rusya'ya bağlı dahi olsa bir Ermeni Devletine dönüşmesinin Rusya tarafından bir tehlike olarak algılanmıştır. Nitekim bu süreç yaşanırken Rus idaresinin bağımsız bir Ermenistan fikrine sahip Ermenileri kovuşturduğunu ve özellikle Ermeni Kilisesini kontrol altında tutmak için büyük bir gayret içerisine girdiğini görüyoruz.

1840 yılına kadar 12 yıllık Ermeni Eyaleti tarihi aslında çok açıktır ki bu dönem Rusya'nın burayı idare şeklini arayışı dönemidir. Zira Rusyanın amacı bölgeyi Ruslaştırmak ve ilerde Rusya'nın bir Guberniyası haline çevirmektir. XIX. yy başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya politikasının temel amacını askerî stratejik amaçlar oluşturmaktaydı. Ancak Rusya'nın bu bölgede egemenliğini tam olarak sağlamasından sonra Rusya Asya'da güçlü bir hale geldiği gibi Güney Kafkasya bölgesinde iki komşu devleti olan İran ve Osmanlı Devleti üzerinde siyasi üstünlüğü ele geçirmiş oldu. Ayrıca Rusya'nın Güney Kafkasya'yı ele geçirmesi Rusya'nın rakipleri İngiltere ve Fransa karşısında Önyasya'da güçlü hale getirirken Avrupa siyasetinde de Rusya'nın etkisini güçlendirmiş oldu. Bölgeye tamamen yerleşen Rusya ihtiyaç ortadan kalkınca da derhal 1840 değişiklikleri ile artık politik çağrışımlar yapan Ermeni adını kaldırmış oldu.

Görüldüğü gibi Rusya'nın Güney Kafkasya'yı idare etme siyaseti belli bir evrim sürecinde oluşmuştur. 1840 yılına kadar geçen dönemde Rusya özellikle Ermenilerin bulunduğu topraklarda daha ziyade dış siyaseti göz önünde bulundurarak bölgede uygulamalar yapmıştır.

Ermeni Eyaleti'nin kaldırılmasının resmi nedenlerine bakıldığında devlet giderlerinin azaltılması, memurların yetersizliği ve bölgede nüfusun bir arada yaşamasını sağlama amacı olduğu görülür. Ancak, alınan bu politik karar Ermeni halkının özerklik arzularının ortadan kaldırılması için yapılan bir girişimdi. Böylece Güney Kafkasya'da Rusya İmparatorluğu için karakteristik bir özellik olan bürokratik merkeziyetçi idare gerçekleştirilmiş oldu. Ayrıca Rusyanın bölgede izlediği demografik, ekonomik, dinî ve toplumsal politikalar da açık bir şekilde bölgeyi tamamen Rusya'ya bağlamak amacıyla yürütülüyordu.

KAYNAKÇA KISALTMALARI

AKAK: Aktı Sobranıye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Kommissiyeyu

KPRSA: Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaycane v 20–60-h god. XIX v.

PVAR: Prisoyedineniye vostoçnoy Armenii k Rosii

RYPPVAR: Razvitiye Yerivana Posli Prisoyedineneiye Vostoçnoy Armenii k Rossii

SAOIAN: Sobraniye Aktov Otnoşihsa k Abazreniyu İstorii Armyanskogo Naroda

PSZRİ: Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii

KAYNAKÇA

Arşiv Külliyyatları

AKAK , T. VI, Tiflis, 1874.

AKAK , T. VII, Tiflis, 1878.

AKAK , T. VIII, Tiflis, 1881.

AKAK , T. IX, Tiflis, 1884.

KPRSA

Bogdanova, N.G.; Pritikin, Y. M., **Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaycane v 20–60-h gg. XIX v.**, Çast I: Feodalniye Otnoşeniya i Kolonialniy Rejim 1827–1843 gg., İzd.: Akademiya Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1936.

Bogdanova, N.G.; Pritikin, Y. M., **Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaycane v 20–60-h gg. XIX v.**, Çast II: Feodalniye Otnoşeniya i Kolonialniy Rejim 1843–1868 gg., İzd.: Akademiya Nauk SSSR, Moskva-Leningrad, 1936.

RYPVAR

T. H. Akopyan, **Razvitiye Yerevana Posle Prisoyedineniya Vostoçnoy Armenii K Rossii** (Sbornik Dokumentov, 1801–1917 gg.), İzd.: Yerevanskiy Gosudarstvenniy Universitet, Yerevan, 1978.

PVAR

T. P. Agayan, Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii K Rossii (Sbornik Dokumentov), T. I (1801–1813), İzd.: Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, Yerevan, 1972.

T. P. Agayan, Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii K Rossii (Sbornik Dokumentov), T. II (1814–1830), İzd.: Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, Yerevan, 1978.

SAOİAN, Ç. I, Moskva, 1833.

SAOİAN, Ç. II, Moskva, 1838.

Resmi Yayınlar

Rus Kanunnameleri

PSZRİ, Sobraniye Vtoroye, T. III, Sanktpeterburg, 1830.

PSZRİ, Sobraniye Vtoroye, T. IV, Sanktpeterburg, 1830.

PSZRİ, Sobraniye Vtoroye, T. VIII(Otdeleniye pervoye), Sanktpeterburg, 1834.

PSZRİ, Sobraniye Vtoroye, T. XIII, Sanktpeterburg, 1839.

PSZRİ, Sobraniye Vtoroye, T. XV(Otdeleniye pervoye), Sanktpeterburg, 1841.

Salnameler/Yıllıklar/istatistikler

Kavkazskiy Kalendar na 1850 god. Ot Kantselerii namestnika Kavkazskago, İzd: Tipografiya Kantselerii Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1849.

Kavkazskiy Kalendar na 1852 god, Tipografiya Kantselyariy Namestnika Kavkazskago, Tiflis, 1851.

Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom (V Statistiçeskom, etnografiçeskom, topografiçeskom i finansovom otnoşeniyah), Çast III, Sanktpeterburg, 1836.

Obozreniye Rossiyskih Vladeniy Za Kavkazom (V Statistiçeskom, etnografiçeskom, topografiçeskom i finansovom otnoşeniyah), Çast IV, Sanktpeterburg, 1836.

Şopen İ., **İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy-Oblasti v Epohu yeya Prisoyedineniya K Rossiskoy-İmperii,** Tipografiya İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sanktpeterburg, 1852.

Yevetskiy O., **Statistiçeskoye Opisanie Zakavkazskogo Kraya,** Tipografiya Ştaba Otdelnago Korpusa Vnutrenniy Straji, Sanktpeterburg, 1835.

Araştırma ve İncelemeler

Tezler

İvecan R., **Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724–1746),** Marmara Ün. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2007. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Gazaryan İ. M., **K İstorii Obrazovaniya Armyanskoy Oblasti (1828 g.),** Avtoreferat Dissertatsii na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Yerevan, 1953.

Karadeniz Y., **Kaçar Hanedanı (1795-1925),** İnönü Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Malatya, 2004. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Mihaylovna D. G., **Pravovoye Polojenie Zakavkazya v Sostave Rossiyskoy İmperii v XIX veke,** Avtoreferat Dissertatsii na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata Yuridiçeskih Nauk, Moskva, 2005.

Oktay H., **Revan Hanlığı,** İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1997. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Kitaplar

Adonts M. A., **Ekonomiçeskoye Razvitiye Vostoçnoy Armenii v XIX veke,** Akademiya Nauk Armyanskoy SSR İstitut Ekonomiki, Yerevan, 1957.

Agayan Ts. P., **Rol Rosii v İstoriçeskih Sudbah Armyanskogo Naroda (K 150-Letiye prisoyedineniya Vostoçnoy Armenii k Rossii),** İzd.: Nauka, Moskva, 1978.

Agrarniy Stroy Azebaycana v XIX veke (Tematiçeskih Sbornik Nauçnih Trudov), Redaksionnaya Kollegiya: S. S. Aliyarov; A. P. Aliyev vd., Azebaycanskiy ordena Trudovogo Krasnogo Znamenı Gosudarstvenniy Universitet imeni S. M. Kirova, Baku, 1988.

Ahov M., **Rossiya i Armyane**, S.-Peterburg, 1897.

Aliyev F.; Hesenov U., **İrevan Hanlığı**, Şerq-Qerb, Bakı, 2007.

Andreev A. R., **Rosssiyskaya Gosudarstvennost v terminah IX- načalo XX veka**, Moskva, 1999.

Baddeley J. F., **Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şamil**, Çev. Sedat Özden, Kayihan Yay., 3. Baskı, İstanbul, 1995.

Beydilli K., **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XXV. Dizi- Sa.6 (Türk Tarih belgeleri Dergisi, Cilt XIII, Sayı 17'den ayrıbasım), Ankara, 1988.

Bi M., **Kafkas Tarihi**, 1. C., Selenge Yay., İstanbul, 2007.

Bilge, M. S., **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren Yay., İstanbul, 2005.

Boryan B.A., **Armeniya mejdunarodnaya diplomatiya i SSSR**, Ç. I, Moskva-Leningrad, 1928.

Dameniya İ. H., **İstoriografiya İstorii Narodov Kavkaza XIX-naçala XX vv.**, Sankt-Peterburg, 1996.

Demir İ. vd., **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere dair Arşiv Belgeleri (1578-1914)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın Nu: 4, Ankara, 1992.

Diloyan, V. A., "Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii K Rossii i Ego İstoriçeskoye Znaçeniye", **Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii K Rossii i Ego İstoriçeskoye Znaçeniye, İzd.: Yerevanskiy Universitet, Yerevan, 1978, s.7-10 (6-30)**

Dubrovin, N., **İstoriya Voynı i Vladiçestva Russkih na Kavkaze**, T. VI., S.Peterburg, 1888.

Eliyevin İ., **Azerbaycan Tarihi, En Gedim Devrlerden XX Esrin Evvellerine Geder**, Elm, Bakı, 1993.

Esadze S., **İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom**, Tom I, Tipografiya Gutenberg, Tiflis, 1907.

Galoyan G. A., **Rossiya i Narodı Zakavkazya**, Moskva, 1976.

Glinko S., **Opisanıye Pereseleniya Armyan Adderbicanskih v Predeli Rossii**, Tipografiya Lazarevıh İnstituta Vostoçnih Yazıkov, Moskva, 1831.

Gordin Y. A. vd., **Kavkaz i Rossiyskaya İmperiya: Proyektı, İllyuzii i Realnost. Naçalo XIX–Naçalo XX vv.**, İzd.: Zvezda, 2005

Guliyev A. N.; Moçalov V. D., **Prisoyedineniye Azerbaycana K Rossii i Ego Progresivniye Posledstviya v Oblasti Ekonomiki i Kulturu (XIX–XX vv.)**, Akademiya Nauk Azerbaycanskoy SSR İstitut İstorii i Filosofii, Baku, 1955.

Haçatryan R. G., **Russkaya İstoriceskaya Mısl i Armeniya (XVII–Naçalo XIX vv.)**, İzd.: Akademiya Nauk Armyanskoy SSR İstitut İstorii, Yerevan, 1987.

İbragimbeyli, H. M., **Rossiya i Azerbaycan v Pervoy Treti XIX veka (İz Voennopolitiçeskoı İstorii)**, Akademiya Nauk SSSR, İzd.: Nauka, Moskva 1969.

İoannisyan A. R., **Prisoyedineniye Zakavkazya K Rossii i Mejdunarodniye Otnoşeniya v Naçale XIX Stoletiya**, İzd.: Akademiya Nauk Armyanskoy SSR İstitut İstorii, Yerevan, 1958.

İvanenko V. N., **Grajdanskoıye Upravleniye Zakavkazem ot Prisoyedineniye Gruzii do Namestniçestva Velikago Knyaza Mihaila Nikolayeviça (İstoriceskiy Oçerk)**, Tiflis, 1901.

Konstantinov O. İ., **Sborknik Gazeti Kavkaz Vtoroye Polugodiye 1847 goda**, İzd.: Kantselerii Namesthika Kavkazskago, Tiflis, 1848

Kosven, M. O., **Etnografya i İstoriya Kavkaza (İssledovaniya i Materialı)**, Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1961.

Kuleşov S. V. vd., **Natsionalnaya Politika Rossii: İstoriya i Sovremennost**, Nauçniy Senter Russika, Moskva, 1997.

Kurat A. N., **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1993

Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, **Kafkas Tarihi**, C. I, Osmanlıcadan Türkçeleştiren: Fahri Huvaj, Ankara, 2002.

Muradyan M. A., “Prisoyedineniye Vostoçnoı Armenii K Rossii v Otsanke Dorevolutsionnoı Ruskoı İstoriografii i Obşestvennoı Mıslı”, **Prisoyedineniye Vostoçnoı Armenii K Rossii i Ego İstoriceskoıye Znaçeniye**, İzd.: Yerevanskiy Universitet, Yerevan, 1978, s.63–85.

Narodı Rossii, Nauçnoıye İzd.: Bolşaya Rossiyskaya Ensiklopediya, Moskva, 1994.

Nersisyan M., **İz İstorii Russko–Armyanskih Otnoşeniy**, Kniga Pervaya, İzd.: AN Armyanskoy SSR, Yerevan, 1956.

Nersisyan M., **İz İstorii Russko–Armyanskih Otnoşeniy**, Kniga Vtoraya, İzd.: AN Armyanskoy SSR, Yerevan, 1961.

Platonov S. F., **Polniy Kurs Lektsiy Po Ruskoı İstorii**, OOO Firma STD, Moskva, 2007.

Pokrovskiy M. N., *Diplomatiya i Voynı Tsarskoy Rossii v XIX Stoletii (Sbornik Statey)*, İzd.: Krasnaya Nov, Moskva, 1923.

Potto V., **Utverjdeniye Russkago Vladıçestva na Kavkaze**, Tom IV-y Çast 1-ya, Tipografiya Ştaba Kavkazskago Voyennogo Okruga, Tiflis, 1906.

Potto V., **Kavkazskaya Voyna**, T.3: Persidskaya Voyna 1826–1828 gg., İzd.: Tsntropoligraf, Moskva, 2006.

Potto V., **Kavkazskaya Voyna**, T.4: Turetskaya Voyna 1826–1828 gg., İzd.: Tsntropoligraf, Moskva, 2007.

Prisoyedineniye Vostoçnoy Armenii K Rossii i Ego İstoriçeskoye Znaçeniye (Sbornik Statey),İzd.:Yerevanskogo Universiteta, Yerevan, 1978.

Russkiye Avtorı XIX veka o Narodah Sentralnogo i Severa-zapadnogo Kavkaza, Tom I, İzd.: El-Fa, Nalçik, 2001.

Şukurov S., **İrevan Hakimi Huseyn- Guluhan ve Onun Zengibasar Mahalı**,Yay.: Eskeroğlu, Gence, 2000.

Süleymanov M., **İrevan Hanlığı'nın Rusyaya Birleştirelmesi Tarihinden**, Herbi Neşriyat, Bakı, 1997.

Sbornik Gazeti Kavkaz İzdavayemoy O. İ. Konstantinovım, Tipografiya Kantseleriya Namestnika Kavkazskago, Tiflis, 1848.

Şirokorad A., **Voyna i Mir Zakavkazya za Posledniye Tri Tısyaça Let**, İzd.: ACD MOSKVA, Moskva, 2009

Şişkeviç M.İ., “Pokoreniye Kavkaza.Persidskiy i Kavkazkiye Voynı”, **İstoriya Russkoy Armii 1812–1864** gg., POLİGON, Sankt-Peterburg, 2003.

Tavkul U., **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yay., 2. Bas., İstanbul, 2009

Ter-Tkrtiçyan L. H., **Armeniya Pod Vlastyu Nadir-Şaha**, Akademiya Nauk SSSR İstitut Narodov Azii, Moskva, 1963.

Tunyan V. G., **Vostoçnaya Armeniya v Sostave Rossii**, İzd.: Ayastan, Yerevan, 1989.

Yıldız M., **Dünden Bugüne Kafkasya**, Hazine Yay., İzmir, 2006.

Makale ve Bildiriler

Aliyev K., “Albanı–Koçevniki i Basilevs Zober”, **İzvestiya akademii Nauk Azerbaycanskoy SSR**, No: 8, Baku,1962.

Amanoğlu E., “16–17. Yy. Osmanlı Kaynaklarına Göre Güney Kafkaslarda Yer İsimleri”, **XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, III. C. III. Kısım, Ankara, 4–8 Ekim 1999, s. 1–4.

Ananyan J. A., “K Voprosu o zaselenii yuga rossii Armyanami vo Vtoroy Poloviye XVIII stoletiya”, **İzvestiya akademi Nauk Armyanskoy SSR**, No: 5, Yerevan, 1963.

Areşyan S., “Zametki russkih puteşestvennikov ob Armenii (XIV–XVII vv.)”, **İzvestiya akademi Nauk Armyanskoy SSR**, No: 3, Yerevan, 1951.

“Armyanskiye Dyateli o Voyenno–Politicheskom Polojenii v Persii i Turtsii v 1826–1828 gg.”, **Vestnik Obşestvennih Nauk, akademiya Nauk Armyanskoy SSR**, No: 8 (428), Yerevan 1978.

Badalyan A., “Naseleniye Armenii so Vremeni prisoyedineniya ee K Rossii i Do Naşih Dney”, **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR**, No:5, Yerivan, 1953.

Darbinyan M. G., “Novie Dokumentı o Pereselenii Persidskih i Zapadnih Armyan v 1828–1830 gg.” **Vestnik Arhivov Armenii**, 3(49), Yerevan, 1977, s. 3–23.

Gazaryan İ., “Pereseleniye Armyan iz Persii v Armyanskuyu Oblast v 1828 g.”, **İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoy SSR**, No:7, Yerivan, 1957, s.61–71.

Grigoryan K. N., “Ruskiye peçatnie istoçniki kontsa XVIII-naçala XIX vv. Ob Armenii”, **İzvestiya akademi Nauk Armyanskoy SSR**, No: 6, Yerevan, 1955.

Grigoryan Z., “Voyenniye pohodi russkoy po prisoyedineniyu Vostoçnoy Armenii k Rossii”, **İzvestiya akademi Nauk Armyanskoy SSR**, No: 2, Yerevan, 1951.

Haçatryan R. G., “Voprosı İstorii Russko–Armyanskih Otnoşeniy v Russkoy Dvoryanskoy İstoriografii XVIII veka”, **İstoriko–Filologičeskiy Jurnal, akademiya Nauk Armyanskoy SSR**, No: 2 (77), Yerevan 1977.

Haçatryan R., “Russko–Armyanskiye Otnoşeniya Pri Petre I v Osveşenii Russkih İstoriikov XVIII v.”, **Vestnik Obşestvennih Nauk, akademiya Nauk Armyanskoy SSR**, No: 5 (413), Yerevan 1977.

“İz İstorii Armyano–Russkih Svyazey”, Dokumentı **İstoriko–Filologičeskiy Jurnal, Akademiya Nauk Armyanskoy SSR**, No: 2 (65), Yerevan 1974.

Nersisyan M. G., “Osvoboždeniya Yerevana Ot Hanskogo İga”, **İstoriko–Filologičeskiy Jurnal**, İzd.: Akademiya Nauk Armyanskoy SSR, 3(78), Yerevan, 1977, s. 65–73.

Parsamyan V., “Razvitiye istoričeskoj nauki v Armenii v pervoy polovine XIX veka”, **İzvestiya akademi Nauk Armyanskoy SSR**, No: 5, Yerevan, 1953.

“Rukopisnyy trud Ya. D. Lazareva”, Arhivniye Materialı, **İzvestiya akademi Nauk Armyanskoy SSR**, No: 5, Yerevan, 1944.

Şostakoviç S. V., “Diplomatiçeskaya Poyezdka Ali–Yüz–Başı Karabagskogo K Abbas–Mirze (İz arhivnih Materialov o Missi A.S. Griboyedova v İrane), **İzvestiya akademii Nauk Azerbaycanskoy SSR**, No: 8, Baku, 1962.

Ter-Avakimova S.A., “Armyano-ruskiye otnoşeniya v period podgotovki persidskogo pohoda”, **İzvestiya akademi Nauk Armyanskoy SSR**, No: 7, Yerevan, 1959.

Turan Ş., “1829 Edirne Antlaşması”, **A. Ü. D. T. C. F. D.**, C.IX/1-2 Mart-Haziran, 1951, Ankara, s. 111–151.

Vestnik Arhivov Armenii, 2(51), Erivan, 1978.

Yenikolopov İ., “‘Zapiska o pereselenii armyan iz Persii v naşı oblasti’ i ee nastayaşiy avtor”, **İzvestiya akademi Nauk Armyanskoy SSR**, No: 8, Yerevan, 1949.

Yenikolonov İ. K., “Pismo A. S. Griboyedova K K. Nesselrodu”, **İzvestiya akademi Nauk Armyanskoy SSR**, No: 5, Yerevan, 1963.

Yusif-zade S.Z., “Ob Anglo-Russkom Soperniçestve Na Srednim Vostoke v Pervoy Polovine XIX Veka”, **Tarih ve Onun Problemleri**, No:2, 2010, ss. 46–52.

D) Ansiklopedi ve Sözlükler

Alekperoğlu A. N.; Aliyoldaşkızı A. F., “Nahçıvan Hanlığı”, **Türkler**, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 94–100.

“Arran”, **Türk Ansiklopedisi**, C. III, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971

“Armyanskaya Sovetskay Sotsialistiçeskaya Respublika”, **Başoye Sovyetskoe Ensiklopedia**, 2–e izdaniye Moskva, 1950.

Bebutov Knez Vasiliy İosifoviç” **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. II, S. Petersburg, 1900, s. 623–626.

“Bludov Kont Dimitriy Nikolayeviç” **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. III, S. Petersburg, 1908, s. 94–98.

Çakmak M. A., “Azerbaycan’da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış”, **Türkler**, C. 7, Ed.: Hasan Celâl Güzel vd., Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss.15–21.

“Daşkov Dimitriy Vasilyeviç” **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. VI, S. Petersburg, 1905, s. 138–142.

“Gan, Pavel Vasilyeviç”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. IV, S. Petersburg, 1914, s. 226–229.

“Kafkasya” maddesi, **Türk Ansiklopedisi**, C. XXI, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971, ss. 109–110

“Kankrin Graf Yegor Frantsoviç” **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. VIII, S. Petersburg, 1897, s. 447–463.

“Krasovskiyy Afanasii İvanoviç”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. IX, S. Petersburg, 1903, s. 414–415.

“Kutaysov Kont Pavel İvanoviç” **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. IX, S. Petersburg, 1903, s. 617.

“Nesselrode Karl (Karl–Robert) Vasilyeviç”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XI, S. Petersburg, 1914.s.244–251.

“Paskeviç Erivanskiy”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XIII, S. Petersburg, 1902, s. 333–346.

“Reutt İosif Antonoviç” **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XVI, S. Petersburg, 1913, s. 144–145.

“Rozen, Grigoriy Viladimiroviç”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XVI, S. Petersburg, 1913, s. 391–398.

“Sipyagin, Nikolay Martemyanoviç”, **Ruskiy Biografiçeskiy Slovar**, T. XIII, S. Petersburg, 1904, s. 508–510.

Togan A. Z. V., “Arran” **İ. A.**, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, ss. 596–598.

İnternet Kaynakları

<http://www.heraldicum.ru/armenia/gubernia.htm>

EKLER

ЕК 1 XVIII. Yu.da Güney Kafkasya'da ki Siyasi Coğrafyayı Gösterir Harita ve Revan Hanlığı Sınırları

(Artur Tsusiyeu, *Atlas etnopoliticeskoy istorii Kavkaza (1774–2004)*, İzd.: Yevropa, Moskva, 2007.)

ЕК 2 Kafkasya'nın Rusya'ya Bağlanmasını Gösteren Harita ve Rus İdaresinde Kurulan Ermeni Eyaleti Sınırları

(Artur Tsusiyev, *Atlas etnopolitičeskoj istorii Kavkaza (1774–2004)*, İzd.: Yevropa, Moskva, 2007.)

EK 3: Rus İdaresinde Güney Kafkasya 1842–1849 ve Erivan Guberniyası Sınırları
 (Artur Tsusiyev, *Atlas etnopolitiçeskoj istorii Kavkaza (1774–2004)*, İzd.: Yevropa, Moskva, 2007.)

ЕК 4 АКАК 7. Ciltin İç Kapağı

(АКАК, Т. VII.)

ЕК 5 АКАК 7. Ermeni Eyaleti'ne Dair Belgelerin Giriş Sayfası

(АКАК, Т. VII, s. 479)

**ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ
ЗАКОНОВЪ
РОССІЙСКОЙ ИМПЕРІИ.**

СОБРАНИЕ ВТОРОЕ.

Т О М Ъ I.

Съ 12 Декабря 1825 по 1827.

Отъ № 1 до 799.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной
ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Канцеляріи.

1830.

1828

нiямъ, Присутственнымъ мѣстамъ и увѣдомить Гг. Министровъ и Начальствующихъ въ Губернiяхъ.

1885. — Марта 19. Сенатскiй. — *Объ отсылкѣ выручаемыхъ денегъ за проданное имущество корчемниковъ въ Приказы Общественнаго Призрѣнiя для обращенiя въ свою пользу процентовъ.*

Правительствующiй Сенатъ, по выслушанiи дѣла по представленiю Министра Финансовъ, чтобы суммы, остающiяся до рѣшенiя Судебными мѣстами дѣлъ о корчемникахъ и о нарушившихъ правила Устава о питейномъ сборѣ, отсылаемы были въ Приказы Общественнаго Призрѣнiя для приращенiя процентами на основанiи указа Правительствующаго Сената 18 Генваря 1825 года, безъ ограниченiя трехъ-годичнаго времени, впредь до рѣшенiя дѣла въ Судебныхъ мѣстахъ, — Пгиказали: послѣду указомъ Правительствующаго Сената 31 Маiя 1806 года, и Высочайше утвержденнымъ 17 Юля 1818 года мнѣниемъ Государственнаго Совѣта определенно: деньги, впредь до рѣшенiя дѣлъ вносимыя, отсылать въ Приказы Общественнаго Призрѣнiя, дабы оныя отъ оборота ихъ пользовались полными процентами; то на основанiи сего и выручаемыя за проданное имущество корчемниковъ деньги надежить впредь до рѣшенiя о корчемствѣ дѣла, отсылать въ Приказы Общественнаго Призрѣнiя для обращенiя въ свою пользу процентовъ. — Буде же Приказы въ употребленiи къ обороту сихъ суммъ затруднятся, по недостатку способовъ, въ такомъ случаѣ отъ нихъ зависѣть будетъ извлечь свою пользу, отсылая оныхъ въ ближайше Опекунскiе Совѣты, или Заемный Банкъ. И о томъ всѣмъ Казеннымъ Палатамъ и Экспедицiямъ предписать указами, каковыми дать знать Гражданскимъ Губернаторамъ, Министру Финансовъ и Управляющему Министерствомъ

Внутреннихъ дѣлъ.

1886.—Марта 20. Именной, объявленный Управляющему Министерствомъ Внутреннихъ дѣлъ Статсъ-Секретаремъ Муравьевымъ. — *О дорожныхъ тюрьмахъ для пересыльныхъ арестантовъ.* (*)

Государь Императоръ, разсмотрѣвъ представленный при отношенiи Вашего Высочествовосходительства отъ 17 сего Марта за No 250, вновь составленный планъ съ фасадамъ на построенiе въ городахъ Чебаръ, Пензъ и Городищахъ дорожныхъ тюремъ для пересыльныхъ арестантовъ, Высочайше соизволилъ оныя одобрить, и въ то же время Его Величество изъявилъ Свое соизволенiе на предположенiе ваше, чтобы по симъ планамъ и фасадамъ дорожныя тюрьмы повсюду, гдѣ нужно, устроены были, различаясь только въ обширности, сообразно сложному числу арестантовъ.

Сообщая вамъ, Милостивый Государь, такую Монارشую волю къ исполненiю, возвращаю при семъ помянутый планъ и увѣдомляю притомъ, что Его Величество изволилъ замѣтить, что на ономъ планѣ не выставленъ No 14 на женскомъ покоѣ.

1887.—Марта 21 (**). Манифестъ.—*Объ окончанiи съ Персiею войны, и о заключенiи между Россiею и Персiею мира.*

Божiею милостию, Мы, НИКОЛАЙ Первый, Императоръ и Самодержецъ Всероссийскiй и прочая, и прочая, и прочая. Объявляемъ всенародно. Всевышнiй снова благословилъ Россiю вождѣннымъ миромъ, положивъ конецъ войнѣ съ Персiею, долготѣннымъ продолженiемъ грозившей.

Среди мирныхъ и дружественныхъ сношенiй, среди надеждъ и увѣренности добраго соседства, внезапно на границахъ Кавказа по-

(*) Рисунокъ см. въ концѣ Тома.

(**) Распубликованъ Сенатомъ 23 Марта.

EK 6 Çar'ın Rus–İran Savaşının Bittiğine ve Rusya ile İran Arasında Barış Yapıldığına Dair 21 Mart 1828 Tarihli Manifestosu ile Rusya'ya Bağlanan Revan ve Nahçıvan Hanlıklarının Ermeni Eyaleti Olarak Adlandırıldığına Dair Aynı Tarihli Çar'ın Emrile Alınan Senato Kararı.

(PSZRİ, T. III, No: 1887, 1888 s. 271–273.)

трясенъ покой подвластныхъ Намъ народовъ, и насиліе, вопреки святости договоровъ, быстрой вторженіемъ коснулось предѣловъ Россіи.

Надежало отразить силу силою. — Въ странѣ, непріятелемъ опустошенной и почти непроходимой, преслѣдуя его и въ тоже время борясь съ силою природы, преодолая и палачій злой лѣта и жестокость зимы, храброе воинство Наше послѣ несчетныхъ усилій покорило Эривань, дотогдѣ неприступный, и за Араксомъ на высотахъ Арарата утвердило свои знамена и, углубляясь далѣе во внутренность Персіи, овладѣло самымъ Тавризомъ и страпою ему сопредѣльною. Ханство Эриванское по обѣ стороны Аракса и Ханство Нахичеванское — часть древней Арменіи — пали во власть Побѣдителя.

Но, покоряя Области, Россійское воинство стяжало еще другую славу. Среди войны, въ землѣ непріятельской, безопасность частныхъ лицъ и имуществъ, всѣ права собственности не менѣе были въ очахъ война священны, какъ среди мира и въ странѣ союзной. Кроткимъ, великодушнымъ, исполненнымъ пощады и умѣренности обращеніемъ съ побѣжденными, превыше самыхъ побѣдъ, возвеличено достоинство Русскаго имени.

Такимъ образомъ въ краткое время менѣе, нежели въ восемь мѣсяцевъ по вступленіи въ непріятельскую землю, совершены подвиги рѣшительные, многолѣтніе. Успѣхи ихъ доказали, что правому дѣлу Нашему поборалъ Промыслъ. Подъ сильною Его защитою Россія, поставляя первымъ своимъ благомъ миръ, никогда не попуститъ нарушать его безъ строгаго и праведнаго возмездія.

Путь къ побѣдамъ еще былъ открытъ; но какъ скоро предстала надежда къ мирнымъ соглашеніямъ, Мы съ удовольствіемъ обратились къ миру.

Въ основаніе его, Мы постановили оградить Имперію естественными и безопасными предѣлами, и, вознаградивъ въ полной мѣрѣ всѣ убытки, войною нанесенные, отдалить навсегда всѣ причины къ ея возобновленію.

На сихъ главныхъ основаніяхъ, въ 10 день Февраля въ Туркменчаѣ заключенъ и подписанъ между Россією и Персією Трактатъ вѣчнаго мира, при семъ во всеобщее извѣстіе издаваемый. (*)

Выгоды сего мира измѣряемъ Мы папаче постановленіемъ въ сей странѣ твердыхъ и безопасныхъ границъ. Въ семъ единственно видѣ взираемъ Мы на пользу пріобрѣтеннаго нами края. Все, что въ завоеваніяхъ Нашихъ не относилось прямо къ сей цѣли, всѣ города и селенія Повелѣли Мы возвратити по исполненіи мирныхъ условий.

Къ симъ существеннымъ выгодамъ присоединяются пользы торговли, коея свободное движеніе Мы всегда признавали однимъ изъ главныхъ побужденій къ трудолюбію и промышленности, и вмѣстѣ съ тѣмъ вѣрнымъ залогомъ и ручательствомъ мира прочнаго, на взаимныхъ нуждахъ и пользахъ утвержденнаго.

Богу, устролющему судьбы Царствъ земныхъ, возсылая изъ глубины души хвалу благодаренія, Мы удостовѣрены, что всѣ любезные и вѣрные Наши подданные, срѣтая во всѣхъ происшествіяхъ сей войны и въ счастливомъ ея окончаніи новое знаменіе благодати Его и покровительства Россіи, проліютъ къ Престолу Его теплыя ихъ молитвы; да будетъ миръ сей, промысломъ Его устроенный, твердъ и непреложенъ, и да поможетъ Намъ десница Его Святая сохранить тишину и спокойствіе на предѣлахъ Имперіи Нашей.

1828. — Марта 21. (**). Именной, данный Сенату. — *О именованіи присоединен-*

(*) Трактатъ см. выше Февраля 10.

(**) Распубликованъ Сенатомъ 27 Марта.

1828

ныкъ къ Россіи Ханствѣ Эриванскаго и Нахичеванскаго Областію Армянскою.

Силою Трактага, съ Персією заключеннаго, присоединенныя къ Россіи отъ Персін Ханство Эриванское и Ханство Нахичеванское, Повелываемъ во всѣхъ дѣлахъ именовать отнынѣ Областію Армянскою и включить оную въ Титулъ Нашъ. Объ устройствѣ сей Области и порядкѣ ея управленія Правительствующій Сенатъ въ свое время получить надлежащія повелѣнія.

1889.—Марта 21. Высочайше утвержденный Уставъ о непремѣнныхъ военныхъ госпиталяхъ (*)

Мнѣніе Государственнаго Совѣта. Государственный Совѣтъ въ Департаментѣ Военномъ и въ Общемъ Собраніи, рассмотрѣвъ проектъ Устава о непремѣнныхъ военныхъ госпиталяхъ съ табелями о госпитальныхъ потребностяхъ и формами для писмоводства, и принявъ въ уваженіе, что правила, изложенныя въ семъ Уставѣ, объема въ отрасли госпитального управленія, согласуютъ врачеваніе и усвоеніе болящихъ воинновъ съ опредѣлительностію расходовъ и благоустройствомъ, *мнѣніемъ полагаетъ:* Уставъ сей утвердить; но какъ въ существѣ своемъ онъ есть токмо полное собраніе существующихъ учрежденій и постановленій, вошедшихъ уже въ привычку и не требующихъ особенной Высочайшей конфирмаціи, то по воспослѣдованіи на Уставъ сей утвержденія Государя Императора, препроводить оный къ Начальнику Главнаго Штаба Его Величества для руководства по управленію непремѣнныхъ военныхъ госпиталей.

Резолюція. Его Императорское Величество, воспослѣдовавшее мнѣніе въ Департаментѣ Военномъ и въ Общемъ Собраніи Государственнаго Совѣта по проекту Устава о непремѣнныхъ военныхъ госпиталяхъ съ приложеніями, Высочайше утвердить соизво-

лнлъ и повелѣлъ исполнить. *Предсѣдатель Государственнаго Совѣта.*

Уставъ о непремѣнныхъ военныхъ госпиталяхъ.

Гл. I.—О непремѣнныхъ госпиталяхъ вообще.

§ 1. Непремѣнные госпитали въ отношеніи къ своему составу раздѣляются на 6 классовъ.

§ 2. Въ госпиталѣ каждаго класса для помѣщенія больныхъ нижнихъ воинскихъ чиновъ опредѣляется известное число мѣстъ штатныхъ и запасныхъ; а именно:

Въ 1 классномъ	100 штат.	и 50 запасныхъ.
— 2 — — —	250 — — —	50
— 3 — — —	500 — — —	100
— 4 — — —	1000 — — —	200
— 5 — — —	1500 — — —	500
— 6 — — —	2000 — — —	500

Сверхъ сего для приѣма и леченія больныхъ Офицеровъ полагается имѣть особыя палаты или отдѣленія въ госпиталѣ.

1-го, 2-го и 3-го класса на 10

— — 4 — — — 20

— — 5 — — — 40

— — 6 — — — 50 кроватей.

§ 3. Если въ какомъ-либо госпиталѣ заняты будутъ больными всѣ штатныя мѣста, и половина запасныхъ, а число больныхъ, въ полкахъ и командахъ, въ окрестности расположенныхъ, уменьшится; тогда, съ разрѣшенія Начальства, часть больныхъ переводится въ другіе госпитали, по близости расположенные, или тотъ же самый госпиталь распространяется на большій классъ, смотря по удобствамъ.

§ 4. Уменьшеніе штатовъ госпиталей, или переименованіе оныхъ изъ большихъ въ меньшіе классы, опредѣляется уменьшеніемъ числа войскъ, въ окрестности расположенныхъ.

§ 5. Чинovníи и прислуга назначаются сообразно классу каждаго госпиталя по штату, у сего прилагаемому.

(*) Слѣдующія къ сему Уставу приложенія съ лит. А—М. см. въ концѣ Тома.

6282 какъ свою собственность. Пошлнна 1500 рублей взята. Въ удостовѣреніе чего привилегія сія рукою Министра Финансовъ подписана и печатью Министерства Финансовъ по Департаменту Мануфактуръ и Внутренней Торговли утверждена.

6282.—Іюня 25. (*) Высочайше утвержденное мнѣніе Государственнаго Совѣта.—*Объ устройствѣ управленія Армянской Области*, съ приложеніемъ штата оному Правленію.

Государственный Совѣтъ въ Департаментѣ Законовъ и въ Общемъ Собраніи, рассмотрѣвъ представленіе Министра Внутреннихъ Дѣлъ, о правилахъ для управленія Армянской Области и о новомъ штатѣ сего управленія, *мнѣніемъ положили*: предоставить Главноуправляющему въ Грузіи привести временно въ исполненіе по Армянской Области слѣдующія мѣры:

1. Приостановить въ Областномъ Правленіи Коллегіальный порядокъ по производству дѣлъ, предписать оному вести дѣла по формамъ Департаментовъ Министерствъ; при чемъ отъ усмотрѣнія Областнаго Начальника зависитъ для скорѣйшаго движенія дѣлъ и распределеніе оныхъ между Совѣтниками, обращающимися уже въ Начальниковъ Отдѣленій, при немъ находящихся.

2. Учредить въ Эривани управленіе по сборамъ податей и повинностей въ Армянской Области изъ особаго Предсѣдателя, одного Совѣтника и Областнаго Казначея.

3. Управленію сему вмѣнить въ обязанность: а) завѣдываніе всею хозяйственною частію въ Области: собраніе податей, какъ денежныхъ, такъ и произведеніями земли чрезъ особыхъ Комиссаровъ, для сего назначаемыхъ, изысканіе новыхъ источниковъ доходовъ, приведеніе казенныхъ имуществъ въ совершенную извѣстность и лучшее положеніе, наконецъ приумноженіе богатства края; б) представлять отчеты, какъ о всѣхъ своихъ дѣйствіяхъ, такъ и собственно о доходахъ

и расходахъ Начальнику Области и Главноуправляющему въ Закавказскомъ краѣ.

Примѣчаніе. Сверхъ сего главное мѣстное Начальство имѣетъ преподавать сему Правленію подробное наставленіе, сообразное его составу, мѣстности и обычаямъ края.

4. Эриванскую Провинцію, заключающую въ себѣ десять Магаловъ, раздѣлить на четыре округа: Эриванскій, Шарурскій, Сардарь-Аббатскій и Сурмалинскій, опредѣливъ въ оныя Начальниками Русскихъ Гражданскихъ, или Военныхъ Чиновниковъ, кои, состоя подѣ главнымъ вѣдѣніемъ Начальника Области, имѣютъ исполнять и распорядженія Управленія по сбору доходовъ и по

5. Оставивъ существующія нынѣ Полицейскія управленія въ Нахичеванской и Ордубатской Провинціяхъ, опредѣлить въ Нахичевань и Ордубатъ Полицеймейстеровъ; Наимовъ же: Полковника Эхсанъ-Хана и Маіора Шихъ-Али-Бека, которымъ предоставлена земская власть въ сихъ провинціяхъ, оставить при исправленіи ихъ званій и должностей.

6. Дѣла по уголовнымъ преступленіямъ: а) Россійскихъ Гражданскихъ Чиновниковъ, имѣютъ, какъ и нынѣ, поступать на разсмотрѣніе Грузинской Экспедиціи суда и расправы; б) коренныхъ жителей, имѣютъ быть разсматриваемы и рѣшаемы при Эриванскомъ Ордонансъ-Гаузѣ въ особо составляемыхъ Военно-судныхъ Коммисіяхъ, подобно тому, какъ дѣлается сіе въ Музульманскихъ, Дагестанскихъ провинціяхъ и въ Имеретіи.

7. Военно-судныя Коммисіи, по окончаніи производства дѣлъ сихъ, представляютъ оныя съ сентенціями своими къ Начальнику Области, а сей послѣдній тѣ изъ нихъ, рѣшеніе конхъ превышаетъ власть Дивизионнаго Начальника, представляетъ съ мнѣніемъ своимъ на конфирмацію Главноуправляющаго. Преданіе же военному суду дѣлается по распорядженію Областнаго Начальника.

(*) Распубликовано 8 Августа.

EK 7 Ermeni Eyaleti Mülkî İdaresindeki 23 Haziran 1833 Değişiklikleri İçeren 16 Maddelik Nizamname.

(PSZRİ, T. VIII, No: 6282, s. 374–375.)

Июнь.

1853

Июнь.

8. Въ Эривани и Нахичевани учредить Провинціальные Суды изъ Россійскихъ Чиновниковъ, какъ для производства и рѣшенія гражданскихъ и тяжбныхъ дѣлъ, такъ и по искамъ частныхъ лицъ съ казною.

9. Въдѣлю Нахичеванскаго Провинціальнаго Суда подлежать и дѣла Орабатской Провинціи.

10. Обитатели Армянской Области въ тяжбахъ своихъ и искахъ могутъ разбираться, какъ и нынѣ, Медіаторскимъ судомъ, или Духовнымъ ихъ судомъ, называемымъ *Шариатъ*; но могутъ обращаться также и къ разбирательству Провинціальныхъ Судовъ, по ихъ желанію.

11. Въ случаѣ, когда тяжущійся недоволенъ рѣшеніемъ Провинціальнаго Суда, онъ въ правѣ подать жалобу Начальнику Армянской Области. Жалобы сіи могутъ быть писаны на простой бумагѣ, на Русскомъ или на природномъ языкѣ и безъ наблюденія формъ, установленныхъ для апелляціонныхъ просьбъ.

12. Начальникъ Области, вытребовавъ изъ Суда дѣло, разсматриваетъ его рѣшеніе, и если признаетъ оное несправедливымъ, то постановляетъ другое рѣшеніе; въ противномъ же случаѣ оное утверждаетъ; но въ обоихъ случаяхъ, когда тяжба не превышаетъ двухъ сотъ рублей серебромъ, рѣшеніе его есть окончательное и никакія жалобы на оное не принимаются. Если сумма выше оной и которая либо изъ сторонъ объявитъ неудовольствіе, то дѣло поступаетъ на разсмотрѣніе и рѣшеніе Главноуправляющаго Закавказскимъ краемъ. По тѣмъ же дѣламъ, по коимъ не будетъ объявлено неудовольствія, представляются ему токмо меморіи.

13. Всѣ дѣла безъ исключенія, по коимъ отчуждается какая либо изъ казны собственность, имѣютъ быть представляемы изъ Судовъ къ Начальнику Области, а отъ него къ Главноуправляющему.

14. Въ помощь Полицеймейстеру Эриванской

Городской Полціи назначается Приставъ изъ Русскихъ Чиновниковъ. 6283

15. Находящееся въ Эривани Комендантское управленіе отдѣляется отъ управленія Гражданскаго. 6284

16. Число по управленію сему чиновъ и оклады оныхъ опредѣляются временнымъ Штатомъ, у сего прилагаемымъ, (*) съ чѣмъ вмѣстѣ приостанавливается и дѣйствіе штата 1829 года (10 Сентября).

Резолюція. Быть по сему.

6283. — Юня 27. Именнымъ, объявленнымъ въ приказъ Военнаго Министра.—*О линіи производства Командировъ ротъ Топографовъ.*

Государь Императоръ Высочайше повелѣть соизволилъ: Командирамъ ротъ Топографовъ имѣть линію къ производству въ слѣдующіе чины съ Офицерами Баталіоновъ Военныхъ кантонистовъ.

6284. — Юня 27. Высочайше утвержденныя правила о заявленіи Полиціи о прибывающихъ въ дома С. ПЕТЕРБУРГСКОЙ СТОЛИЦЫ и выѣзжающихъ изъ оныхъ, а также о мѣрахъ взысканія за неявленіе о томъ и передержательство безпаспортныхъ.

§ 1. Случаи упущеній домохозяевъ или ихъ управляющихъ по неявленію Полиціи о прибывающихъ и отъѣзжающихъ и по передержательству людей безъ надлежащихъ видовъ, могутъ быть слѣдующіе: а) Неявленіе о перѣхавшихъ и пріѣхавшихъ на новую квартиру, отъ хозяина дома отдаваемую. б) Неявленіе о прибывшихъ на новую квартиру, отдѣляемую наемщикомъ изъ полдой своей квартиры для отдачи въ наймы особо. в) Неявленіе о пріѣзжающихъ въ часть дома, хозяиномъ занимаемую, или къ жильцамъ, на временное пребываніе изъ мѣстъ внѣ столицы. г) Передерживаніе явно или тайно въ хозяйскихъ покояхъ или жильцами

(*) Штатъ см. въ концѣ Тома.

EK 8 Ermeni Eyaleti Arması(1833) (Yukarıda); Erivan Guberniyası Arması(1878)(Aşağıda)

(<http://www.heraldicum.ru/armenia/gubernia.htm>)

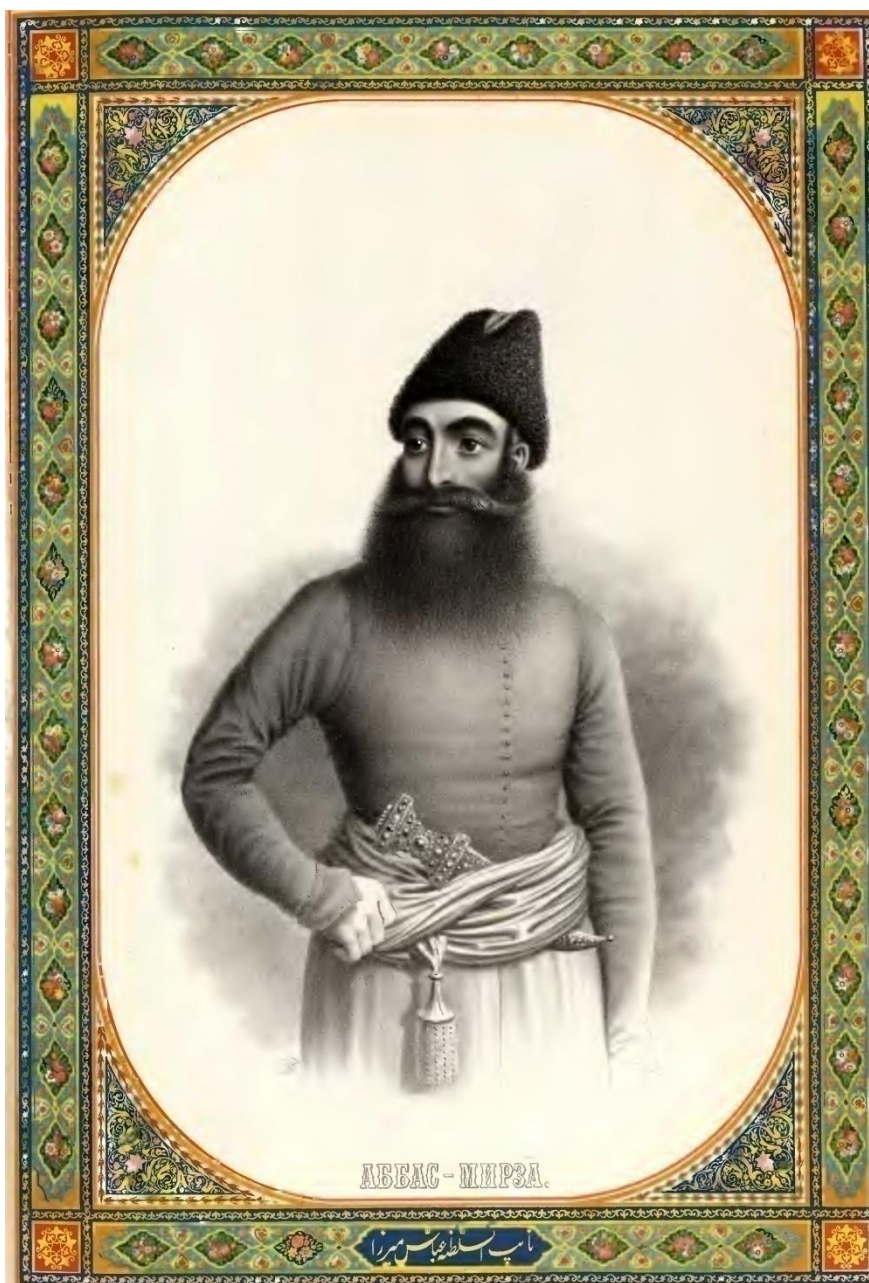

EK 9 Çar I. Nikola (1796–1855)

ЕК 10 *Kont General Ivan Fedoroviç Paskeviç*

(АКАК, Т. VII.)

EK 11 Abbas Mirza

(AKAK, T. VII.)

Ö Z G E Ç M İ Ş

- Adı ve SOYADI** : Şahin DOĞAN
- Doğum Tarihi ve Yeri** : 23/10/1969 – ELAZIĞ
- Medeni Durumu** : Evli
- Eğitim Durumu**
- Mezun Olduğu Lise** : Bahçelievler Kocasınan Lisesi
- Lisans Diploması** : St.-Petersburg A.İ.Gertsen Rusya Devlet Pedagoji Üniv.
/Sosyal Bil. Böl. (Yök Denk. Rus Dili) 1998, St. Petersburg
- Yüksek Lisans Diploması** : KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih
Ana Bilim Dalı/ KAHRAMANMARAŞ (2006)
- Tez Konusu** : “Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu’da Ermeni
Faaliyetleri (1914–1918)”
- Yabancı Dil/Diller** : Rusça, İngilizce
- Bilimsel Faaliyetler**
- İş Denevimi**
- Çalıştığı Kurumlar** : KSÜ Sosyal Bilimler Enst. Araş. Gör.
Akdeniz Üniv. Okutman
- E-Mail** : sahindogan@akdeniz.edu.tr